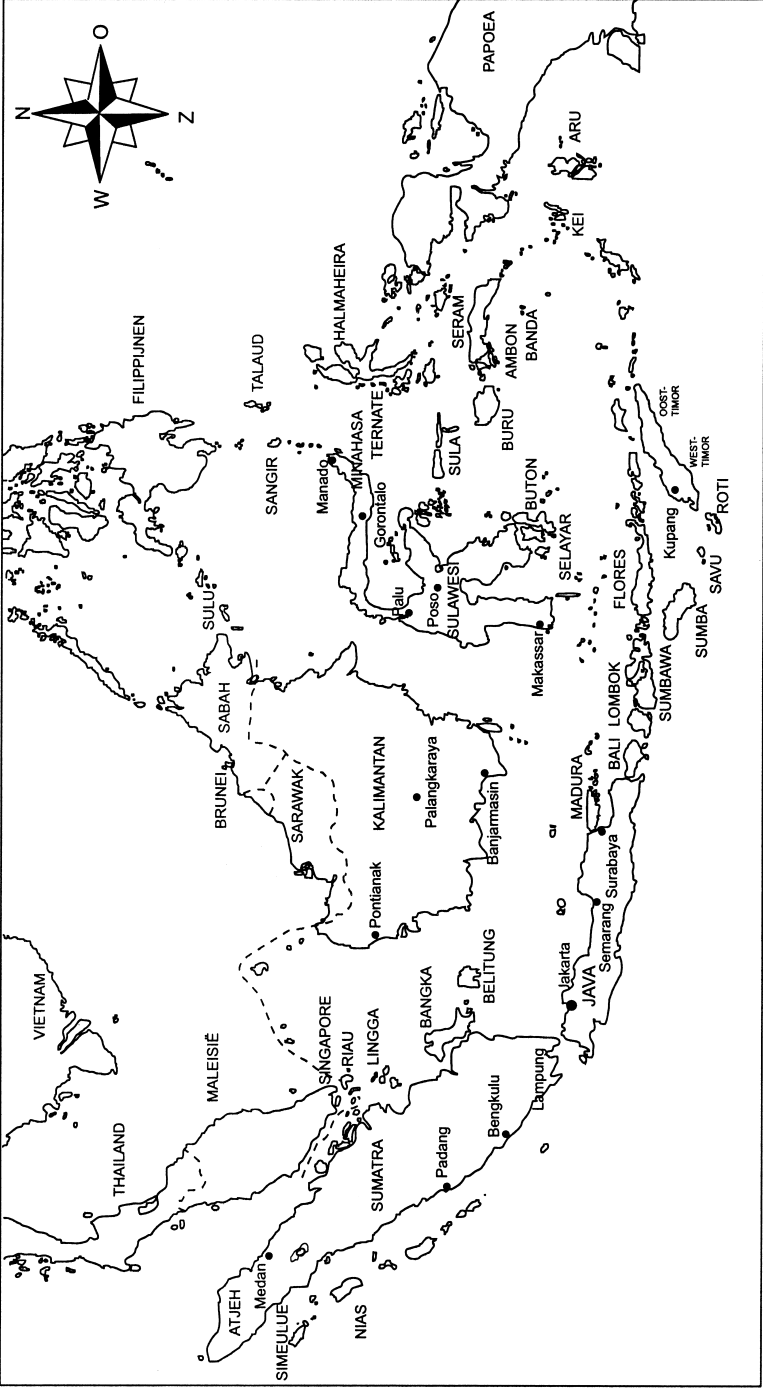

INDONESIË NA SOEHARTO

De Indonesische archipel (Dan Vennix, knly, Leiden)

Henk Schulte Nordholt

Indonesië na Soeharto

Reformasi en Restauratie

2008 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

© 2008 Henk Schulte Nordholt
Omslagontwerp Hugo Zwolsman
Foto omslag Jan Banning/LAIF/Hollandse Hoogte
www.uitgeverijbertbakker.nl
ISBN 978 90 351 3135 4

Uitgeverij Bert Bakker is onderdeel van Uitgeverij Prometheus

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Soeharto's Nieuwe Orde 1965-1995	11
2 De val van Soeharto 1996-1998	45
3 Reformasi en Restauratie 1998-2001	70
4 Autonomie en geweld in de regio's	112
5 Islamisering en islamisme	160
6 De strijdkrachten	194
7 Democratisering 2002-2007	217
Nawoord. Indonesië en Nederland: gesloten boek of nieuw hoofdstuk?	253
Geraadpleegde literatuur en andere bronnen	259
Register	271

Woord vooraf

Sinds 1997 hebben zich in Indonesië ingrijpende veranderingen voltrokken: het Soeharto-bewind kwam ten val, het land werd getroffen door een hardnekkige economische crisis en maakte vervolgens een periode van bloedige religieuze en etnische conflicten door. Daarnaast ging de losmaking van Oost-Timor in 1999 gepaard met veel geweld en markeerde de bomaanslag op Bali op 12 oktober 2002 een pijnlijke kennismaking met internationaal islamitisch terrorisme.

Na de val van Soeharto in mei 1998 kwam er een einde aan het Nieuwe Orde-regime, dat Indonesië 32 jaar lang in een harde maar ook stabiele houdgreep had gehouden. In 1998 werd een proces van democratisering ingezet terwijl het bestuur over de enorme archipel vergaand werd gedecentraliseerd. Democratisering en decentralisering hadden niet alleen tot gevolg dat de bevolking in 2004 voor het eerst in haar geschiedenis direct een nieuwe president kon kiezen, maar ook dat in de regionale politiek vaak een heftige nadruk werd gelegd op lokale etnische identiteiten. Tegelijkertijd raakte de seculiere nationale identiteit aan ernstige erosie onderhevig en boden modernistische en radicale stromingen binnen de islam alternatieve vormen van identificatie aan. Hierdoor zal Indonesië op termijn minder pluralistisch en strenger islamitisch worden.

Over al deze veranderingen is veel onderzoek gedaan door Indonesische, Australische en Nederlandse onderzoekers, waarvan er een aantal verbonden was aan de onderzoeksgroep van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden. De resultaten van al dat onderzoek zijn hoofdzakelijk in het Engels en Indonesisch gepubliceerd. De bijdrage van Dirk Vlasblom aan de landendocumentatiereeks van het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam uit 2005 is

het enige recente Nederlandse boekje dat over het moderne Indonesië is verschenen. Omdat Indonesië qua bevolking het op drie na grootste land van de wereld is, qua oppervlakte net zo groot is als Europa en in strategisch en economisch opzicht een belangrijke schakel vormt tussen Oost- en West-Azië, is een Nederlandstalig boek over recente ontwikkelingen meer dan gerechtvaardigd.

Bovendien zijn er in Nederland nog altijd honderdduizenden mensen die direct en indirect iets met Indonesië hebben. Men is er geboren, heeft er als militair gediend, of behoort tot de Indische of Molukse migranten die in de jaren vijftig naar Nederland kwamen. Hier moeten de volgende generaties bij opgeteld worden, waarvan er intussen velen in Indonesië hebben rondgereisd. Talloze mensen in Nederland hebben familie in Indonesië, wat ervoor zorgt dat interesse in het voorbije Indië vaak gepaard gaat met een warme belangstelling voor het huidige Indonesië. Voor hen, maar ook voor een groter geïnteresseerd publiek, is er in het Nederlands geen toegankelijk overzicht beschikbaar van recente ontwikkelingen in Indonesië. Daarin voorziet dit boek.

In dit boek wordt uitvoerig gebruikgemaakt van recent onderzoek dat door collega's in binnen- en buitenland is verricht. Om een overvloed aan voetnoten te vermijden heb ik aan het begin van elk hoofdstuk aangegeven van welke literatuur ik gebruik heb gemaakt, terwijl ik alleen in specifieke gevallen naar afzonderlijke publicaties verwijst.

Voor ik met het verhaal over de ontwikkelingen in de jaren 1995-2005 begin geef ik in hoofdstuk 1 een schets van Soeharto's Nieuwe Orde waarin de nadruk ligt op de structuur van het regime, de machtspositie van de presidentiële familie en de factoren waardoor dat systeem zichzelf begon te ondermijnen. In hoofdstuk 2 wordt de economische crisis beschreven die Indonesië in 1997 trof en die spoedig in een politieke crisis uitmondde. Gekeken wordt naar het toenemende protest en de breuken in de regerende elite als gevolg waarvan Soeharto in mei 1998 gedwongen werd af te treden. Hoofdstuk 3 bespreekt de kortstondige en tumultueuze presidentschappen van Yusuf Habibie (1998-1999) en Abdurrahman Wahid (1999-2001). Centraal staat de vraag hoe en waarom de hooggespannen verwachtingen over hervormingen vastliepen in restauratie en cynisme.

Hoofdstuk 4 richt zich op ontwikkelingen op het regionale vlak. Als gevolg van bestuurlijke decentralisatie en democratische verkiezingen veranderde er veel in de regionale machtsverhoudingen. Het etnische en

religieuze geweld dat in Kalimantan, Poso en op de Molukken losbarstte moet in dat kader worden begrepen. Naast geweld was er in vrijwel de hele archipel een scherpe opleving van regionale identiteiten. De nadruk die werd gelegd op etnische, religieuze en regionale identiteiten doet de vraag rijzen wat er over is gebleven van een gedeelde Indonesische identiteit.

In hoofdstuk 5 wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste ontwikkelingen binnen de islam in Indonesië. Vrijwel alle aandacht is de laatste jaren uitgegaan naar islamitisch radicalisme dat door middel van bomaanslagen, strijdgroepen en de roep om islamitische wetgeving de samenleving geheel op islamitische principes wil grondvesten. Dit betreft een kleine, maar invloedrijke minderheid. Daarnaast is er een veel breder proces van islamisering gaande. Indonesië wordt, met andere woorden, geen islamitische staat maar wel meer islamitisch.

De strijdkrachten waren de belangrijkste machtsfactor tijdens het Soeharto-bewind. Hoewel hun rol nu minder dominant is, spelen zij op nationaal en regionaal niveau nog altijd een rol van betekenis. In hoofdstuk 6 wordt onderzocht welk effect hervormingspogingen hebben gehad op de machtspositie van het leger en in hoeverre de strijdkrachten erin zijn geslaagd als institutie te overleven.

Hoofdstuk 7 begint met het presidentschap van Megawati (2002-2004), dat gekenmerkt werd door stagnatie. Toch kwam er onder haar bewind een opmerkelijke grondwetswijziging tot stand. Deze had een doorbraak van de electorale democratie tot gevolg. Tijdens de verkiezingen van 2004 en 2005 werden de president en regionale bestuurders voor het eerst direct door de bevolking gekozen. In dat verband wordt ook gekeken naar het effect van de tsunami die Atjeh trof. Vervolgens wordt een beeld gegeven van enkele recente ontwikkelingen, waarbij de vraag centraal staat of de huidige overheid wel bij machte is de vele problemen waar Indonesië zich mee geconfronteerd ziet op te lossen.

In het nawoord wordt kort gekeken naar de Nederlands-Indonesische betrekkingen sinds 1950 en komt de vraag aan de orde of de dekolonisatie wel in alle opzichten is voltooid.

Ik wil hier enkele mensen bedanken die mij hebben geholpen bij het schrijven van dit boek. Allereerst dank ik de meelezers Margreet Bersma, Gerry van Klinken, Gert Oostindie en Nico Schulte Nordholt voor de efficiënte wijze waarop zij het hele manuscript nauwgezet van commen-

taar hebben voorzien. Kees van Dijk en Johan Meuleman voorzagen hoofdstuk 5 van nuttige correcties, waarvoor dank. In Jakarta zocht Tino Djumini in korte tijd de foto's bij elkaar en in Amsterdam was Erik de Vries een betrouwbare redacteur. Ten slotte veel dank aan het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde in Leiden, dat mij de gelegenheid gaf dit boek te schrijven.

Soeharto's Nieuwe Orde 1965-1995

Hoe was het mogelijk dat zo'n autoritair en krachtig bewind als Soeharto's Nieuwe Orde, dat steunde op een machtig leger en een sterke bureaucratie, zo snel kon instorten toen de monetaire crisis van 1997 de Indonesische economie totaal ontregelde? Om dat proces beter te begrijpen moeten we eerst kijken naar de opkomst en de aard van het Nieuwe Orde-bewind dat door Soeharto vorm werd gegeven en waarover hij ruim 30 jaar lang de macht uitoefende.*

De koloniale erfenis

Het bewaren van de nationale eenheid heeft sinds het uitroepen van de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 hoog op de agenda gestaan van de Indonesische machthebbers. De enorme omvang en de grote diversiteit van de nieuwe natie waren een problematische koloniale erfenis. De Indonesische archipel bestaat uit 13.667 eilanden, waarvan er 6000 bewoond zijn, en strekt zich uit over een gebied dat ongeveer net zo groot is als Europa. De afstand tussen het uiterste westen en oosten van de archipel is even ver als die tussen Ierland en de Oeral. Tussen die uitersten bevinden zich ongeveer 300 verschillende etnische groepen die meer dan 350 verschillende talen spreken en een grote culturele diversiteit vertegenwoordigen. Momenteel zijn er 240 miljoen Indonesiërs en daarmee is Indonesië wat bevolking betreft het vierde land ter wereld. Javanen

* Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van Aspinall 2005a; Dieleman 2007, 2008; *Editor*; Hill 1994; *Inside Indonesia*; Van Leeuwen 2005; Ricklefs 2001; Robison en Hadiz 2004; Roosa 2006; O'Rourke 2002; Nico Schulte Nordholt 1995; Schwartz 1999; Vlasblom 2005.

vormen de meerderheid, terwijl de islam veruit de grootste religie is.

De grote en diverse archipel werd pas aan het begin van de twintigste eeuw tot een bestuurlijke eenheid gevormd toen het Nederlandse koloniale bewind planmatig en in hoog tempo de onafhankelijke gebieden buiten Java veroverde. Deze koloniale expansie werd gepresenteerd als een noodzakelijk westers beschavingsoffensief, maar werd door de betrokken bevolking heel anders ervaren. De koloniale expansie ging namelijk met veel intimiderend geweld gepaard. Tussen 1870 en 1910 voerden de Nederlanders 32 koloniale oorlogen, en was het gedonder van kanonnen door de hele archipel heen te horen. Er vielen tijdens de militaire acties naar schatting 125.000 doden onder de lokale bevolking. Veruit de meeste slachtoffers vielen tijdens de langdurige Atjehoorlog. De vestiging van de koloniale staat in de Indonesische archipel was ook de vestiging van een staat van geweld. En een van de eerste dingen die de verschillende bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië aan het begin van de twintigste eeuw met elkaar deelden was een angstig ontzag voor de nieuwe blanke machthebbers.

In de paar decennia die volgden vestigde het Nederlandse koloniale bewind in de Indonesische archipel een staat waarvan de grenzen tot op heden dezelfde zijn gebleven. Binnen die grenzen werd een centraal bestuurssysteem gevestigd dat alle delen van de archipel met het machtscentrum in Batavia (nu Jakarta) verbond. Dit werd mogelijk gemaakt door een infrastructuur waarin stoomschepen van de Koninklijke Paketvaartmaatschappij (KPM) de vitale verbindingen in de archipel onderhielden.

Veel gebieden in de kolonie kenden een zogenaamd indirect bestuur, wat inhield dat plaatselijke aristocraten het koloniale gezag een inheems voorkomen gaven terwijl Nederlandse ambtenaren op de achtergrond de werkelijke macht uitoefenden. Ondanks deze regionale inkleuring van het koloniale bestuur zorgden vooral de invoering van het Maleis als koloniale voertaal en een beperkt maar uniform onderwijssysteem ervoor dat inwoners die uit verschillende delen van de archipel afkomstig waren met elkaar konden communiceren en elkaar konden herkennen als koloniaal onderdaan. Het denigrerende woord ‘inlander’, waarmee zij officieel werden aangeduid, was in dit verband veelbetekenend. De term wiste onderlinge etnische en culturele verschillen uit en suggereerde dat deze groep een gezamenlijke identiteit had en, in tegenstelling tot ‘Europeanen’ en ‘vreemde oosterlingen’ (m.n. Chinezen), wél in de kolonie thuishoorde.

De koloniale overheersing van de *gehele* Indonesische archipel duurde niet lang: van 1910 tot 1942. Toch was deze korte periode ingrijpend genoeg om de leiders van de nationalistische beweging het idee te geven dat de grenzen van de pas gevormde koloniale staat ook de natuurlijke grenzen waren van de toekomstige Indonesische natie.

Dat de grenzen van de koloniale staat de onvervreembare grenzen van de natie waren geworden, bleek eens te meer in 1945. Tijdens de Japanse bezetting van 1942-1945 werd de staatkundige eenheid van de kolonie verbroken doordat het 16de leger Java onder controle had, Sumatra onder het 25ste leger ressorteerde en Oost-Indonesië onder het bestuur van de Japanse marine viel. De strijd om de onafhankelijkheid, die in 1945 uitbrak, mondde echter niet uit in het uitroepen van aparte republieken op Java en Sumatra en de vorming van een federatie van Oost-Indonesische eilanden. Vanuit praktisch en cultureel oogpunt zou hier wellicht nog wel wat voor te zeggen zijn geweest – en de Nederlanders probeerden onder leiding van luitenant-gouverneur-generaal Van Mook een dergelijk plan te verwezenlijken – maar voor de nationalistische leiders was dit volstrekt onbespreekbaar. Voor hen telde slechts de ongedeelde natiestaat Indonesië, waarvan de grenzen al in 1910 waren vastgelegd.

Jaren van mobilisatie, 1950-1965

President Soekarno (1945-1967) zag zich voor de opgave geplaatst om van een kolonie een natiestaat te maken. Met zijn charisma mobiliseerde hij de bevolking tot in de verste uithoeken van de archipel. Hij doordrong hen van het feit dat ze niet langer onderdaan maar Indonesiër waren en spoorde hen aan deel te nemen aan de nieuwe natie.

De beginjaren vijftig werden gekenmerkt door optimisme en een heilig geloof in een betere toekomst. Tegelijk drongen politieke partijen door in de regio's en vermengden oude lokale tegenstellingen zich met nieuwe nationale conflicten. In 1955 werden er voor het eerst vrije democratische verkiezingen gehouden. Nationalisten, communisten en twee islamitische partijen gingen de strijd om het leiderschap aan, maar omdat geen van de partijen een duidelijke meerderheid had weten te behalen, werd het politieke beeld bepaald door moeizame coalities, trage besluitvorming en een toenemende politisering van de bureaucratie, waarbij elk van de grote partijen een greep op het ambtenarenapparaat wilde krijgen.

Er ontstonden ook wrijvingen en conflicten tussen de meer welvarende regio's in Sumatra en Sulawesi en het regeringscentrum in Java, dat veel opeiste en weinig gaf. De zogenaamde 'buitengewesten' voelden zich tekortgedaan door 'de Javanen', die vaak als nieuwe kolonisators werden gezien. Er vonden verschillende regionale rebellieën plaats die gericht waren tegen het centrale bewind in Jakarta en waarin lokale militaire commandanten, die hun eigen economische belangen nastreefden, een prominente rol speelden. De rebellen wilden zich overigens niet losmaken van Indonesië maar eisten meer regionale autonomie.

Soekarno was bepaald geen geboren democraat. Hij ergerde zich aan de moeizame politieke processen in Jakarta en verdacht de islamitische partij Masyumi van medeplichtigheid aan de regionale opstanden. In 1957 was er in verband met de regionale opstanden een staat van beleg afgekondigd en in 1959 besloot Soekarno het parlement naar huis te sturen en over te gaan op een systeem van Geleide Democratie. Soekarno belichaamde voortaan zelf de wil van het volk. Hij werd daarin gesteund door de legerleiding, die de regionale opstanden en de opkomst van de communistische partij in Indonesië als grote bedreigingen zag. De jaren 1957-1959 markeerden daarom de overgang naar een autoritair bewind dat na 1965 door de militairen zou worden voortgezet.

De jaren tussen 1959-1965 waren de gloriejaren van Soekarno als onbetwist leider van de natie maar ze voerden hem ook naar de ondergang. Als 'president voor het leven' hield hij een preciaire machtsbalans in stand tussen militairen en islamieten enerzijds en communisten en linkse nationalistes anderzijds. Als 'leider van de revolutie' stimuleerde hij een politiek van permanente mobilisatie. Omdat er geen verkiezingen meer werden gehouden, vonden krachtmetingen tussen de verschillende partijen via publieke manifestaties op straat plaats. Geleidelijk aan werd duidelijk dat de communistische partij (PKI) de sterkste aan het worden was. De binnenlandse spanningen namen hierdoor toe, terwijl Indonesië zich gaandeweg in een internationaal isolement manoeuvreerde, wat de economische ontwikkeling van het land niet ten goede kwam. Bovendien deelde Soekarno met andere charismatische leiders van zijn tijd een desinteresse in economisch beleid. Misoogsten zorgden voor voedseltekorten terwijl een gierende inflatie de economie bijna tot stilstand bracht. Om de aandacht van binnenlandse problemen af te leiden ging Soekarno de confrontatie aan met imperialistische en nekoloniale landen in het algemeen en de Verenigde Staten ('Go to hell with your aid'), Engeland en

Maleisië (dat als een Britse neokolonie werd gezien) in het bijzonder.

Voor Soekarno was de dekolonisatie pas voltooid met de inlijving van Irian (Nieuw-Guinea). In 1949 had Nederland dit oostelijke deel van de kolonie om verschillende redenen niet willen afstaan, maar voor Soekarno maakte het onlosmakelijk deel uit van zijn natie. Het verhaal is bekend: na een diplomatiek offensief van Indonesië in de jaren vijftig, de nationalisatie van Nederlandse bedrijven in 1958, en militaire schermutelingen in 1962 verliet Nederland in 1963 onder internationale druk het restant van zijn koloniale imperium in 'de Oost'. De toezegging dat de bevolking van Irian onder toezicht van de VN bij referendum over haar eigen toekomst mocht beslissen bleek een wassen neus. In 1969 manipuleerde het Nieuwe Orde-bewind van Soeharto een consultatie onder ruim duizend stamhoofden, die onder zware militaire druk unaniem instemden met de aansluiting van Irian bij Indonesië.

Binnen de context van de Koude Oorlog plaatste Soekarno zich in het linkse kamp. Maar toen de vriendschap met de Sovjet-Unie bekoelde, bleef alleen de Volksrepubliek China als bondgenoot over.

Toen in 1965 geruchten steeds sterker werden dat de gezondheid van Soekarno achteruitging, namen de spanningen tussen de legerleiding en de communistische partij snel toe. De natie was in opperste staat van mobilisatie en de staat was verzwakt. Alle ogen waren gericht op het centrum van de staat, want daar zou het gevecht om de macht ontbranden.

De massamoorden, 1965-1966

In de nacht van 30 september 1965 werd de Indonesische legertop ontvoerd waarbij, tegen de bedoeling in, zes generaals werden vermoord. Het was het hoogtepunt van een knullig uitgevoerde greep naar de macht die al voorbij was voor hij goed en wel was begonnen. De machtsgreep, die volgens de spaarzame berichten onder leiding leek te staan van een commandant van de lijfwacht van Soekarno, luitenant-kolonel Untung, scheen tot doel te hebben een ophanden zijnde coup van rechtse militairen te voorkomen. De actie mislukte echter en binnen twee dagen had een zekere generaal-majoor Soeharto, die de leiding had over de Strategische Reserve, de macht overgenomen.

Volgens de officiële Indonesische geschiedschrijving was er door de PKI een poging gedaan de macht te grijpen en had Soeharto dit tijdig weten te verijdelen.

Onderzoekers van de Cornell Universiteit in de Verenigde Staten be-
weerden daarentegen dat het om een intern conflict binnen de Indonesi-
sche strijdkrachten ging waar de PKI weinig of niets mee van doen had.
Een recente studie van John Roosa (2006) toont echter aan dat het initia-
tief tot de machtsgreep genomen is door de leiding van de communisti-
sche partij. De voorzitter van de PKI, Aidit, vreesde dat de militairen zijn
partij te pakken zou nemen zodra Soekarno van het toneel was verdwe-
nen. Om hen voor te zijn beraamde hij met een klein groepje linkse
militairen een putsch tegen de legerleiding. Het was de bedoeling om
de generaals te ontvoeren en naar Soekarno te brengen, terwijl in het
land revolutionaire raden moesten worden opgericht. Deze greep naar
de macht was slecht georganiseerd. Het doel van de ontvoering van de
generaals was niet helder en tijdens de voorbereiding trok een aantal mi-
litairen zich terug. De plannen waren niet doordacht en werden slecht
uitgevoerd. Het was niet duidelijk wie de leiding had en alternatieve stra-
tegiën waren niet uitgedacht.

Het blijft onduidelijk in hoeverre Soeharto tevoren van de plannen
op de hoogte was – hij was bijvoorbeeld bevriend met twee van de coup-
plegers – feit is dat hij zeer doeltreffend heeft ingegrepen. De Amster-
damse professor Wim Wertheim probeerde aannemelijk te maken dat
Soeharto van tevoren op de hoogte was en waarschijnlijk dubbelspel
heeft gepleegd. John Roosa stelt echter dat de anticommunistische mili-
tairen goed voorbereid waren, omdat ze zaten te wachten op een actie
van de PKI om vervolgens genadeloos toe te slaan en de communisten
voorgoed uit te schakelen. De rommelige greep naar de macht van de
PKI-top was dan ook een welkome aanleiding om in actie te komen.

En dat gebeurde. Soeharto pleegde een tegencoup die de militairen op
bloedige wijze aan de macht zou brengen. Onder militaire leiding werd
er tussen oktober 1965 en maart 1966 een politicide, of politieke geno-
cide, uitgevoerd, waarbij vooral in Noord-Sumatra, Midden- en Oost-
Java en op Bali meer dan vijfhonderdduizend leden en aanhangers van de
PKI planmatig werden vermoord. Het moorden begon meestal pas nadat
het leger ter plekke was gearriveerd. In Bali bijvoorbeeld waren er welis-
waar veel spanningen maar begonnen de moordpartijen pas in december
nadat de speciale troepen onder leiding van kolonel Sarwo Edhie, de la-
tere schoonvader van president Susilo Bambang Yudhoyono, uit Oost-
Java waren aangekomen. In Oost-Java werkten de commando's nauw
samen met de jeugdorganisatie van de Nahdlatul Ulama, de grootste is-

lamitische organisatie in Java. Daarnaast waren er veel mensen die wilden aantonen dat ze geen communist waren door aan het moorden mee te doen. Ruim honderdduizend andere leden van de PKI en aanverwante organisaties werden zonder vorm van proces jarenlang in kampen gevangen gehouden.

Het doel van de militairen was om de PKI te vernietigen. Bij genocides bedienen de daders zich vaak van termen als ‘reiniging’ en categoriseren ze de vijand als ‘ongedierte’. De tegenstander wordt daardoor ontmenselijkt, waardoor hij makkelijker te doden is. De metafoor van de reiniging impliceert dat het kwaad pas weg is als het met wortel en tak is uitgerooid. Net als tijdens het Pol Pot-bewind in Cambodja leefde het idee dat een nieuwe orde pas kon worden gevestigd als de oude orde volledig was opgeruimd. Voor een deel was dit idee geworteld in Javaanse en Balinese denkbeelden over rituele reinigingen, maar een puur culturele verklaring ziet over het hoofd dat dergelijke mechanismen ook bij genocides elders in de wereld een rol spelen en dat genocide een modern verschijnsel van de twintigste eeuw is. Soeharto had dit bloedbad kunnen voorkomen, maar in plaats daarvan heeft hij het van harte gesteund. En zo vestigde hij een nieuwe staat van geweld die in wreedheid zijn koloniale voorganger overtrof.

Dat de massamoorden vrijwel ongestoord konden plaatsvinden, moet gezien worden in het licht van de Koude Oorlog. Er waren bijna geen buitenlandse journalisten bij aanwezig en de machtsovername werd van harte gesteund door de westerse wereld. Vooral de Verenigde Staten reageerden opgelucht want met een communistisch Indonesië in de rug zou de Vietnamoorlog, die op dat moment in omvang toenam, een zinloze strijd zijn geworden. Al vroeg in de jaren vijftig hadden beleidsmakers in Washington Indonesië aangewezen als de leverancier van grondstoffen voor Japan, dat als ‘een westers slagschip’ een strategische positie innam voor de kust van communistisch China. Bovendien liep, en loopt, de olieaanvoer uit het Midden-Oosten naar Japan door de Indonesische archipel. Gezien de geopolitieke belangen zou een communistisch Indonesië de belangen van de VS in Azië veel meer hebben geschaad dan het uiteindelijke verlies van de Vietnamoorlog.

Aanvankelijk zag Soekarno niet in dat hij de gang van zaken in Indonesië niet langer bepaalde. Maar zijn pogingen om de moordpartijen te stoppen faalden, terwijl Soeharto bevelen van de president naast zich neer legde en stap voor stap de macht naar zich toe trok. Het leger werd

gezuiverd van linkse elementen en studenten werden ingezet om tegen Soekarno te demonstreren. Op 11 maart 1966 omsingelden troepen het gebouw waar Soekarno met zijn kabinet vergaderde en later op de dag werd de president in zijn paleis in Bogor gedwongen een verklaring te ondertekenen waarin hij de macht overdroeg aan Soeharto. Dat document ging de geschiedenis in als *Supersemar*, een typisch Indonesisch acroniem. Het is een samentrekking van *Surat Perintah Sebelas Maret*, het 11 maartbesluit, maar verwijst ook naar Semarang, de machtige clowngodfiguur uit de Javaanse wajangverhalen. De Supersemar werd een van de basisteksten waarmee Soeharto zijn Nieuwe Orde zou legitimeren. Het is kenmerkend voor een regime dat zich met zo veel geweld vestigde dat het zo'n belang hechtte aan ogenschijnlijk ordelijke procedures. Belangrijke besluiten moesten van een rituele legitimatie worden voorzien. Een jaar later, in maart 1967, zette het voorlopige volkscongres Soekarno af en benoemde Soeharto tot waarnemend president.

Onzekere ontwikkeling, 1966-1974

In publicaties die terugkijken op het Soeharto-bewind wordt wel eens de indruk gewekt dat hij van meet af aan de absolute macht in handen had. Dat is onjuist. De beginjaren waren vol onzekerheden, omdat Soeharto zijn machtsbasis omzichtig moest zien te vergroten te midden van concurrerende generaals. Om een scherpe grens te markeren met het Soekarno-tijdperk noemde Soeharto zijn bewind 'de Nieuwe Orde' en hij kon aanvankelijk op een brede steun rekenen. Vooral groepen die onder Soekarno waren gemarginaliseerd, zoals kritische intellectuelen die zich tegen de PKI hadden gekeerd en aanhangers van de moslimpartij Masyumi en van de socialistische partij PSI, die in 1960 waren verboden, kregen nu weer een kans mee te doen aan het publieke debat, terwijl er een redelijke mate van persvrijheid was. Maar Soeharto zou hun slechts de ruimte geven zolang hij hen nodig had. In maart 1968 werd hij door het voorlopige volkscongres voor een eerste termijn van vijf jaar tot president gekozen.

Omdat linkse politieke partijen sinds 1965 definitief waren uitgeschakeld en de overige partijen sinds de invoering van de Geleide Democratie in 1959 amper nog functioneerden en bovendien onderling verdeeld waren, was 'de politiek' ernstig verzwakt. Ook de bureaucratie was door de zuiveringen van 1965 en als gevolg van de economische cri-

sis danig in het ongerede geraakt. De enige organisatie die nog redelijk goed functioneerde was het leger, dat de macht greep en de bureaucratie en de politiek onder controle kreeg. 17 van de 25 provincies, en meer dan de helft van de districten kwamen onder militair bestuur te staan.

Strak geregisseerde verkiezingen moesten de Nieuwe Orde een schijn van democratische legitimiteit geven. Onder leiding van Soeharto's belangrijkste adviseur, generaal Ali Murtopo, werd de politieke arena gereorganiseerd. Een centrale plaats daarin werd ingenomen door de Golkar-partij, een verzameling van functionele groepen, zoals boeren, arbeiders en ambtenaren, die de politieke arm van het bewind werd. Van de leden van de ambtenarenorganisaties die deel uitmaakten van Golkar werd een zgn. *monoloyalitas* geëist. Zij mochten geen lid worden van een andere partij en dat werkte boven verwachting. Bij de verkiezingen van 1971 behaalde Golkar maar liefst 63 procent van de stemmen. Een jaar eerder was Soekarno in betrekkelijke stilte overleden en de herinnering aan hem werd zorgvuldig uitgevlakt naarmate Soeharto steviger in het zadel kwam te zitten.

Aan het aanvankelijke optimisme onder intellectuelen dat de Nieuwe Orde een open democratie zou worden, kwam al spoedig een einde. In 1973 werd het politieke veld verder gestroomlijnd. De islamitische partijen werden samengevoegd in de PPP (Partai Persatuan Pembangunan, Partij voor Eenheid en Opbouw), terwijl de nationalist en de christelijke partijen werden ondergebracht in de PDI (Partai Demokrasi Indonesia). Golkar was veruit de grootste partij en had als enige het recht zich ook op districtsniveau te manifesteren. Toch werd Golkar bij verkiezingen niet als eerste, maar als tweede partij gepresenteerd. Golkar voerde als symbool de waringinboom. Deze stond symbolisch in het centrum en overschaduwde de twee andere partijen die als nummer een en drie aan weerszijden van Golkar waren geplaatst.

Tegenover de geleidelijke inperking van de politieke vrijheden stond een aarzelend begin van economische ontwikkeling. Politieke demobilisatie moest gepaard gaan met economische stabilisatie.

Indonesië had een tekort aan vrijwel alles. De infrastructuur dateerde nog uit de late jaren dertig terwijl de bevolking verdubbeld was van 60 naar 120 miljoen mensen; stedelijke voorzieningen konden de toevloed van nieuwe bewoners niet aan; er was niet genoeg voedsel; en er werd vrijwel niets meer geproduceerd voor de export. In de nadagen van het Soekarno-bewind was er een inflatie van meer dan 500 procent geweest.

Kortom, de economie was vrijwel tot stilstand gekomen.

Allereerst moest Indonesië verlost worden uit zijn internationale isolement. De band met China werd (tot 1990) verbroken, het conflict met Maleisië beëindigd en de deur naar het Westen wagenwijd opengezet. In 1967 werd er een consortium gevormd van westerse donoren, de IGGI (Inter-Gouvernementele Groep voor Indonesië), waarin de vs, Japan en de Wereldbank de belangrijkste leden waren. Op voorstel van de vs – die niets zagen in een voorzitterschap door Japan – werd Nederland gevraagd om deze rol te vervullen. Dat kwam Indonesië goed uit, want van een klein land, dat bovendien de voormalige kolonisator was, had de Nieuwe Orde weinig kritiek op schendingen van mensenrechten te vrezen. In het eerste jaar bedroeg de hulp 65 miljoen dollar, in het midden van de jaren zeventig was dat tot 2 miljard dollar opgelopen en vanaf het midden van de jaren tachtig tot 4-5 miljard per jaar.

Een speciaal team van westers opgeleide economen moest ervoor zorgen dat Indonesië weer aansluiting vond bij de westerse wereld. Deze technocraten propageerden een opendeurbeleid om zo veel mogelijk investeerders aan te trekken. Er werden vijfjarenplannen ontworpen, die in de eerste plaats tot doel hadden Indonesië zelfvoorzienend te maken. Gedurende het eerste vijfjarenplan (1969-1974) werd 60 procent van de begroting gefinancierd door buitenlandse hulp

De Groene Revolutie deed zijn intrede op het platteland. Door de introductie van nieuwe rijstvariëteiten, kunstmest, pesticiden en overheidskredieten moest de voedselproductie omhoog. Dat lukte met vallen en opstaan. Er werden talloze fouten gemaakt die tot misoogsten leidden voordat het nieuwe beleid vruchten begon af te werpen. Uiteindelijk steeg de jaarlijkse productie spectaculair van 1,3 naar 3,1 ton gepelde rijst per hectare. De nieuwe productiewijze had ook ingrijpende sociale gevolgen. Er kwam een uitstoot van arbeid van het platteland naar de steden op gang, terwijl een rijkere middenklasse de meeste voordelen plukte en op het platteland verschillen tussen rijk en arm toenamen.

Een tweede speerpunt van het overheidsbeleid was om de bevolkingsdruk te verminderen door middel van geboortebeperving en transmigratie. De overheid slaagde er uiteindelijk in de bevolkingsgroei te verminderen van 2,4 procent naar 1,6 procent. Transmigratie van families van dichtbevolkte gebieden op Java naar dunbevolkte streken op Sumatra, Kalimantan, Sulawesi en, in latere jaren, Oost-Timor en Irian, stuitte op veel problemen. Tussen 1969 en 1984 werden er ongeveer 3 miljoen

mensen verhuisd, maar de opvang in de nieuwe gebieden was vaak slecht geregeld. Twee belangrijke gevolgen van deze migratie waren dat vrijwel overal in Indonesië groepen migranten te midden van de oorspronkelijke bewoners kwamen te wonen en dat er in de gebieden buiten Java een versneld proces van urbanisatie plaatsvond. In hoofdstuk 4 wordt op de gevolgen daarvan nader ingegaan.

Terwijl economische groei zich begon af te tekenen, lokte het nieuwe beleid van de regering-Soeharto al vrij snel kritiek uit. Onvrede over corruptieschandalen, waarbij de echtgenote en naaste vrienden van Soeharto betrokken waren, een oploeiende inflatie van meer dan 40 procent en toenemend onbehagen over de dominante rol van Japan in de Indonesische economie, brachten grote groepen demonstranten op de been toen de Japanse premier Tanaka in januari 1974 een bezoek bracht aan Jakarta. De demonstratie liep volledig uit de hand en mondde uit in grote rellen. Op de achtergrond speelde een conflict binnen het leger. Het hoofd van de veiligheidsdienst, generaal Sumitro, gebruikte de demonstratie om zijn eigen positie tegenover Soeharto te versterken. Er werd zelfs gespeculeerd op het voortijdig aftreden van de president, die in 1973 voor een tweede termijn herkozen was. Soeharto overleefde de crisis en Sumitro verdween van het toneel. Tegelijk werd de speelruimte van andere groepen die Soeharto aan de macht hadden geholpen, maar zich kritisch begonnen uit te laten, ingeperkt. Aan de persvrijheid kwam een einde en de contouren van een repressief autoritair regime kwamen steeds duidelijker in beeld.

Groei, 1974-1983

Na 1974 consolideerde het Nieuwe Orde-regime zich dankzij een aanhoudende economische groei. Anders dan zijn voorganger Soekarno, die de belichaming was van de *natie* en door middel van massamobilisaties de geest van revolutie levend wilde houden, was Soeharto een militair die was opgegroeid binnen het machtsapparaat van de *staat*. Tegenover de flamboyante en extraverte Soekarno, stond nu de kalme, introverte Soeharto aan het hoofd van de Nieuwe Orde.

Er zijn terecht vergelijkingen gemaakt tussen het Nieuwe Orde-beleid en de laatkoloniale staat uit de jaren 1925-1942. Beide regimes verwijderden hun opposenten zonder eerlijke rechtsgang ver buiten de samenleving, in respectievelijk Boven Digoel en op het eiland Buru; beide

regimes hanteerden dezelfde wetgeving die de persvrijheid inperkte; beide voerden een repressief beleid tegenover de islam in de zin dat de islam als religie werd toegestaan, maar dat de politieke aspiraties werden verboden; onder beide regimes vervulde het leger de rol van interne-ordebewaker; en zowel in de koloniale periode als tijdens de Nieuwe Orde speelde een kleine groep Chinese ondernemers een centrale rol in de economie doordat zij veel economische privileges kregen maar in politiek opzicht afhankelijk waren van de staat.

Soeharto's Nieuwe Orde bezat veel kenmerken van een postkoloniale staat: de overheid wantrouwde zijn eigen onderdanen, concentreerde daarom de macht in het centrum, en beschouwde regionale autonomie als separatisme; daarom verdedigde het leger in de eerste plaats de belangen van de staat, wat vaak samenviel met het bewaken van de eigen belangen; de economie was gericht op de export van natuurlijke rijkdommen, die met betrekking tot de regenwouden overging in regelrechte plundering; organisaties in de samenleving stonden zwak tegenover de macht van de staat en burgerschap was zwak ontwikkeld; de opkomende middenklasse was afhankelijk van de staat en de roep om meer democratie werd afgekocht met materiële voordelen en gunstige carrièrevoorzichten; in plaats van *the rule of law* heerste *the law of the rulers*.

De Nieuwe Orde was er diep van doordrongen dat economische groei gepaard moest gaan met politieke stabiliteit. Het een garandeerde het ander. Omdat er in Indonesië, als gevolg van het koloniale beleid, geen brede inheemse ondernemersklasse was ontstaan, werd de overheid de motor van de economie. Er ontstond met andere woorden een bureaucratisch kapitalisme dat gevoed werd door twee belangrijke geldstromen. De eerste was een jaarlijkse toevloed van internationale hulp gelden en leningen. Midden jaren zeventig ging het om jaarlijkse bedragen van 2 miljard dollar, eind jaren tachtig en begin jaren negentig kwam er jaarlijks 4 tot 5 miljard dollar binnen.

Daarnaast profiteerde Indonesië als olieproducerend land van de sterk gestegen olieprijs. Als gevolg van de internationale oliecrisis in 1973 steeg de prijs van een vat ruwe olie van 3 naar 13 dollar, en de prijs zou later oplopen tot 35 dollar. Door deze gunstige ontwikkeling en omdat de olie-industrie in handen van de staat was, kon Indonesië bijna driekwart van het tweede vijfjarenplan (1974-1979) uit eigen olie-inkomsten betalen.

Door de gestegen inkomsten veranderde de economische strategie

van een opendeurbeleid naar het ontwikkelen van een import vervangende industrie. Met hulp- en oliegeden investeerde de overheid in een nieuwe industriële sector (petrochemie, cement, kunstmest, staal), waarvoor goedkope arbeid van het platteland werd gerekruteerd.

Doordat de staat nauw betrokken was bij industriële ontwikkeling liepen publieke en private belangen al snel door elkaar heen. Een voorbeeld daarvan is het staatsoliebedrijf Pertamina, dat onder leiding stond van generaal Ibno Sutowo. Nadat de olieprijs omhoog was gegaan floreerde Pertamina als nooit tevoren en expandeerde het in allerlei nevenbedrijven – hotels, import van auto's, scheepsbouw, bouwbedrijven, banken – waarin met Chinese ondernemers werd samengewerkt en waarvan de militairen mee profiteerden. De bedrijfsvoering was echter verre van efficiënt en er was sprake van grootschalige corruptie. Ibno Sutowo keek niet op een cent toen hij ter gelegenheid van het huwelijk van zijn dochter in 1973 een miljoen dollar uitgaf.

Pertamina werd niet alleen een bron voor de zelfverrijking van machthebbers, maar droeg, net als andere bedrijven, ook bedragen af voor de verkiezingscampagnes van Golkar en extrabudgettaire activiteiten van de overheid. In 1975 kon niet langer verborgen worden gehouden dat Pertamina in grote financiële problemen verkeerde. Er bleek een schuld van maar liefst 10 miljard dollar te zijn. Met behulp van internationale donoren saneerde de overheid de schulden. Ibno Sutowo verdween uit beeld, maar is nooit ter verantwoording geroepen.

Ondanks de politieke crisis van 1974 en het Pertamina-debacle van 1975 werd het autoritaire ontwikkelingsmodel van Soeharto een succes. Tussen 1971 en 1981 groeide het bruto nationaal product met gemiddeld 7,7 procent per jaar, en over de periode 1965-1990 was er een gemiddelde groei van ruim 6 procent per jaar.

Er werd in vergelijking met de laatkoloniale periode en het Soekarnotijdperk, door de Nieuwe Orde meer gedaan aan agrarische ontwikkeling, onderwijs en gezondheidszorg. Politieke stabiliteit werd mede gewaarborgd door het subsidiëren van de prijzen van rijst en benzine. In 1984 werd er 9 ton rijst per hectare per jaar geproduceerd. Daarmee bereikte Indonesië het punt waarop het qua voedsel zelfvoorzienend werd. En dat was, gezien de ontwikkelingen die zouden volgen, net op tijd.

De pijlers van het bewind

Soeharto's Nieuwe Orde steunde op vier pijlers die verbonden werden door een overkoepelende ideologie die aan de hele samenleving werd opgelegd. De eerste en machtigste pijler was het leger. In hoofdstuk 6 zal dieper op de rol van de militairen worden ingegaan; hier volstaat een kort overzicht.

De strijdkrachten zagen voor zichzelf een dubbelrol – of *dwifungsi* – weggelegd. Uiteraard moesten zij de grenzen van de natiestaat beschermen, maar belangrijker was hun rol binnen de eigen samenleving. De militairen hadden zichzelf in dat verband een cruciale rol in de geschiedenis van Indonesië toegeschreven: zij waren het die uiteindelijk de nationale onafhankelijkheid hadden bevochten, zij hadden het land in de jaren vijftig behoed tegen regionale opstanden en desintegratie, en in de jaren zestig hadden zij het land van de ondergang gered door het communistische gevaar de kop in te drukken. In de beginjaren van de Nieuwe Orde leunde Soeharto zwaar op het leger terwijl hij er tegelijkertijd in slaagde de commandostructuur te centraliseren. Aan de autonomie van regionale commandanten werd een einde gemaakt en de politie werd een onderdeel van de strijdkrachten.

In ruil voor hun steun kregen de militairen ruim toegang tot belangrijke posities in de staat. Gedurende de jaren tachtig had een derde van de ministers een militaire achtergrond, een vijfde van het parlement bestond uit militairen, terwijl veel (ex-)militairen topposities innamen binnen de overheid en het bedrijfsleven.

In verhouding tot de omvang van het land en hun prominente machtspositie daarin, zijn de strijdkrachten relatief gering in aantal. In 1965 telde het land 340.000 militairen en tijdens de Nieuwe Orde zou dit aantal geleidelijk afnemen tot 235.000 in 1995. Van de vier legeronderdelen landmacht, politie, marine en luchtmacht is de landmacht veruit het grootst, terwijl luchtmacht en marine veel kleiner zijn. Dit laatste is opmerkelijk omdat Indonesië een archipel is, maar valt te verklaren uit het feit dat beide laatstgenoemde onderdelen in 1965 verdacht werden van linkse sympathieën en sindsdien kort zijn gehouden.

Het grootste deel van de landmacht is verspreid over regionale commando's die weinig slagvaardig zijn. De actieve kern van het leger wordt gevormd door ruim 30.000 man die ondergebracht zijn in de Strategische Reserve (Kostrad, 27.000 man) en de Speciale Commando's (Ko-

passus, 3 500 man). Zij zijn het best getraind, hebben het beste materiaal en zijn over de gehele archipel direct inzetbaar. Naast het leger waren er nog enkele veiligheidsdiensten actief die ervoor zorgden dat het centrum van de staat goed geïnformeerd bleef over vrijwel elke vorm van potentiële oppositie. Het leger versterkte zijn positie door in het hele land tot op dorpsniveau een schaduwbewind te formeren dat ongeveer parallel liep aan de overheidsbureaucratie.

Na de schermutselingen om Nieuw-Guinea/Irian in 1962 raakte het leger nog maar één keer betrokken bij een conflict buiten de eigen grens. Dat gebeurde nadat in 1974 in Portugal de Anjerrevolutie had plaatsgevonden, waarna de Portugese koloniën in hoog tempo onafhankelijk werden. In Oost-Timor ontbrandde een strijd om de macht waar Indonesië zich in mengde. Toen het links-nationalistische Fretilin er de overhand kreeg werd men in Jakarta bang dat Oost-Timor een bruggenhoofd van China zou worden. Met goedkeuring van de Verenigde Staten en Australië – dat wilde meeprofiteren van de oliereserves ten zuiden van het eiland – werd Oost-Timor in december 1975 bezet. De bezetting ging gepaard met talloze schendingen van mensenrechten, waarbij naar schatting meer dan honderdduizend doden vielen (*Inside Indonesia* 87, 2006). Het gebied werd in juli 1976 ingelijfd als zevententwintigste provincie van Indonesië en werd vervolgens een militair oefenterrein waar de strijdkrachten vrij spel hadden.

De positie van president Soeharto als hoogste bevelhebber van de strijdkrachten werd versterkt naarmate zijn generatiegenoten in het leger met pensioen gingen en vervangen werden door een nieuwe lichter officieren die van de militaire academies kwamen. Zij dankten hun benoeming en promoties aan de president, waardoor zij ten opzichte van hem in een afhankelijkheidsrelatie stonden. In de jaren tachtig groeide de katholieke generaal Benny Murdani uit tot de sterke man in het leger. Hij had als parachutist deelgenomen aan gevechten op Irian en het verhaal gaat dat de toenmalige president Soekarno wel iets in hem zag als mogelijke echtgenoot voor zijn dochter Megawati. In de jaren zeventig had hij leidinggegeven aan de invasie van Oost-Timor en in de jaren tachtig was hij behalve opperbevelhebber van de strijdkrachten ook minister van Defensie. Naar later bleek was hij ook nauw betrokken bij de zogenaamde Petrus-moorden in 1982-1983. Op bevel van Soeharto werden toen ongeveer vijfduizend kleine criminelen door militairen geëxecuteerd waarna hun lichamen op straat werden achtergelaten. Zo handhaafde Soeharto

to de orde door zich als een ‘boss’ onder de gangsters te manifesteren.

De tweede pijler waar het bewind op rustte, was de overheidsbureaucratie. Tijdens de Nieuwe Orde drong de overheid dieper dan ooit tevoren de lokale samenlevingen binnen. In 1960 telde Indonesië achthonderdduizend ambtenaren, in 1974 waren het er 1,7 miljoen en in 1984 3 miljoen, nog afgezien van de werknemers in de staatsbedrijven. Via dit ambtenarenleger drong de staat de samenleving binnen met ontwikkelingsgelden, kredieten, het bouwen van kantoren, het aanleggen van wegen, onderwijs, gezondheidszorg en het bieden van werkgelegenheid in ruil voor loyaliteit aan het regime. Het plaatselijke bestuur werd bovendien geüniformeerd. Over de gehele archipel werd dezelfde bestuurscultuur geïntroduceerd met hetzelfde ambtelijke taalgebruik, dezelfde bureaucratische procedures en openbare rituelen en uniforme ambtskleding. In 1979 werd het dorpsbestuur gelijkgeschakeld en krachtiger van bovenaf gecontroleerd. Hoewel districtshoofden en provinciale gouverneurs formeel werden verkozen door regionale parlementen, werden zij in de praktijk benoemd door de minister van Binnenlandse Zaken en de president.

Geleidelijk aan werd er een hoge mate van centralisatie gerealiseerd, als gevolg waarvan bestuurders op het lokale niveau pas wat deden als zij daartoe van hun superieuren opdracht hadden gekregen. Al snel ontstond het zogenaamde ABS – *Asal Bapak Senang* (als de baas maar tevreden is) – principe. Met de toename van fondsen van de centrale regering nam ook de plaatselijke corruptie toe, terwijl officiële statistieken die de voortgang van ontwikkeling moesten aangeven, doorgaans omhoog wezen maar weinig met de realiteit te maken hadden.

De regeringspartij Golkar vormde als derde pijler de politieke arm van het bewind. Ambtenaren verenigd in het Indonesische Ambtenaren Korps (KORPRI) maakten collectief deel uit van Golkar evenals hun vrouwen die verenigd in de Dharma Wanita (Opdracht der Vrouwen) tot taak hadden sociale programma’s voor het gezin uit te voeren. Golkar maakte aanvankelijk gebruik van plaatselijke elites om steun voor het bewind te genereren. Gaandeweg maakten deze elites echter plaats voor plaatselijke kaderleden van lagere afkomst die door Golkar zelf waren opgeleid.

In het nationale parlement en in de regionale parlementen bezette Golkar een veilige meerderheid waar Soeharto blind op kon vertrouwen. Het nationale parlement bestond uit 500 leden, waarvan er tot 1992 100, en daarna 75, direct door de president werden aangewezen, waar-

van de meerderheid militair was. De overige 400 werden gekozen.

Tijdens de strak geregisseerde verkiezingen, die elke vijf jaar werden gehouden, behaalde Golkar telkens een comfortabele meerderheid die varieerde van 62,1 procent in 1977 tot 73,2 procent in 1987. De twee andere partijen, de islamitische PPP en de nationalistische PDI, verdeelden het restant van de stemmen.

Het hoogste orgaan binnen de staat was formeel gezien het Volkscongres, of MPR (*Majelis Permusyawaratan Rakyat*), dat duizend leden telde. De helft daarvan bestond uit het parlement, en van de overige vijfhonderd zetels werden er 400 bezet door leden van regionale parlementen en werden er 100 benoemd. Bij elkaar genomen domineerde Golkar dit Volkscongres, dat Soeharto om de vijf jaar herkoos en hem een nieuw mandaat verschafte, na een urenlange sovjetachtige toespraak te hebben aangehoord waarin hij de prestaties van de afgelopen vijf jaar opsomde.

Als gevolg van de economische groei ontstond er in de loop van de jaren zeventig en tachtig, eerst op het platteland en daarna in de steden, een relatief welvarende middenklasse van naar schatting 20 tot 30 miljoen mensen. Deze vormde de vierde pijler van de Nieuwe Orde. Op het platteland profiteerden dorpselites van overheidssubsidies en betere rijst-opbrengsten. De leden van de stedelijke middenklasse waren in overgrote meerderheid opgegroeid onder de Nieuwe Orde en er door opgevoed en hadden hun nieuwe welvaart en rijkdom aan het Soeharto-bewind te danken. Zij werkten direct of indirect in dienst van de overheid, of hadden er vergunningen of contracten aan te danken. Zij consumeerden hun nieuw verdiende geld in de nieuwe *shopping malls* die in snel tempo werden gebouwd, terwijl ze in nieuwe glossy magazines en aan de soapopera's op de televisie voorbeelden van nieuwe lifestyles konden ontlenuen. Er is wel beweerd dat de roep om democratie vooral voortkomt uit nieuwe middenklassen, die de kern van een onafhankelijke civil society zouden vormen, maar in Indonesië was deze middenklasse zo geïncorporeerd in het Nieuwe Orde-bewind en zo gericht op een consumptieve levensstijl dat het weinig geneigd was om politieke risico's te nemen. In plaats daarvan waren de middengroepen zeer gesteld op politieke stabiliteit zolang hun dat materiële voordelen bood. Vandaar ook dat er vanuit deze groepen met instemming werd gereageerd toen de overheid besloot in 1983 op grote schaal misdadigers te liquideren.

Deze vier groepen in het bijzonder en de samenleving in het algemeen werden door middel van de Pancasila – of vijf principes – ideologisch met

de Nieuwe Orde verbonden. Deze principes benadrukken (1) het geloof in één Almachtige, wat betekent dat Indonesië niet een islamitisch maar wel een religieus land is dat godsdienstvrijheid kent; (2) rechtvaardigheid, menselijkheid, wat niet zozeer in individuele maar in collectieve zin werd uitgelegd; (3) de eenheidsstaat, wat inhoudt dat een federatieve staatsvorm wordt afgewezen; (4) democratie geleid door wijsheid, overleg en vertegenwoordiging; wat iets anders is dan dat de meerderheid plus 1 de dienst uitmaakte; (5) sociale rechtvaardigheid, die vooral in de coöperatiegedachte tot uitdrukking kwam. Deze ideologische uitgangspunten waren in 1945 door Soekarno als compromis bedacht om de natie bijeen te brengen, maar werden tijdens de Nieuwe Orde tot een verstikkend keurslijf gemaakt dat door iedereen volledig moest worden onderschreven. Daar werd in 1982-1983 een begin mee gemaakt nadat in Iran ayatollah Khomeiny aan het bewind was gekomen en er vrees bestond dat ook in Indonesië een radicale islam veld zou winnen. Jaarlijks werden scholieren, studenten en ambtenaren aan cursussen onderworpen waarin zij de betekenis van de Pancasila uit hun hoofd moesten leren. Na de overheid kwam ook de private sector aan de beurt om verplichte Pancasila-cursussen te volgen.

Uitgaande van de Pancasila verwierp de Nieuwe Orde de islam als absolute leidraad, maar wees het ook het westerse liberalisme en kapitalisme af. In plaats daarvan werd er gekozen voor een vorm van corporatisme waarin het familiemodel tot voorbeeld wordt genomen. De kracht van dit model was dat de vaderfiguur (lees: Soeharto) een onomstreden gezag genoot en dat critici zich automatisch buiten de 'familiekring' plaatsten. Bovendien maakte het familiemodel het niet goed mogelijk om over de samenleving in termen van klasse en strijd te praten. Aan de hand van het familiemodel en door middel van subtiele mix van toezicht, censuur en beloningen werd het intellectuelen vrijwel onmogelijk gemaakt het bewind fundamenteel te bekritisieren. Degenen die in de pas liepen werden daarentegen beloond met vele extra's, waardoor zij deel konden nemen aan de felbegeerde levensstijl van de middenklasse.

Het economische krachtenveld en deregulering, 1984-1989

De jaren tachtig vormden het hoogtepunt van de Nieuwe Orde en de macht van het presidentschap van Soeharto was onbetwist. Bovendien

was hij in staat tijdig economische hervormingen tot stand te brengen.

Het economische krachtenveld van de Nieuwe Orde was niet homogeen, maar bestond uit verschillende groepen met tegengestelde belangen. Aan de ene kant bevonden zich de technocraten, die ook wel globalisten werden genoemd omdat zij voorstander waren van een op het Westen georiënteerde, open economie. Zij ontleenden hun gezag aan het feit dat zij in de beginjaren van de Nieuwe Orde de economie weer op gang hadden gekregen. Zij waren voorstanders van het aantrekken van buitenlandse investeerders in ruil voor grondstoffen en goedkope arbeid. Geleidelijk aan zou Indonesië zelf concurrerende producten voor de wereldmarkt moeten gaan produceren. De globalisten waren, net als de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds, voorstander van deregulering en een terugtrekkende overheid. Maar zolang er veel olie-gelden binnenstroomden, breidde de overheidsbemoeyenis zich alleen maar uit. Een prettige bijkomstigheid voor de globalisten was dat zij over de IGGI-hulpgelden konden beschikken en deze inzetten om de invloed van militairen in te dammen.

Aan de andere kant van het krachtenveld bevonden zich de nationalistenvan, die tegenstanders waren van deregulering, omdat zij wilden dat de overheid de eigen economie met subsidies en tariefmuren beschermde. De nationalistenvan vormden echter geen gesloten front. Enerzijds waren er de zogenaamde populistenvan die vooral islamitische ondernemers en groepen uit het leger vertegenwoordigden. Zij pleitten voor meer steun aan inheems ondernemerschap en keerden zich tegen de grote Chinees-Indonesische conglomeraten. Anderzijds, en van een geheel andere orde, waren er de voorstanders van de zogenaamde hightechindustrie. Zij wilden dat Indonesië zwaar inzetten op het ontwikkelen van hoogwaardige technologie en met een grote sprong de achterstand op dat gebied inhaalde. Deze groep stond onder leiding van Yusuf Habibie. Hij was afkomstig uit Zuid-Sulawesi, waar hij als kind min of meer geadopteerd was door Soeharto toen deze daar in de jaren vijftig gelegerd was. Hij volgde een ingenieursopleiding in West-Duitsland, waarna hij een topfunctie bij Messerschmitt bekleedde. In 1978 haalde Soeharto hem terug naar Indonesië en benoemde hem tot minister van Technologische Ontwikkeling. Habibie ontwikkelde nieuwe industrieën, onder andere op het vlak van staalproductie, luchtvaart en scheepsbouw, waar hij zelf ook grote belangen in had. Om deze nieuwe en kostbare plannen enige kans van slagen te geven waren er hoge tariefmuren en een aanhoudende stroom

van subsidies nodig. Dit zon de globalisten helemaal niet, maar ook de populisten waren er niet blij mee omdat zij het geld liever ten goede zagen komen aan kleine ondernemers.

President Soeharto slaagde er lange tijd in een evenwicht te bewaren tussen globalisten en nationalistes. Gaandeweg vertegenwoordigde hijzelf met zijn familie ook een steeds sterkere economische belangengroep. Rondom hem had hij een groep ondernemers van Chinese afkomst verzameld aan wie hij economische privileges gunde in ruil voor loyaliteit en financiële steun. Deze ondernemers, van wie enkelen als sinds de jaren vijftig met Soeharto waren opgetrokken, kregen de beschikking over strategische monopolies, vergunningen en kredieten waarmee zij wijdvertakte conglomeraten wisten op te bouwen. De bekendste en rijkste tycoon was Liem Sioe Liong. In de jaren dertig was hij als migrant uit China in Java aangekomen en had de kost verdiend door met de fiets textiel te verkopen op het Javaanse platteland. Tijdens de revolutie begon hij voedsel, medicijnen en uniformen te leveren aan Indonesische strijdgroepen die onder leiding stonden van Soeharto en sindsdien werkten de twee nauw samen. In de jaren vijftig continueerde hij zijn connecties met het leger en werd hij leverancier van allerhande goederen voor de troepen die onder Soeharto's commando stonden. In 1957 stichtte hij de Bank Central Asia, die later zou uitgroeien tot een van de grootste van Indonesië. Nadat Soeharto aan de macht was gekomen breidde het imperium van Liem zich snel uit van voedsel-, kunstmest- en cementproductie tot hotels, banken en telecommunicatie. In totaal omvatte zijn imperium 450 bedrijven met 280.000 werknemers. In 1996 bedroeg de omzet van het concern ongeveer 11 miljard dollar, ofwel 4 procent van het bruto nationaal product (Dieleman 2007). De logica van zulke wijdvertakte conglomeraten schuilt in de onbetrouwbaarheid van overheidsinstellingen, het gebrek aan rechtszekerheid en de potentiële vijandigheid van andere partijen in de markt. Als gevolg daarvan is het raadzaam om zo veel mogelijk voorzieningen – banken, productie, distributie, verkoop etc. – in eigen huis te hebben. Voor zover er toch externe partners nodig zijn, zoekt men deze bij voorkeur in een kleine kring van bekenden. Als de rechtsstaat zwak is, is het tenslotte zaak om een machtige beschermheer te vriend te houden, op wie in tijden van nood een beroep kan worden gedaan.

In 1989 was driekwart van de 200 topondernemingen in Indonesië in Chinese handen en deze waren vrijwel allemaal gelieerd aan, en afhankelijk van, het regime. De relatief kleine kaste van topondernemers bepaal-

de in hoge mate het imago van de 5 miljoen Chinezen in Indonesië. Deze groep bestond in meerderheid uit eenvoudige, hardwerkende middenstanders, maar zij kregen van tijd tot tijd de klappen als de volkswuede zich tegen 'het Chinese kapitaal' keerde. De tycoons rondom Soeharto maakten deel uit van een groep Chinese ondernemers die min of meer 'opgesloten' zaten in Zuidoost-Azië zolang de grenzen van de Volksrepubliek China hermetisch gesloten bleven. Pas na 1990, toen de betrekkingen tussen Indonesië en China genormaliseerd werden, kregen de ondernemers weer toegang tot het vasteland van China en werden zij minder afhankelijk van de regimes die hun privileges en bescherming hadden geboden.

In het midden van de jaren tachtig kelderde plotseling de prijs van ruwe olie van 35 naar 10 dollar per vat. Daarmee dreigde de bodem weg te vallen onder de Indonesische economie. De Indonesische regering reageerde opvallend alert door snel met een pakket ingrijpende hervormingen te komen. Er werd mede onder druk van de Wereldbank en het IMF bezuinigd op overheidssubsidies en ingezet op diversificatie en deregulering van de economie. Soeharto schoof de globalisten naar voren om van internationale instellingen meer hulp te krijgen en om in de eigen economie hervormingen tot stand te brengen. De hardste klappen vielen aan de kant van de nationalistten. Dure infrastructurele en technologische projecten werden op een laag pitje gezet en overheidssubsidies op de landbouw met tweederde verminderd. Strategisch belangrijke sectoren die onder leiding stonden van Habibie bleven echter buiten schot.

Gelukkig hoefde Indonesië geen voedsel meer te importeren en om de afhankelijkheid van de olie-industrie te verminderen werd er gestreefd naar een diversificatie van de economie. Nieuwe sectoren waarin werd geïnvesteerd waren de productie en export van palmolie, garens, textiel, triplex, papier en toerisme. Investeerdters werden gelokt door lage lonen, arbeidsrust en een stabiel regime. Dit beleid had succes. Het aandeel van olie in de totale export liep terug van 70 procent in 1980 tot 29 procent in 1986 (en trok weer aan tot 40 procent in 1989 doordat de olieprijs steeg). Tegelijk nam het aandeel van gefabriceerde producten toe van 3 procent in 1980 tot 40 procent in 1991. Hieraan moet worden toegevoegd dat ook de buitenlandse hulp toenam van 13 procent van de nationale begroting in 1981 tot 30 procent in 1986.

Het grootste slachtoffer van de economische hervormingen zouden de regenwouden op Sumatra en Kalimantan worden. Sinds de koloniale

periode werden bosgebieden als staatsdomein aangemerkt en dat ver- schafte de overheid makkelijk toegang tot de regenwouden. Met behulp van Japanse en Koreaanse ondernemingen werden en worden deze 'lon- gen van de wereld' systematisch leeggekap. In 1970 telde Indonesië 192 miljoen hectare bos, waarvan 145 miljoen hectare regenwoud. Jaarlijks verdween en verdwijnt daarvan 1 tot 2 miljoen hectare.

De deregulering van de economie raakte ook het bankwezen. Vanaf 1988 werden naast de staatsbanken particuliere banken toegelaten. Naast grote particuliere banken die aan conglomeraten verbonden wa- ren, werden talloze kleine banken op het platteland opgericht die tegen hoge rentes spaargelden van de bevolking naar zich toe trokken. Gevaar- lijk was dat de privatisering van het bankwezen niet gepaard ging met goede regelgeving en een strikt toezicht door de centrale bank van Indo- nesie.

Doordat verreweg de meeste investeringen in het westelijke deel van Indonesië plaatsvonden, stagneerde de ontwikkeling van het oosten van de archipel, waar werkgelegenheid zeer afhankelijk bleef van de over- heid.

De macht van de familie, 1989-1995

Na de relatief succesvolle aanpassingen in de jaren tachtig veranderde het imago van de Nieuwe Orde van een militair regime in een redelijk goed georganiseerde en slagvaardig opererende staat. Was Indonesië in de jaren zestig nog een regelrecht economisch rampgebied, nu werd het tot de 'Newly Industrialising Countries' (NIC's) in Azië gerekend, die de achtervolging op de 'Asian Tigers' Korea, Taiwan, en Singapore gingen inzetten. Bovendien kregen de successen op het vlak van geboortebepor- king en voedselvoorziening internationale erkenning.

Achter het voorkomen van een efficiënte en ontwikkelingsgerichte bureaucratie verschool zich echter een wijdvertakt stelsel van familiale patroon-cliëntrelaties die aan de top samenkwamen bij de president en zijn familie. Doordat persoonlijke loyaliteitsrelaties en bureaucratie sterk met elkaar verweven waren, wordt dit systeem wel een patrimoniale bureaucratie genoemd. Soeharto was hiervan de belichaming, wat bij- voorbeeld tot uiting kwam in zogenaamde Inpres-programma's. Dat waren talloze ontwikkelingsprojecten die op *instructie* van de *president* werden uitgevoerd en betaald. Soeharto manifesteerde zich hiermee als

bapak pembangunan, vader van de ontwikkeling.

Soeharto controleerde de centrale geldstromen in de economie en besliste over benoemingen van personen op de topposities in de strijdkrachten, de overheidsbureaucratie en politieke partijen. Bovendien beschikte hij via enkele stichtingen over extra fondsen waarin staatsbanken en Chinese tycoons een deel van hun winsten, en ambtenaren een percentage van hun salaris moesten storten. Daarnaast verdween een vast percentage van ontwikkelingsgeld in deze stichtingen. Formeel waren de gelden bedoeld voor liefdadigheid, in praktijk vormden de stichtingen de particuliere oorlogskas van de president.

De Nieuwe Orde kenmerkte zich door het ontbreken van heldere scheidslijnen tussen staat en samenleving, overheid en markt. Particuliere belangen vermengden zich met de publieke zaak, waardoor een privatisering van staatsinstellingen en een institutionalisering van private belangen plaatsvonden. Naar schatting 30 procent van de buitenlandse hulp gelden, of 30 miljard dollar, is in de loop der jaren in particuliere zaken terechtgekomen.

In een dergelijk systeem breidde de macht van de familie Soeharto zich snel uit en vormde zij het centrum van wat Richard Robison en Vedi Hadiz (2004) een politieke businessoligarchie noemden, waarin politici, zakenlieden, militairen en topbureaucraten elkaar de bal toespeelden.

In een dergelijk klimaat werden dereguleringsmaatregelen selectief uitgevoerd, waardoor de belangen van monopoliehouders niet werden geschaad. Bovendien versterkten deregulering en privatisering de economische macht van de presidentiële familie en de vrienden van de president aanzienlijk. Dat bleek toen vooral de kinderen en vrienden van Soeharto profiteerden van de privatisering van staatsbedrijven en overige taken van de staat. In 1987 werd de aanleg van tolwegen in Jakarta exclusief gegund aan een bedrijf van Soeharto's dochter Siti Hardiyanti Rukmana (ook wel Tutut genoemd). In 1993 werd een einde gemaakt aan het monopolie op telecommunicatie van het staatsbedrijf PT Telkom. Plots bleek een nieuwe licentie zonder betaling in handen te zijn gekomen van het bedrijf Satelindo van Soeharto's zoon Bambang Trihatmodjo. In dezelfde tijd kreeg Soeharto's jongste zoon Hutomo Mandala Putra (Tommy) het monopolie op de opkoop en distributie van kruidnagels die bestemd waren voor de sigarettenindustrie. Hij nam hiermee een volstrekt overbodige tussenpositie in die hem geld opleverde maar de kruidnagelboeren en sigarettenfabrikanten uitermate frustreerde. Aan

Soeharto's kleinzoon Ari werd het belastingmonopolie op de verkoop van bier gegund. Hij verhoogde het bedrag met 400 roepia per fles, wat vooral in de toeristensector veel irritatie wekte.

Bob Hasan (of The Kiang Sing; veel Chinezen veranderden hun naam), een oude zakenpartner van Soeharto, kreeg in 1992 een aandeel van 80 procent in het bedrijf Nusamba, dat belangen had in houtkap, papierproductie en mijnbouwactiviteiten in Irian. Bob Hasan was in 1931 in Semarang geboren en werd geadopteerd door generaal Gatot Subroto, onder wie Soeharto diende. Net als Liem Sioe Liong werd Bob Hasan in de jaren vijftig leverancier van Soeharto toen hij in Midden-Java commandant was van de Diponegoro-divisie. Bob Hasan zou uitgroeien tot een van de grootste ondernemers op het vlak van de houtkap en houtverwerkende industrie. Daarnaast werd hij voorzitter van de APKINDO, de Indonesische associatie van houtverwerkende bedrijven, die nauw betrokken was bij de regelgeving van de overheid.

Als gevolg van de toegenomen export van triplex en geperst hout nam de omvang van de houtkap toe, waarna op de opengekapte grond op grote schaal palmoliebomen werden geplant. Omdat daarvoor een drogere soort grond nodig is, werd de bodem gedraineerd en werden er vanaf de jaren tachtig jaarlijks stukken bosgrond zo groot als heel Frankrijk in brand gestoken, waarvan de vervuilende gevolgen tot ver buiten de landsgrenzen zichtbaar zijn.

Naast de eigen monopolies participeerden de kinderen van Soeharto in honderden ondernemingen en talloze andere projecten. Want wie in Indonesië met succes zaken wilde doen, deed er goed aan om daarbij, tegen betaling, een van Soeharto's kinderen als partner te betrekken. Zij konden immers vergunningen regelen en via particuliere banken die onder hun controle stonden makkelijk aan kredieten komen. In 1999 schatte het weekblad *Time* het gezamenlijke vermogen van de familie Soeharto op 15 miljard dollar, terwijl het grondbezit van de familie in Indonesië tussen de 3,6 en 9 miljoen hectare bedroeg (O'Rourke 2002: 189). De patrimoniale manier waarop de presidentiële familie haar economische belangen behartigde, werd een model voor lagere goden in de ambtelijke en politieke hiërarchie. Zij deden in het klein wat De Familie in het groot deed.

Door economische hervormingen op selectieve wijze door te voeren beschermde en versterkte Soeharto de belangen van zijn eigen familie. Er bleven na de deregulering nog maar weinig regels over, waardoor er geen

toezicht meer was op het handelen van de kinderen van Soeharto en hun zakenpartners. Dat vergemakkelijkte de vorming van monopolies en het afwentelen van schulden. Op korte termijn leverde dat voor zijn kinderen en hun vrienden veel winst op, maar het zou op den duur het bureaucratisch-patrimoniale systeem, en dus ook de positie van Soeharto, ondergraven.

De tijdbom, 1992-1995

In 1993 werd Soeharto voor een zesde termijn herkozen als president. In een terugblik op 25 jaar ontwikkelingsbeleid somde hij de behaalde successen op: er was een gemiddelde economische groei van 6,8 procent gerealiseerd; de bevolkingsgroei was afgenomen van 2,4 naar 1,6 procent; exporteerde Indonesië in 1968 voor 1 miljard dollar, in 1993 was dat tot 26 miljard gestegen; het aandeel van olie-inkomsten in de totale export was teruggelopen tot 25 procent terwijl de industriële export 50 procent bedroeg. Volgens het vijfjarenplan voor de periode 1994-1999 moest nu de take-off gaan plaatsvinden van een door technologie aangedreven economie. Omdat het beter ging met de economie, moesten de globalisten in het nieuwe kabinet het veld ruimen. Zij maakten plaats voor de aanhangers van Habibie, wiens hightechplannen – ook wel Habibie-nomics genoemd – ruim baan kregen.

De positie van Soeharto leek nog steeds onaantastbaar. Hij was zo zeker van zichzelf dat hij in 1989, in navolging van Gorbatsjovs glasnost, zelfs een nieuwe openheid aankondigde, die de pers meer ruimte bood om kritische stukken te schrijven. Op het internationale vlak toonde Soeharto ook een groter zelfbewustzijn. In 1992 werd hij voorzitter van de niet-gebonden landen en schudde hij ook een lastige criticus in de persoon van de Nederlandse minister Jan Pronk van zich af. Naar aanleiding van een schietpartij in de Oost-Timorese hoofdstad Dili in november 1991, waarbij meer dan tweehonderd demonstranten om het leven waren gekomen, had de Nederlandse regering in afwachting van een nader onderzoek besloten haar hulp aan Indonesië tijdelijk op te schorten. De opstelling van de Nederlandse regering vormde voor Soeharto een welkome aanleiding om een einde te maken aan de Nederlandse inbreng op het vlak van ontwikkelingssamenwerking. Hij had genoeg van de voortdurende kritiek van Pronk op het ontbreken van politieke liberalisering en vermoedde dat Pronks opvattingen brede steun vonden in de

Tweede Kamer. Tegelijk blies hij de IGGI, waarvan Nederland voorzitter was, op. Er kwam een nieuw internationaal consortium, de Consultative Group on Indonesia, voor in de plaats, dat onder leiding stond van de Wereldbank.

Nederland had in deze kwestie twee zaken onderschat. Ten eerste de sterke nationalistische sentimenten waarmee het besluit van Soeharto in Indonesië werd begroet. In het verlengde daarvan onderschatte Nederland de veranderingen die over de afgelopen twintig jaar in Indonesië hadden plaatsgevonden. In de jaren zeventig was Indonesië nog een hulpbehoevend land dat rekening moest houden met internationale kritiek. In de jaren negentig was dat niet langer het geval. Een Indonesische collega vatte het bondig samen: ‘Begrijp me goed, wij zijn geen Suriname.’

Ondanks de tevredenheid over de economische prestaties en het internationale aanzien, vertoonden zich ook barsten in het systeem. Volgens de officiële cijfers van de Wereldbank was de armoede weliswaar afgenomen – in 1987 leefde 17 procent van de bevolking onder de armoedegrens en in 1994 nog maar 13 procent, wat nog altijd stond voor 25 miljoen mensen – maar bij een iets andere taxatie van de criteria die hierbij werden toegepast leefde nog altijd de helft van de bevolking in armoede. De tegenstellingen tussen rijk en arm en vooral het verschil in levensstijl werden groter en zichtbaarder. De nieuwe rijken pronkten ongegeneerd met hun welvaart en keken vanuit hun airconditioned leefomgeving met minachting neer op de armen, die in de warme stedelijke jungle een schamel dagloon bij elkaar probeerden te verdienen. In de ogen van vele rijken waren de armen simpelweg de verliezers die hun kans niet hadden gepakt. De term *rakyat*, die in de dagen van Soekarno naar het volk en de natie verwees, was door de machthebbers allang vervangen door het woord ‘massa’, waar een dreiging van uitging en die in bedwang moest worden gehouden.

Er tikte onder het ogenschijnlijke succes van de Nieuwe Orde echter een nog grotere tijdbom en dat was de steeds hoger oplopende schuldenlast van Indonesië. Deregulering en privatisering van het bankwezen hadden, in combinatie met het in stand houden van strategische monopolies in de handen van de kinderen van Soeharto en van hun zakenvrienden, ervoor gezorgd dat de inkomsten uit de olieproductie in snel tempo plaatsmaakten voor torenhoge schulden. Een groot aantal particuliere banken fungeerde als geldmachines voor conglomeraten die enor-

me oninbare leningen hadden uitstaan. Er werd bovendien gespeculeerd met buitenlandse-dollarleningen die tegen een hogere rente omgezet werden in roepialeningen waarmee geïnvesteerd werd in dure vastgoedprojecten en andere niet-productieve sectoren. In 1970 bedroeg de schuldenlast 2,5 miljard dollar; in 1980 was deze opgelopen tot 21 miljard en in 1986 tot 42 miljard. In 1990 was de schuldenlast 58 miljard dollar, als gevolg waarvan de helft van de overheidsinkomsten besteed moesten worden aan rente en aflossing. Daarmee stond Indonesië na Brazilië, Mexico en Argentinië, als vierde op de ranglijst van debiteurenlanden. In 1994 was de schuld nog verder opgelopen tot het astronomische bedrag van 90 miljard dollar en moest 30 procent van de totale waarde van de export worden besteed aan rente en aflossing.

Protest en verzet

In de jaren zeventig was de stem van het studentenprotest stapsgewijs gesmoord. Na grote demonstraties in 1978 werd 'politiek' officieel van de universiteitscampus verbannen en studentenactivisten trokken zich terug in ngo's (niet-gouvernementele organisaties). Het aantal ngo's nam door de jaren heen enorm toe. Ging het in de jaren zeventig om tientallen, in de jaren tachtig werden het er honderden en in de jaren negentig zelfs duizenden. Aanvankelijk richtten de meeste ngo's zich op ontwikkelingsprojecten, maar al snel kwam daar de sociale advocatuur bij. Pioniers waren de LBH (Lembaga Bantuan Hukum), die zich met rechtshulp bezighield, en WALHI, de eerste milieuorganisatie. In de jaren negentig werd de aandacht meer en meer gericht op arbeidsconflicten en mensenrechten.

Veel ngo's hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van politiek bewustzijn, maar er waren ook beperkingen. Sommigen groeiden uit tot omvangrijke organisaties, ofwel Bingo's (big ngo's), met grote institutionele belangen die veel mensen van werk voorzagen, en waren daarom voorzichtig met het uiten van kritiek. Veel ngo's waren daarnaast afhankelijk van de wensen van buitenlandse donoren, wat het moeilijk maakte om zelf hun eigen agenda te bepalen. Omdat ngo's over het algemeen stichtingen waren, ontsnapten zij aanvankelijk aan het strenge toezicht door de overheid op maatschappelijke organisaties. Aan het einde van de jaren tachtig moesten zij de overheid inzage verschaffen in hun begrotingen en de herkomst van hun gelden verantwoorden.

Een bijkomend effect van de organisatievorm was dat het beleid in deze stichtingen meestal werd bepaald door een kleine groep bestuursleden, waardoor vrijwilligers en werknemers niet bij de besluitvorming werden betrokken. Ondanks deze beperking werd de ngo de organisatievorm van de politiek bewuste middenklasse, en het seminar de manier om *isu* (issues) te bespreken.

De groei van de middenklasse uitte zich ook in de toename van het aantal studenten. Omdat staatsuniversiteiten de toevloed van nieuwe studenten niet aankonden en voor veel kinderen uit de lagere middenklassen te duur waren, nam het aantal particuliere instellingen van hoger onderwijs tussen 1978 en 1990 toe van 63 tot 221. Vooral onder studenten die uit de lagere middenklasse afkomstig waren, ontwikkelde zich een nieuw politiek bewustzijn.

Omdat politieke actie op de campus verboden was vormden zich in de loop van de jaren tachtig zogenaamde studiegroepen waar politieke onderwerpen werden besproken. Geïnspireerd door de 'people's power'-beweging, die in 1986 de Filipijnse president Marcos ten val had gebracht, richtten Indonesische studenten hun aandacht op de noden en empowerment van de gewone mensen (*rakyat*). In de jaren negentig ontstonden er in Yogyakarta kleine groepjes radicale studenten die steeds openlijker oppositie gingen voeren tegen het bewind. Eind jaren tachtig en begin jaren negentig stak meer protest de kop op. Er werd veelvuldig gestaakt in de nieuwe industriële gebieden rondom Jakarta, Surabaya en Medan. Een brede coalitie van actievoerders verzette zich, vergeefs, tegen de aanleg van een groot stuwmeer in Midden-Java waarbij veel boeren hun land kwijtraakten.

In 1995 brak er een flinke rel uit toen uitlekte dat 400 miljoen dollar uit een fonds dat bestemd was om herbebossing te financieren, gebruikt werd voor de bouw van het eerste Indonesische vliegtuig, dat op 17 augustus 1995 ter gelegenheid van de vijftigste onafhankelijkheidsdag de lucht in moest.

Behalve arbeidsonrust, protesten tegen corruptie en rechteloosheid, was er ook sprake van regionaal verzet. In 1976 werd in Atjeh de GAM (Gerakan Aceh Merdeka) opgericht, die zich verzette tegen de uitbuiting door Jakarta en de corruptie van de eigen bestuurlijke elite. Het gewapende conflict, waartegen het leger met harde hand optrad, kostte ruim tienduizend mensen het leven. Ook in Irian was er verzet tegen de wijze waarop de overheid het gebied als een wingewest voor grondstof-

fen en een migratiegebied voor Indonesiërs uit dichtbevolkte gebieden gebruikte, waarbij de rechten van de Papoea-bevolking werden genegeerd. Bovendien voelde een kleine groep Papoea's zich nog altijd bedreigd door de wijze waarop Indonesië het gebied in de jaren zestig had geannexeerd. In Oost-Timor, dat in 1975 was geannexeerd, sloopte zich een guerrillaoorlog voort en gingen militairen zich te buiten aan schendingen van mensenrechten. In 1992 leek het erop dat de verzetsbeweging een zware slag was toegebracht toen de leider Xanana Gusmão werd gearresteerd. Maar de geest was al uit de fles, omdat een jaar eerder in november 1991 Indonesische troepen voor het oog van de camera met veel geweld een demonstratie uiteen hadden gejaagd, waarbij vele doden waren gevallen. Vanaf dat moment was Oost-Timor wereldnieuws en bleef het op de internationale politieke agenda staan, terwijl het Indonesische leger zware imagoschade had opgelopen.

Tweespalt in het leger

Veel bedreigender voor de stabiliteit van de Nieuwe Orde waren de conflicten die in de schoot van het regime ontstonden en waarbij de legertop en de president zelf betrokken waren. Naarmate de bureaucratie in de loop van de jaren tachtig aan kracht won en Golkar een sterkere politieke organisatie werd, nam de overheersende rol van het leger gaandeweg af. Bovendien voelde de legertop zich bedreigd door het nieuwe technologiebeleid van Habibie, waar het weinig greep op had, en verloren de militairen hun monopolie op de houtkap aan zakenvrienden van Soeharto. De militairen hadden het gevoel dat ze wel de vuile zaakjes mochten opknappen, maar daar steeds minder voor terugkregen.

De eerste openlijke tekenen van wrijving tussen de legertop en de president deden zich voor rond de herverkiezing van Soeharto in 1988. Niet zozeer zijn positie als wel de kandidaatstelling van de vicepresident was het onderwerp van conflict. Omdat Soeharto een dagje ouder werd en de kans toenam dat hem iets zou overkomen, werd het vicepresidentschap steeds belangrijker. Daarom wilden de militairen die post stevig in handen krijgen. Tot hun verrassing koos Soeharto echter voor de bureaucraat en ex-voorzitter van Golkar, Sudharmono. Bovendien was de sterke man bij de militairen, generaal Benny Murdani, de gebeten hond sinds hij kritiek had uitgeoefend op de bevoorrechte positie van Soeharto's kinderen. De president verving hem als opperbevelhebber van de strijd-

krachten en ontmantelde in snel tempo het veiligheidsapparaat dat Murdani had opgebouwd. Murdani bleef nog wel minister van Defensie maar was een groot deel van zijn macht kwijtgeraakt.

Er heerste grote ontevredenheid onder de militairen over de wijze waarop de president zich van hen verwijderde, maar respect voor de persoon Soeharto en diens senioriteit verhinderde dat men zich openlijk tegen hem keerde. In 1993, toen Soeharto voor een zesde termijn werd herkozen door het volkscongres, hadden de militairen meer succes om iemand uit hun eigen kring vicepresident te laten worden. In plaats van Soeharto's beschermeling Habibie werd legercommandant Try Sutrisno de nieuwe vicepresident. Maar deze benoeming had een prijs, want in het nieuwe kabinet moesten de militairen genoeg nemen met minder posten, terwijl generaal Murdani geheel van het toneel verdween. Het verlies aan invloed van de katholieke Murdani hing samen met de opkomst van een nieuwe groep islamitische generaals die door Soeharto op strategische posten werd benoemd.

Een nieuw islamitisch zelfbewustzijn

De twee grootste islamitische organisaties in Indonesië, de Nahdlatul Ulama (NU) en de Muhammadiyah, stammen uit de koloniale periode en vertegenwoordigen respectievelijk de traditionele en modernistische stroming in de Indonesische islam. De NU heeft zijn basis vooral op het (Oost-)Javaanse platteland en ruimt vanouds meer plaats in voor heiligen en mystiek. De Muhammadiyah wordt gedragen door moderne stedelijke middengroepen die streven naar een zuivere vorm van islam, die direct teruggaat naar de koran en de leerstellingen van de Profeet. In hoofdstuk 5 zal dieper worden ingegaan op de islam in Indonesië. Daarop vooruitlopend volgt hier een korte schets van de opkomst van een nieuw islamitisch zelfbewustzijn onder de Indonesische middenklasse.

Terwijl in 1965 jeugdgroepen van de NU in Oost-Java actief hadden meegeholpen om leden van de communistische partij te vermoorden, en aanhangers van de modernistische stroming de Nieuwe Orde aanvaardelijk van harte hadden ondersteund, voelden islamieten zich al snel door Soeharto in de kou gezet. Hun politieke partijen werden in 1973 samengevoegd in de PPP en zij moesten gelaten toezien hoe christenen verhoudingsgewijs veel belangrijke posten in het nieuwe regime gingen bezetten. De islam in Indonesië vormde, in de woorden van professor Wim

Wertheim, een meerderheid met een minderwaardigheidscomplex. In 1984 stapte de NU onder leiding van zijn charismatische voorman Abdurrahman Wahid uit de PPP om zich aan de greep van het bewind te onttrekken. Toch wist de Nieuwe Orde veel leiders van islamscholen, of *pesantren*, op het platteland voor zich te winnen door ruimhartig subsidies en andere materiële gunsten uit te delen. Het bewind leek ook de modernistische stroming redelijk onder controle te hebben. De studentenorganisatie van deze stroming, HMI (Himpunan Mahasiswa Islam), was gelieerd aan Golkar en beschikte via de alumni-organisatie KAHMI over een wijdvertakt en invloedrijk netwerk.

Vanaf de jaren tachtig was er vooral door toedoen van modernisten een toenemende islamisering van het openbare leven te zien, die onder andere tot uiting kwam in het dragen van een hoofddoek, het strenger naleven van godsdienstige regels en de bouw van talloze moskeeën. Deze uitingen maakten deel uit van een nieuw islamitisch zelfvertrouwen dat werd uitgedragen door een brede stedelijke middenklasse die bestond uit professionals, ambtenaren, intellectuelen, ondernemers en activisten. Als middenklasse waren zij onmiskenbaar kinderen van de Nieuwe Orde, maar zij wilden de islam losmaken uit de omknelling van het regime. Zij streefden naar een emancipatie van de islam en keerden zich tegen de macht van Chinese ondernemers en de corruptie van het bewind en stelden zich kritisch op tegenover westerse instanties zoals de Wereldbank.

Soeharto, die steeds meer problemen met het leger kreeg en op zoek was naar een politiek tegenwicht, gaf de modernistische islam een steviger platform. In 1990 werd de ICMI, Ikatan Cendekiawan Muslim se-Indonesia of Vereniging van Indonesische Moslim Intellectuelen, opgericht onder voorzitterschap van minister van Technologische Ontwikkeling Habibie. ICMI vormde een opening naar de macht voor een groep ambitieuze modernisten en verschaftte Habibie een politieke achterban. Vanuit ICMI klonk onder andere via het eigen dagblad *Republika* de roep om meer 'proportionaliteit' en '*dekristenisasi*', wat inhield dat veel christenen op invloedrijke posten hun positie moesten afstaan aan moslims. Dit zou grote gevolgen hebben voor het evenwicht tussen christenen en moslims in gebieden buiten Java. In hoofdstuk 4 wordt daar uitgebreid op ingegaan.

ICMI lag in een spagaat ten aanzien van het te voeren economische beleid. Enerzijds kwam het op voor de belangen van kleine islamitische

ondernemers, maar anderzijds was het verplicht het hightechbeleid van voorzitter Habibie te steunen.

ICMI was Soeharto veel dank verschuldigd voor de ruimte die hij had geboden en hij accentueerde zijn toenadering tot de islam door in 1991 op bedevaart naar Mekka te gaan. Echter, binnen ICMI klonk ook de roep om meer democratie en de demilitarisering van het bewind. Bovendien stelde een van de voormannen van ICMI, Amien Rais, in 1993 de opvolging van Soeharto nadrukkelijk aan de orde.

De oprichting van ICMI baarde de leider van de NU, Abdurrahman Wahid, grote zorgen omdat hij dit als een bedreiging voor zijn eigen stroming zag. Daarom zocht hij toenadering tot het leger en steunde hij de kandidatuur van generaal Try Sutrisno voor het presidentschap. Voor Wahid was democratisering alleen denkbaar als het leger daaraan meewerkte. Door NU en ICMI tegen elkaar uit te spelen had Soeharto aan het begin van zijn zesde termijn als president de macht nog stevig in handen. Bovendien zorgde hij ervoor dat ICMI ook een voet tussen de deur kreeg binnen het leger door enkele islamitische, of 'groene' generaals op strategische posten te benoemen. Een daarvan was zijn eigen schoonzoon Prabowo Subianto, die actief was geweest in Oost-Timor en in 1995 commandant werd van de elitetroepen Kopassus. Soeharto nam echter een risico omdat hij nu ook een tweespalt binnen het leger verder cultiveerde.

De dochter van Soekarno

ICMI gaf stem aan de modernistische islam onder de stedelijke middenklasse, maar kon geen massale aanhang genereren. Wie daar wel in slaagde was Megawati Soekarnoputri.

De PDI, erfgenaam van de nationalistische partij waar Soekarno zich verwant mee voelde, was een kleine partij die aan het begin van de jaren negentig geleid werd door Surjadi. In 1993 werd hij op een luidruchtig partijcongres gewipt en vervangen door Megawati. Zij had zich in de jaren tachtig bij de PDI aangesloten en won als dochter van president Soekarno snel aan populariteit omdat zij vooral door lagere klassen gezien werd als de belichaming van het charisma van haar vader. De wisseling van het leiderschap van de PDI werd gesteund door militairen uit het kamp van generaal Murdani en was bedoeld om Soeharto dwars te zitten. Megawati's denkbeelden waren tamelijk conservatief. Zij uitte zich vaak in algemeenheden door de nadruk te leggen op nationale eenheid en

de (niet bijzonder democratische) grondwet van 1945. Eigenlijk deden haar ideeën er niet zoveel toe naarmate zij uitgroeide tot een symbool van kalm maar volhardend verzet tegen Soeharto. Het feit dat ze niet zoveel te vertellen had deed haar imago zelfs goed, omdat zij gezien werd als de eenvoudige vrouw die met weinig omhaal van woorden de machtige Soeharto wist te weerstaan. Zij werd vergeleken met andere vrouwen in de regio, zoals Cory Aquino in de Filippijnen of Aung Sang Suu Kyi in Birma, die als politieke erfgenames van hun echtgenoot of vader een belangrijke rol speelden. Zelf voelde zij dat ze, als dochter van Soekarno, voorbestemd was een grote rol te gaan spelen in Indonesië.

De staat van geweld

Nu oppositie tegen Soeharto in de persoon van Megawati een gezicht begon te krijgen en er elders in de samenleving ook tekenen van protest en verzet zichtbaar werden, reageerde het regime met repressieve maatregelen. Naar aanleiding van kritische artikelen over de aankoop door Habibie van 39 oude marineschepen uit de voormalige DDR, die voor een astronomisch bedrag op zijn eigen scheepswerven in Surabaya moesten worden opgelapt, werden in 1994 de weekbladen *Tempo*, *DeTik* en *Editor* verboden (maar verscheen *Tempo* in 1996 weer op internet).

Hoe Soeharto werkelijk dacht over het politieke systeem dat hij had opgebouwd, bleek uit een notitie die hij in april 1994 aan de leiding van Golkar stuurde. Daarin drong hij erop aan om de kieswet niet te veranderen. 'De macht van het volk,' schreef hij, 'bestaat niet. Het enige wat telt is manipulatie.' (*Editor* 7-4-1994). De Nieuwe Orde had, ondanks de nadruk die er op het volgen van de juiste procedures werd gelegd, als het er werkelijk op aankwam conflicten altijd met geweld beslecht. De staat van geweld die in 1965 was gevestigd, werd regelmatig weer geactualiseerd. In 1984 vond er naar aanleiding van een antiregeringspamflet bij een moskee in Tanjung Priok een schietpartij plaats waarbij het leger tientallen mensen doodschoot; in 1989 vielen er honderd slachtoffers in Lampung toen het leger hard ingreep bij een geschil om grond; in 1993 vond in Oost-Java de geruchtmakende moord plaats op de vakbondsactiviste Marsinah; in 1996 werd in Midden-Java de journalist Udin vermoord, die een groot corruptieschandaal op het spoor was. Deze lijst kan met vele andere voorbeelden worden aangevuld. In geen van de gevallen werden daders veroordeeld, wat veelzeggend is voor de zwakte

van de rechtspraak in Indonesië. Wat in de jaren negentig het geweld zichtbaarder en de sfeer veel grimmiger maakte, was het gewelddadige en intimiderende optreden van militias en straatbendes die aan het regime gelieerd waren. Berucht was de semimilitaire jeugdorganisatie Pemuda Pancasila, die als informele sterke arm van het bewind, of de huisbende van de president, fungeerde.

In deze context trad het verschijnsel van de politieke *preman* op de voorgrond. De term 'preman' is afgeleid van de Nederlandse 'vrij man', die in de koloniale tijd een vrije arbeider was. Later verwees de term naar een soldaat in burger, een undercoveragent, en ten slotte naar de kleine crimineel die in ruil voor betaling vuile zaakjes opknapt en zich laat gebruiken door politieke leiders. Het *premanisme* belichaamde de onzalige relaties tussen machthebbers en criminaliteit die kenmerkend waren voor de nadagen van de Nieuwe Orde.

Hoewel Soeharto zijn Nieuwe Orde een imago had gegeven van kracht en stabiliteit, begonnen in 1995 schulden de economie te ondergraven, werden protesten vaker gehoord, namen spanningen in de top van het bewind toe en werd de sfeer op straat door het optreden van groepen preman grimmiger. Het leek steeds onwaarschijnlijker dat een soepele opvolging van Soeharto te realiseren was. Toch waren in 1995 veel Indonesiëkeners er nog van overtuigd dat de Nieuwe Orde een duurzaam systeem was. Het bleek moeilijk voorstelbaar dat er in Indonesië op zo'n korte termijn zo veel veranderingen zouden gaan plaatsvinden.

De val van Soeharto 1996-1998

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 kwam er een einde aan de Koude Oorlog. Dat had tot gevolg dat het Westen veel minder behoefte had aan autoritaire regimes in de derde wereld aan wie in ruil voor loyaliteit politieke en economische steun werd verleend. Tegelijkertijd werd er vanuit de Verenigde Staten een neoliberale ideologie gepropageerd waarin gepleit werd voor vrije toegang tot markten en afnemende staatsbemoeyenis. ‘Meer markt, minder staat,’ luidde de nieuwe slogan. In dit licht bezien had Amerika Soeharto en zijn Nieuw Orde-regime niet langer nodig. Sterker nog, Soeharto’s regime verhinderde in hoge mate de realisering van een nieuwe neoliberale politiek. Deze veranderde internationale context en de monetaire crisis die eind 1997 in Azië uitbrak, zouden Soeharto in snel tempo in grote problemen brengen. Maar hij werd ook geconfronteerd met een steeds sterkere politieke oppositie, conflicten binnen de elite en zelfs met spanningen in zijn eigen familie.*

De dood van Ibu Tien

Op 28 april 1996 overleed de echtgenote van Soeharto, R.A. Siti Hartina, ook wel Ibu Tien genoemd vanwege de 10 procent provisie die zij

* Voor dit hoofdstuk is gebruikt gemaakt van Aspinall 2005a; Bello 1998; Booth 2000; Burgers 2003; Van Dijk 2001; Eklof 1999; Hefner 2000; Van Hensbergen 1998; Hill 2000; Indiyanto e.a. 2006; *Inside Indonesia*; *International Crisis Group* 2001a; *Kompas*; Lim 2005a; Lont and White 2003; Mietzner 1999; Peperkamp 2002; Poeze 2006; Randall 1998; Sukardi Rinakit 2005; Robison en Hadiz 2004; O’Rourke 2002; Nico Schulte Nordholt 1998; Schwartz 1999; Sidel 1998, 2006; Selo Soemardjan 1999; *Tempo*; Tsing 2005; White 2004.

naar verluidt incasseerde bij projecten waarbij ze betrokken was. Zij was een belangrijke adviseur van haar man geweest en had een bemiddelende rol gespeeld wanneer de kinderen met elkaar in conflict dreigden te komen over de verdeling van hun zakelijke belangen. Na haar dood circuleerden er al snel berichten over heftige aanvaringen binnen de presidentiële familie. Broer Sigit kreeg het aan de stok met zus Tutut over deelname aan een (mislukt) goudwinningproject in West-Kalimantan en de broers Bambang en Tommy kregen stevige ruzie over hun botsende belangen in de auto-industrie. Tommy had het exclusieve recht verworven om in samenwerking met KIA Motors uit Zuid-Korea een nieuwe auto op de markt te brengen, de Timor. Zolang hiervoor in Indonesië nog geen assemblagefaciliteiten waren, werd de auto in Zuid-Korea gemaakt en belastingvrij ingevoerd. Hiertegen kwam broer Bambang in het geweer omdat hij zijn belangen in zijn eigen autoproject geschaad zag. Soeharto besliste echter ten gunste van zijn oogappel Tommy.

De broedertwist sloeg over naar het kabinet, waar de tegenstelling tussen ICMI-ministers en seculiere militairen verder werd aangewakkerd. Hoewel ICMI de steun van Soeharto had, werd nu ook duidelijk waar hij de grens trok. Toen ICMI-minister van Handel Joedodo zich verzette tegen de belastingvoordelen die Tommy's autoproject werden gegund, werd hij onverbiddeijk de laan uitgestuurd.

De onrust over de gang van zaken binnen de presidentiële familie kwam tot uiting in allerlei wilde geruchten die in Jakarta de ronde deden en waarin feiten en fictie innig verweven waren. Zo zouden Bambang en Tommy zo'n hooglopende ruzie hebben gehad over het autoproject van Tommy, dat een van hen een pistool trok. Volgens een versie ving Ibu Tien de fatale kogel op toen zij tussenbeide wilde komen. Volgens een andere versie wierp een bediende zich in de baan van het schot en stierf. Hierop ging Ibu Tien geheel ontdaan naar bed en wilde slaappillen innemen maar nam per ongeluk een overdosis xtc die van haar kleinzoon afkomstig was. Deze geruchten riepen een beeld op van een familie die ten prooi was gevallen aan hebzucht, decadentie en geweld. En dat baarde zorgen.

De aanval op Megawati

Onrust was er ook in regeringskringen, en wel over de groeiende populariteit van Megawati Soekarnoputri, sinds 1993 leider van de kleine PDI.

Geheime peilingen hadden uitgewezen dat zij bij de parlementsverkiezingen van 1997 grote winst zou boeken en Soeharto wellicht kon bedreigen bij de presidentsverkiezing van 1998.

Er werd besloten om in te grijpen. Nadat militairen in 1993 Megawati aan de leiding van de partij hadden geholpen, kreeg de PDI opnieuw te maken met een militaire interventie, ditmaal met de bedoeling Megawati het leiderschap weer te ontnemen. In juni 1996 werd oud-partijleider Surjadi tot zijn eigen verbazing op een zorgvuldig geregisseerd partijcongres in Medan weer in het zadel geholpen. Tegelijkertijd sprak Megawati in Jakarta een menigte van twintigduizend aanhangers toe om duidelijk te maken dat zij niet wenste te wijken voor de coup die tegen haar was beraamd.

Aanhangers van Megawati hielden het partijbureau aan de Jalan Diponegoro in Jakarta bezet, dat uitgroeide tot een open forum waar vele sprekers kritiek uitten op het Soeharto-bewind. Op 27 juli 1996 kwam hier een einde aan toen knokploegen die door Surjadi waren ingehuurd en militairen in burger het partijkantoor met geweld innamen. Tot schrik van de machthebbers ontaarde de overval in de grootste ongeregelde sinds de Malari-rellen van 1974. Officieel kwamen er vijf personen om het leven, maar er werden ook enkele tientallen mensen vermist. Het meest verontrustend was dat grote groepen uit de lagere klassen aan de gevechten met de ordetroepen hadden deelgenomen. De massa dreigde in beweging te komen. Megawati speelde haar nieuwe rol als martelares goed. Ze bleef stoïcijns en standvastig en dat vergrootte haar populariteit onder de bevolking.

Megawati was niet de enige die oppositie voerde. Onder leiding van Gunawan Muhammad verscheen het verboden weekblad *Tempo* op internet, waar ook de Alliantie van Onafhankelijke Journalisten (AJI) actief was. Het tegendraadse parlementslicid Sri Bintang Pamungkas en de onafhankelijke vakbondsleider Mohtar Pakpahan uitten ook felle kritiek op het bewind en steunden Megawati. Bovendien kregen bisschop Belo van Dili en de Oost-Timorese verzetsleider Jose Ramos Horta in 1996 de Nobelprijs voor de Vrede, wat grote afbreuk deed aan het internationale prestige van Soeharto.

Het gevaar dat Megawati voor het regime vormde leek beperkt te blijven omdat zij geen steun kreeg uit islamitische hoek. De PPP en ICMI keurden de aanval op het PDI-kantoor in Jakarta zelfs goed, terwijl een andere islamitische leider, Abdurrahman Wahid, zich zoveel mogelijk afzijdig

hield omdat hij, zoals zal blijken, heel andere zorgen aan zijn hoofd had.

Zoals in het verleden vaker gebeurd was, wezen regeringswoordvoerders naar aanleiding van de rellen in Jakarta op het latente gevaar van het communisme. De dreiging van het communisme als repressief argument begon echter haar geloofwaardigheid te verliezen nu de Koude Oorlog voorbij was en '1965' al ruim een generatie tot het verleden behoorde. Toch kregen de leiders van de PRD (Partai Rakyat Demokratik) de schuld in de schoenen geschoven van de rellen in Jakarta. Deze kleine linkse partij met nog geen 200 leden was voortgekomen uit de studentenbeweging in Yogyakarta en had, op zoek naar een massabasis, besloten om Megawati te steunen. De jonge leiders werden opgepakt en kregen gevangenisstraffen variërend van 18 maanden tot 13 jaar. Ook Sri Bintang Pamungkas en Mohtar Pakpahan kregen gevangenisstraf. Megawati bleef buiten schot omdat haar arrestatie ongetwijfeld voor nieuw geweld zou hebben gezorgd.

Volgens sommige waarnemers begon 'de lange val' van Soeharto in 1996 (Eklöf 1999). Terugkijkend valt daar wellicht iets voor te zeggen, maar in 1996 waren maar heel weinig mensen die mening toegedaan. Het leek er immers op dat Soeharto ook dit keer, zij het met veel geweld, had afgerekend met de oppositie.

De gewelddadige ontruiming van het partijkantoor van de PDI had nog een tragikomische nasleep. In mei 1997 daagde een bekende preman PDI-leider Surjadi voor de rechter omdat hij nog geld van hem te goed had. Surjadi had hem 200 miljoen roepia (85.000 dollar) in het vooruitzicht gesteld om de Megawati-aanhangers het partijkantoor uit te jagen. De preman had 55 miljoen als voorschot ontvangen maar het resterende bedrag nooit gekregen. De rechter stelde de man in het ongelijk. Veel mensen vonden het wel komisch, een preman die ten einde raad naar de rechter stapt.

De verkiezingen van 1997

In de loop van de jaren negentig werd de politieke sfeer grimmiger. In het najaar van 1996 werd in Oost- en West-Java een groot aantal kerken in brand gestoken. In totaal gingen er tussen 1992 en 1997 in Indonesië 145 kerken in vlammen op. Dit geweld tegen christenen was onderdeel van een gewelddadige campagne tegen Chinezen (waarvan er veel katholiek zijn). John Sidel (2006: hfst. 4) wees erop dat dit geweld niet zozeer tegen

personen maar vooral op gebouwen was gericht en dat het plaatsvond in steden met een zelfbewuste en goed georganiseerde islamgemeenschap. Volgens hem moeten de branden in samenhang worden gezien met de pogingen van ICMI-aanhangers om meer macht te veroveren. Het is echter moeilijk om een direct verband tussen de brandstichters en leidende figuren van ICMI te leggen.

De kerkbranden stonden in het teken van de verkiezingen van mei 1997, die gevolgd zouden worden door de presidentsverkiezing door het Volkscongres van maart 1998. Ondanks de toegenomen kritiek op zijn regime ondervond Soeharto verbazend weinig tegenstand van de zijde van de oppositie. Dit kwam enerzijds omdat in oppositiekringen slechts een voorzichtige roep om politieke hervormingen te beluisteren was. Sinds 1993 werd door critici van het bewind de term '*reformasi*' gebruikt om aan te geven dat men beslist geen revolutie nastreefde, maar binnen het bestaande systeem geleidelijke hervormingen tot stand wilde brengen.

Anderzijds was de oppositie onderling zeer verdeeld. Dit kwam het duidelijkst tot uiting in de keuze die de leider van de Nahdlatul Ulama, Abdurrahman Wahid, maakte. In 1994 had hij zich maar net weten te handhaven als leider van de NU omdat er door de overheid een campagne tegen hem werd gevoerd, en in 1997 voelde hij zich extra kwetsbaar. Hij was ervan overtuigd dat de kerkbranden in Oost-Java bedoeld waren om zijn achterban tot geweld aan te zetten, maar meer gevaar school er in de alliantie tussen ICMI en islamitische militairen in het centrum van de macht.

Met zorg zag Wahid dat minister voor Technologische Ontwikkeling Habibie, Amien Rais en de opperbevelhebber van de strijdkrachten generaal Feisal Tanjung een blok dreigden te vormen dat een gevaar vormde voor zijn NU-achterban. Ook was hij bang dat de eis van ICMI om meer modernistische moslims op hoge posities te benoemen ten koste zou gaan van zijn eigen NU. Daarom besloot Wahid een strategische draai te maken door Golkar te steunen en samen met Tutut, de dochter van Soeharto die Golkar-bestuurslid was, campagne te voeren. Zo onderwierp hij zich voor het oog van de natie aan Soeharto en stelde hij het belang van zijn eigen achterban boven het versterken van een brede oppositie. Ook Tutut had er belang bij om met Wahid in zee te gaan. Volgens Robert Hefner (2000: 195) werd de kans groot geacht dat zij haar vader in 1998 of 2003 zou opvolgen als president. Maar dan moest ze wel laten

zien in staat te zijn de massa te mobiliseren. En daarbij kon Wahid haar van dienst zijn.

Wahids strategie had succes. Er was grote opluchting onder de plaatselijke NU-leiders over de verzoening tussen Wahid en Golkar, die hun nieuwe overheidsgelden in het vooruitzicht stelde. Daarnaast werd de invloed van ICMI ietwat teruggedrongen. Na het vertrek van minister Jododo, moest begin 1997 ook Amien Rais ervaren hoe gering zijn politieke speelruimte feitelijk was. Nadat hij kritiek had geuit op corrupte praktijken van de kinderen van de president, had Soeharto Habibie gelast om Rais uit ICMI te verwijderen. Amien Rais bleef echter voorzitter van de Muhammadiyah en groeide geleidelijk uit tot het boegbeeld van de oppositie. Wahid koos voor een zeer gematigde lijn en raadde Megawati aan te zwijgen, maar zij adviseerde haar aanhangers niet langer op de PDI van Surjadi te stemmen. Het gevolg was dat de oppositie een electorale uitweg zocht in de islamitische PPP. Deze partij voerde een campagne tegen corruptie en nepotisme en gebruikte de slimme slogan 'Mega Bintang' (letterlijk: 'reuzenster', het symbool van de PPP), die verwees naar twee populaire opposanten die monddood waren gemaakt: Megawati en Sri Bintang Pamungkas.

De verkiezingscampagne in april-mei 1997 was ongewoon gewelddadig. Er vielen maar liefst 400 doden, de meeste niet door politiek geweld maar als gevolg van verkeersongelukken tijdens de luidruchtige optochten die de partijen om beurten in de steden mochten houden.

De uitslag was veelzeggend. De PDI werd, zonder Megawati, verkruijmd en kromp van 14,9 procent naar een schamele 3 procent van de stemmen. De PPP groeide van 16 procent naar 22,5 procent, maar deze winst viel in het niet bij de monsteroverwinning die Golkar behaalde: van 68,1 procent naar 74,5 procent, wat neerkwam op 325 zetels in het parlement. Met de 75 zetels die de strijdkrachten toekwamen kon het regime rekenen op een geruststellende meerderheid van 80 procent in het parlement.

Het bondgenootschap tussen Wahid en Golkar had beiden goed gedaan. Golkar had nog nooit zo'n grote overwinning behaald en tot hun schrik kregen aanhangers van ICMI veel minder zetels in de Golkar-fractie. ICMI werd naar de smaak van Soeharto iets te kritisch en hij had ze minder nodig nu Wahid openlijk Golkar steunde. Op het eerste gezicht was de positie van Soeharto steviger dan ooit tevoren. Aan de economische groei leek geen einde te komen; 1996 was zelfs een recordjaar met

een groei van 8 procent; kantoorgebouwen, hotels en *shopping malls* schoten de grond uit; de middenklasse leende en consumeerde naar hartelust; de nieuw rijken winkelden graag een weekendje in Hongkong, deden Europa in vijf dagen en gingen, nu dat mode was, op een vijfsterren-hajjhadj naar Mekka.

Maar schijn bedriegt. Er voltrok zich rond Soeharto een proces van sultanisering (Aspinall 2005: hfst. 8). Door zijn vergevorderde leeftijd had de president zijn generatiegenoten allemaal overleefd en was nu omringd door louter jaknikkers uit een jongere generatie die hem niet durfden tegen te spreken en familieleden die hun eigen belangen vooropstelden. Hierdoor kwam Soeharto in een gevaarlijk isolement terecht, waardoor hij de tekenen des tijds steeds minder goed verstond.

Krismon: monetaire crisis

Eind 1997 raakten grote delen van Azië in de greep van een monetaire crisis die vooral in Indonesië grote en langdurige schade zou veroorzaken. Hoewel de econoom Paul Krugman er al in 1992 voor had gewaarschuwd, kwam de crisis voor velen volkomen onverwacht. Enkele maanden tevoren had de Wereldbank nog voorspeld dat de Indonesische economie tot 2003 gestaag zou doorgroeien met 7,5 procent per jaar. Terugkijkend kunnen de tekenen die op een naderende crisis wezen beter in kaart worden gebracht.

De Indonesische economie was sterk afhankelijk van Japanse investeringen en export naar Japan. Om de stabiliteit van de Indonesische munt te garanderen was deze gekoppeld aan de waarde van de Amerikaanse dollar. Toen de Japanse economie in de loop van de jaren negentig in het slop raakte, werd de yen door middel van een devaluatie goedkoper gemaakt. Als gevolg hiervan werden de exporten uit Indonesië naar Japan duurder omdat de roepia aan de dollar vastzat. Tegelijk liepen de Japanse investeringen in Indonesië terug. Nu de geldstroom uit Japan verminderde, begon men in Indonesië op grote schaal geld te lenen bij buitenlandse banken. Het meeste geleende geld werd geïnvesteerd in speculatieve vastgoedprojecten en veel minder in industriële productie. Bovendien was door een gebrek aan regelgeving nauwelijks toezicht op de aard en omvang van deze leningen. Er dreigde een gevaarlijke financiële luchtbel te ontstaan, maar de ernst hiervan werd aan het zicht onttrokken doordat buitenlandse investeerders elkaar achterna holden om hun geluk te be-

proeven in de *emerging markets* van Azië. In 1996 werd 39 miljard dollar aan zogenaamd flitskapitaal de Aziatische financiële markten binnengepompt. Deze markten waren echter nog kwetsbaar en konden de grote toevloed amper verwerken, laat staan dat ze bestand waren tegen plotselinge fluctuaties. Het nieuwe flitskapitaal wás onrustig. In de loop van 1997 begonnen de investeerders onraad te ruiken en trokken zich eerst uit Thailand, en vervolgens steeds sneller uit de rest van Azië terug. In 1997 werd 31 miljard dollar uit de financiële markten in Azië weggehaald en in juli van dat jaar stortte de Thaise baht in. Er ontstond een kettingreactie toen niet lang daarna ook de Indonesische, Maleisische en Filippijnse munten onder druk kwamen te staan. Tegelijkertijd leden de beurzen in Japan, Hongkong en Taiwan grote verliezen en dreigden later in het jaar in Zuid-Korea enkele grote conglomeraten failliet te gaan.

Op 14 augustus werd de koers van de roepia losgemaakt van die van de dollar en begon de Indonesische munt aan een gestage duikvlucht. In Korea en Thailand kwam de regering ten val, en werden verkiezingen gehouden waarna zich een geleidelijk herstel van vertrouwen begon af te tekenen. Later zou de Maleisische regering een riskant reddingsplan doorvoeren dat uiteindelijk tot economisch herstel leidde. Over Indonesië maakten internationale financiële instellingen zich aanvankelijk niet zulke grote zorgen. Soeharto genoot veel vertrouwen. Hij had de crisis van de jaren tachtig immers voorbeeldig opgelost en zou nu ook wel adequaat ingrijpen. Maar dat was een misrekening.

In september ontstond er een run op de Amerikaanse dollar waardoor de roepia snel aan waarde verloor. Enkele grote infrastructurele projecten werden stilgelegd en in oktober zag Indonesië zich genoodzaakt om bij het Internationaal Monetair Fonds (IMF) aan te kloppen met het verzoek om 43 miljard dollar aan hulpkredieten te verlenen. De crisis werd letterlijk aangewakkerd door aanhoudende bosbranden in Sumatra en Kalimantan. Door het zogenaamde El Niño-effect liet de regentijd lang op zich wachten, waardoor ook op grote schaal oogsten mislukten. Het bleek dat het IMF en de Indonesische centrale bank onvoldoende zicht hadden op de ernst van de financiële crisis. Naar later zou blijken bedroeg de totale schuldenlast van Indonesië naar schatting 150 miljard dollar (waarvan 70 miljard ten laste viel van de overheid en 80 miljard van de private sector). Het IMF was bereid om over de brug te komen maar stelde harde neoliberale voorwaarden: een strenge begrotingsdisci-

pline, verhoging van de rente, afschaffing van subsidies op voedsel en brandstof en sluiting van insolvable banken, waaronder een van Soeharto's zoon Bambang. Deze eisen tastten niets minder dan het fundament van Soeharto's regime aan. Subsidies op voedsel en brandstof garandeerden immers politiek stabiliteit en de sluiting van banken bedreigde het systeem dat gebaseerd was op monopolies en patronage.

De voorwaarden van het IMF hadden tot doel Soeharto's gesloten economie open te breken, maar resulteerden op korte termijn alleen maar in nog meer paniek. Bang dat er nog meer banken gesloten zouden worden haalden mensen massaal geld van hun rekening. Bovendien lukte het niet om de privileges van Soeharto's elite te ontmantelen. Soeharto's zoon Bambang opende demonstratief een nieuwe bank om aan te geven dat het IMF van hem en zijn familie af moest blijven.

Het vertrouwen in de 76-jarige Soeharto kelderde snel. Toen bekend werd dat hij in december een lichte beroerte had gehad, kreeg de economische crisis een steeds grotere politiek dimensie. En toen de regering op 6 januari 1998 een zeer onrealistische begroting presenteerde, viel de bodem onder de roepia weg. Was de koers van de dollar ten opzichte van de roepia in augustus 1997 1:2400, en in december 1:5000, in januari 1998 was de verhouding 1:10.000. Een campagne van Soeharto's dochter Tutut om dollars in roepia's om te wisselen had geen enkel effect. Op 11 januari waren de meeste bedrijven die aan de beurs van Jakarta stonden genoteerd feitelijk failliet. Er werd massaal gehamsterd terwijl prijzen van primaire levensbehoeften snel stegen. Gedurende 1998 zou de inflatie 80 procent bedragen en de economie met 14 procent krimpen. Werkloosheid nam hand over hand toe en de industrie en de bouw kwamen praktisch stil te liggen. Het leek of de Indonesische economie tot stilstand was gekomen.

Crisis in perspectief

Vóór het relaas over de politieke aspecten van de crisis wordt voortgezet, is het goed om even stil te staan bij het feit dat de crisis door verschillende groepen mensen anders is ervaren. Toen een collega die zich met Bangladesh bezighoudt in 1998 Jakarta bezocht vroeg hij zich verbaasd af waar die crisis waar iedereen het over had, nu eigenlijk was. 'Ik zie helemaal geen stervende mensen op straat,' zei hij. In dat licht bezien viel de crisis inderdaad mee, maar de meeste Indonesiërs hadden er geen boodschap

aan om met Bangladesh vergeleken te worden. Voor hen kwam er plotse-
ling een einde aan jaren van gestage economische groei en stijgende toe-
komstverwachtingen.

Mede door de gierende inflatie schoten de voedselprijzen tussen de-
cember 1997 en januari 1999 met 133 procent omhoog, terwijl over de
hele linie de lonen omlaaggingen. Het gemiddeld inkomen per capita liep
terug van 1088 dollar in 1997 tot minder dan 600 dollar in 1998. De
zwaarste klappen vielen in de sectoren die van dure importen afhankelijk
waren, waaronder de industrie, de financiële dienstverlening en het toe-
risme. De werkloosheid was in deze sectoren het hoogst, terwijl de helft
van de beroepsbevolking geen of te weinig werk had.

De zwakkeren in de samenleving kregen de zwaarste klappen. Volgens
optimistische berekeningen viel in 1996 13 procent van de bevolking on-
der de armoedegrens, maar in 1998 was maar liefst 40 procent – ruim 80
miljoen mensen – daaronder terechtgekomen, wat inhield dat een gezin
moest zien rond te komen van 20.000 roepia (1,50 euro) per dag. Arme-
ren kregen te maken met bezuinigingen van de middengroepen. Vroeger
namen de iets beter gesitueerden voor kleine afstandjes vaak een rit met
een *ojek* of brommertaxi. Nu bezuinigden ze hierop, waardoor een hele
categorie ojekrijders zonder inkomsten – vaak tegen de 20.000 roepia
per dag en net genoeg om van te leven – kwam te zitten. In steden verza-
melden zich bij vrijwel elk stoplicht groepen bedelaars en straatmuzikan-
ten die stilstaande automobilisten om geld vroegen.

Op het platteland sloeg de crisis extra hard toe doordat migranten, die
vroeger naar de stad waren getrokken en vandaar geld naar huis stuur-
den, nu met lege handen terugkeerden. Er was echter geen sprake van een
soepele opname van hen in de rurale economie. Ze waren indertijd im-
mers vertrokken omdat er in het dorp te weinig werk was, en dat was nu
nog steeds zo. Evenmin was er sprake van een opvang van de werklozen
en de zogenaamde informele sector. Sommige studies tonen juist aan dat
zich daar een proces van afsluiting voordeed. Op sommige plaatsen in
Yogyakarta werden groepjes betjakrijders bijvoorbeeld nieuwkomers
uit hun wijk om zo hun eigen markt te beschermen (Poeze 2006).

De crisis ging ook aan de rijke middenklasse niet helemaal voorbij.
Sommige consumptiegoederen, maar ook kantoorbenodigdheden zoals
inktpatronen voor printers, waren onbetaalbaar geworden. Ook aan de
gewoonte om in luxe gelegenheden uit te gaan kwam voor velen een ein-
de. Daarop werd in veel buitenwijken een alternatief gevonden dat snel

populair werd. Buiten op straat werden partytenten neergezet waar het nachtleven op goedkopere voet werd voortgezet.

De effecten van de crisis verschilden per klasse en regio en kenden niet alleen verliezers maar ook winnaars. Omdat de rentetarieven van Indonesische banken opliepen tot 60 procent verdienden sommige speculanten kapitalen door hun dollars in roepia's om te zetten en weer naar de bank te brengen. In de gebieden buiten Java profiteerden producenten en exporteurs van cacao, koffie en vanille niet alleen van gunstige prijzen op de wereldmarkt maar vooral van het feit dat zij in dollars kregen uitbetaald die ze tegen een veelvoud aan roepia's konden inwisselen. In Zuid-Sulawesi en op Sumatra markeerde de monetaire crisis dus een periode van ongekende voorspoed, wat zichtbaar werd in de massale import van nieuwe auto's, motoren en andere luxegoederen. Ook de producenten en exporteurs van hardhouten meubels op Bali en in Oost-Java beleefden gouden tijden. Bovendien zou, zoals in hoofdstuk 4 wordt aangegeven, vanaf 2001 de decentralisatie van het bestuur in vele regio's voor nieuwe economische activiteiten zorgen.

Het is niet alleen verhelderend om vergelijkingen te maken tussen verschillende regio's, maar ook met voorgaande crises. Ben White (2004) heeft onderzocht hoe de crisis van 1997-1999 ervaren werd in vergelijking met die van de jaren 1962-1966. De uitkomst van interviews die hij in Yogyakarta hield was dat mensen de crisis van de jaren negentig veel erger vonden dan die van de jaren zestig. Dat is opmerkelijk omdat de inflatie in de jaren zestig veel hoger was, de misoogsten erger en de politieke crisis veel groter. Daar staat echter tegenover dat het bestedingspatroon in de jaren zestig veel lager was dan in de jaren negentig. Mannen hadden maar één lange broek, een fiets in plaats van een auto, en het salaris werd vaak gedeeltelijk in natura uitbetaald. De kosten voor onderwijs en gezondheidszorg waren heel laag en bovendien waren de verschillen tussen arm en rijk lang niet zo groot als in de jaren negentig. In de jaren negentig daarentegen waren onderwijs en medische zorg duur en staken velen zich diep in de schulden om mee te kunnen doen aan de consumptiemaatschappij. In dit verband was er nog een groep slachtoffers van de crisis die vaak over het hoofd wordt gezien. Dat is de lagere middenklasse, die ongeveer 35 procent van de bevolking omvat. Deze begon in de jaren negentig te profiteren van de economische groei en maakte zich geleidelijk aan een nieuwe levensstijl eigen. Velen in dit segment van de maatschappij koesterden opwaartse ambities en hadden hoog-

gespannen verwachtingen van de toekomst. Zij investeerden veel in de toekomst van hun kinderen, die in grote aantallen de talloze particuliere hogescholen en universiteiten door het hele land bevolkten. Door de crisis zagen zij hun toekomstverwachtingen plotseling in rook opgaan. Dit zou in 1998 menig student motiveren de straat op te gaan.

Van krismon naar kristal

Vergeleken met de crisis van de jaren tachtig was de crisis van de jaren negentig veel ernstiger. Toen had Soeharto de crisis snel onder controle, nu was zijn optreden ronduit zwak; toen hadden de technocraten een grote invloed op het beleid, nu was hun rol vrijwel uitgespeeld; toen had de staat de meeste schulden, nu waren het de staat en de private sector die zwaar in de schulden zaten; toen genoot Soeharto nog veel internationale steun, nu nam het vertrouwen in hem zienderogen af (Hill 2000).

Door het patrimoniale karakter van het regime duurde de crisis in Indonesië veel langer dan elders in Azië. Belangrijke instituties zoals de centrale bank bleken uitermate zwak omdat ze overwoekerd werden door allerlei patroon-cliëntrelaties rondom de presidentiële familie. Als gevolg daarvan verdampte voor ieders ogen het imago van de stabiele, op ontwikkeling gerichte staat met zijn onaantastbaar gewaande bureaucratie. In plaats daarvan verrees het beeld van een groep panische machthebbers die met medeneming van zo veel mogelijk geld elk voor zich een goed heenkomen zochten. In een sfeer van toenemende chaos veranderde de monetaire crisis (*krismon*) in een totale crisis (*krisis total*, of *kristal*).

Er was een nieuw en ingrijpender hulppakket van het IMF nodig om het onheil te keren. Soeharto kreeg ongeruste telefoontjes van president Clinton en bondskanselier Kohl en een delegatie uit Tokio trachtte hem te overreden nieuwe eisen van het IMF te accepteren. Soeharto leek toe te geven toen hij op 15 januari een nieuwe overeenkomst met het IMF tekende. Daarin was, in aanvulling op de eerdere eisen, ook bepaald dat er een einde zou komen aan de overheidssubsidies voor het autoproject van zoon Tommy en de geldverslindende vliegtuigindustrie van minister Habibie.

De ondertekening van het akkoord, die direct op televisie werd uitgezonden, was een vernederende ervaring voor Soeharto omdat de directeur van het IMF, de Fransman Camdessus, als een schoolmeester met

zijn armen over elkaar naast hem stond en toekeek. Spoedig liet Soeharto doorschemeren de overeengekomen bepalingen niet uit te voeren. In plaats daarvan raakte hij gecharmeerd van het plan van de Amerikaan Steve Hanke om een zogenaamd *currency board system* in te stellen. Uitgangspunt hiervan was een gegarandeerde koers van 5000 roepia voor een dollar met een reële dekking van dollars onder toezicht van een onafhankelijke commissie die losstond van de centrale bank. Dit idee bood de elite grote voordelen omdat het tegen een zeer gunstige koers roepia's kon inruilen tegen dollars. De invoering hiervan was echter een illusie omdat er een reserve van 70 miljard dollar voor nodig was terwijl de werkelijke reserves op dat moment al geslonken waren tot 20 miljard. Hoewel erop werd gezinspeeld dat Soeharto de currency board met eigen middelen zou kunnen ondersteunen, ging het plan niet door.

Tekenend voor de patrimoniale verhoudingen van dat moment was het ontslag van de directeur van de centrale bank, Soedradjat Djiwandono, die in de ogen van Soeharto te onafhankelijk opereerde. Deze directeur was getrouwd met een zus van luitenant-generaal Prabowo Subianto, de schoonzoon van Soeharto die een bliksemcarrière in het leger maakte. Pikant gegeven was dat de bankdirecteur aan de broer van Prabowo (dus aan zijn eigen zwager), de ondernemer Hashim Djojohadikumo, een krediet had geweigerd. Hierop werd diens broer Prawowo naar verluidt zo kwaad dat hij dreigde de bankdirecteur te vermoorden (Schwartz 1999: 345).

In plaats van een ordentelijke sanering van schulden uit te voeren, werden banken door de financiële elite in Jakarta massaal geplunderd. De zakenman Hendra Rahardja was er eind 1997 al vandoor gegaan met bijna een miljard dollar die hij via zijn bank Harapan Sentosa bij elkaar had gegraaid. Hij kon ermee weggelopen omdat hij werd beschermd door een zwager van de president die in de raad van commissarissen van de bank zat. Een vergelijkbaar bedrag werd in de eerste maanden van 1998 verduisterd door de directeur van Texmaco, de Tamil-ondernemer Marimutu Sinivasan. Texmaco fabriceerde polyester garens en was sinds kort ook vrachtwagens gaan produceren, maar het bedrijf stond als gevolg van de crisis aan de rand van de afgrond. Het lukte Marimutu Sinivasan echter om ruim 900 miljoen dollar aan kredieten los te krijgen, een bedrag dat afkomstig was uit IMF-gelden. Het is niet bekend wat er met het geld is gebeurd. Interessant feit is wel dat de broer van Marimutu Sinivasan penningmeester van Golkar was (O'Rourke 2002: 55-59).

Het rechtssysteem functioneerde niet en juridische procedures om faillissementen te reguleren dateerden nog uit de koloniale tijd. Als gevolg daarvan hadden grote ondernemers een vrijbrief om hun banken leeg te roven en de failliete boedel aan de Indonesische overheid over te dragen, die de achtergelaten schulden mocht saneren. Dit gebeurde ook met de Bank Central Asia van Liem Sioe Liong, jarenlang vertrouweling van Soeharto. Toen de overheidssubsidie voor zijn bedrijf Indofood op last van het IMF werd stopgezet, liepen zijn schulden snel op. Liem verhuisde een groot deel van zijn kapitaal snel naar het buitenland en liet een schuld achter van een miljard dollar.

De crisis kreeg een politieke dimensie doordat de aard én de oplossing van de crisis steeds directer met de persoon van Soeharto verbonden werden. Om de aandacht van de president af te leiden werd er door zijn schoonzoon Prabowo, in samenwerking met radicale islamitische groepen, een campagne tegen Chinezen gevoerd. Anti-Chinees geweld en publieke uitlatingen, waarin Chinezen verantwoordelijk werden gesteld voor de economische crisis, zorgden voor een vertrouwensbreuk tussen Chinese ondernemers en Soeharto. Zij voelden zich niet langer beschermd en bespoedigden een grootschalige kapitaalvlucht naar Singapore, Hongkong en het zuiden van China. Deze vertrouwensbreuk en de daaropvolgende kapitaalvlucht zouden het economisch herstel aanzienlijk vertragen.

Intussen waren de groepen die oppositie voerden tegen het bewind van Soeharto nog altijd onderling verdeeld. Op 10 januari maakte Megawati na een periode van lang stilzwijgen bekend dat zij zich kandidaat wilde stellen voor het presidentschap. Amien Rais steunde dit initiatief, maar niet voor lang. Toen Soeharto bekendmaakte een zevende ambtstermijn te ambiëren en Habibie als zijn vicepresident aanwees, zakte de roepia naar een historisch dieptepunt van 17.000 voor een dollar. Amien Rais had echter wel vertrouwen in Habibie en verlegde zijn koers. Hij gokte erop dat zijn belangen en die van zijn achterban bij Habibie in goede handen waren. Niet alleen Amien Rais deed er voorlopig het zwijgen toe, ook Abdurrahman Wahid was al enige weken uitgeschakeld vanwege een beroerte.

Op 20 januari maakte de voorzitter van Golkar, Harmoko, officieel bekend dat zijn partij Soeharto zou voordragen voor een zevende ambtstermijn. Diepgaand onderzoek had volgens Harmoko uitgewezen dat Soeharto onder brede lagen van de bevolking grote steun genoot.

Begin maart kwam het Indonesische Volkscongres bijeen om een nieuwe president te kiezen. Het was een bizar schouwspel. Bewaakt door duizenden militairen herkozen de duizend afgevaardigden op 10 maart Soeharto unaniem, terwijl er met geen woord werd gerept over de crisis die zich buiten het gebouw afspeelde. De echte schok kwam toen Soeharto op 14 maart zijn nieuwe kabinet bekendmaakte. De kern van de nieuwe regering bestond uit naaste vertrouwelingen van Soeharto, waaronder zijn eigen dochter Tutut als minister van Sociale Zaken en zakenvriend Bob Hasan als minister van Handel. Vooral de laatste benoeming was een klap in het gezicht van het IMF. De uitspraak van Bob Hasan dat ‘monopolies oké zijn zolang ze niet in strijd zijn met de grondwet’ (Schwartz 1999: 351), gooide alleen maar olie op het vuur.

Geschokt werd er ook in ICMI-kring gereageerd op de samenstelling van het nieuwe kabinet omdat deze groep er nauwelijks in vertegenwoordigd was. Als gevolg daarvan bevond vicepresident Habibie zich in een tamelijk geïsoleerde positie. Naar verluidt had Soeharto zijn keuze laten vallen op Habibie als vicepresident omdat hij hem *ongeschikt* vond als zijn opvolger en daarom ongevaarlijk. In ruil voor steun aan Habibie had Soeharto aan de seculiere factie van het leger moeten beloven weinig ICMI-aanhangers in het kabinet te benoemen. Maar om het evenwicht tussen de seculiere en islamitische facties in het leger te bewaren had Soeharto steun gegeven aan benoemingen en bevorderingen van relatief veel islamitische militairen. Zijn schoonzoon Prabowo stond hierin centraal toen hij in februari werd benoemd tot commandant van de Strategische Reserve (Kostrad), een post die Soeharto aan de vooravond van de machtswisseling in 1965 zelf had bekleed. Daartegenover stond de benoeming tot opperbevelhebber van de strijdkrachten en minister van Defensie van zijn oud-adjutant, de seculiere generaal Wiranto.

De zojuist herkozen president had de illusie dat hij nog altijd bij machte was groepen tegen elkaar uit te spelen en zo het machtsevenwicht te bewaren. In werkelijkheid had hij zich met de vorming van dit kabinet geïsoleerd, terwijl zich op de universiteiten een beweging begon te vormen die hij niet in de hand had.

Studentenprotest en ‘macet total’

In december 1997 was onder invloed van de monetaire crisis het studentenprotest tegen Soeharto op gang gekomen. Vanuit Yogyakarta sloeg

het over naar Jakarta en vervolgens waaierde het uit over de talloze universiteiten in de rest van het land. Het waren niet alleen jongeren uit de hogere middenklasse die aan de dure universiteiten in Jakarta, Bandung en Yogyakarta studeerden, maar vooral ook de kinderen uit de lagere middenklassen, die de minder goed aangeschreven universiteiten en hogescholen bevolkten, die het protest een massaal karakter gaven. Hun ouders waren hard getroffen door de crisis maar konden politiek geen vuist maken. Hun kinderen konden dat wel.

Hoewel er vaak over *de* studentenbeweging wordt gesproken, waren studenten heel divers georganiseerd. Er was een kleine radicale kern rond de oude PRD, die in 1996 was verboden. Tijdens de zitting van het Volkscongres begin maart verbreedde de beweging zich doordat ook groepen gematigde studenten actief werden. De islamitische studentenorganisatie HMI, die ook veel officiële studentensenenaten controleerde, speelde in dit verband een belangrijke rol. Het moment waarop de HMI actief werd, viel samen met de bekendmaking van het nieuwe kabinet. Het is heel aannemelijk dat ontevreden ICM-leiders waaronder Amien Rais een rol hebben gespeeld bij de mobilisatie van HMI-studenten.

Hoewel Soeharto gesteund werd door enkele radicale moslimgroepen die contacten onderhielden met Prabowo, richtten radicale moslimstudenten in maart een eigen organisatie op (KAMMI) die zich tegen Soeharto keerde. In hoofdstuk 5 wordt de context waarin KAMMI werd opgericht nader uitgelegd.

‘De’ studentenbeweging bestond uit een bonte verzameling organisaties die in losse netwerken met elkaar verbonden waren. In Jakarta werkten op die manier studenten van 48 universiteiten samen onder de noemer van Forum Kota, of FORKOT. Opvallend was dat er zich geen zichtbare leiders manifesteerden. Uit angst opgepakt te worden voltrok de coördinatie van acties en demonstraties zich achter de schermen. Internet vormde in dit verband een belangrijk nieuw medium, maar daarnaast waren mobiele telefoons en de aloude kopieermachine ook onmisbare middelen om studenten te mobiliseren en acties te dirigeren (Lim 2005a).

Het leger probeerde de studenten te intimideren door een aantal activisten te ontvoeren. Generaal Prabowo en de commandant van de Kopassus, generaal Muchdi, werden met deze ontvoeringen in verband gebracht. Enkele ontvoerde activisten zijn vermoord.

Het aantal demonstraties en manifestaties nam snel toe maar bleef

voorlopig beperkt tot de campus van de universiteit. Er werd door de studenten grote nadruk gelegd op de zuiverheid van de beweging. Men wilde zich niet laten inkapselen door elkaar beconcurrerende facties in de elite, zoals in het verleden wel was gebeurd. Het studentenprotest had ook een nadrukkelijke middenklassesignatuur. Dat bleek uit het feit dat er weinig solidariteit met de lagere klassen aan de dag werd gelegd. In plaats daarvan benadrukten studenten hun morele missie. Zij beschouwden het als hun historische taak om tegen corruptie en nepotisme te strijden. Het beeld dat zij in dit verband graag gebruikten was dat van de eenzame cowboy Shane uit de Amerikaanse western, die naar de stad kwam om de morele orde te herstellen en daarna weer geruisloos verdween. Het romantische beeld van de morele voorhoede werd vermengd met verwijzingen naar de nationale revolutie toen de Siliwangi-divisie zijn 'lange mars' door Java maakte. Talloze demonstraties begonnen daarom met een 'long march' van hooguit enkele kilometers waarbij de campus doorgaans niet werd verlaten. Ondanks de vele onderlinge tegenstellingen was er grote eensgezindheid onder de studenten over het ultieme doel van hun protest: het aftreden van Soeharto. De dubbelzinnige leuze 'turun harga', omlaag met de voedselprijzen, betekende ook 'weg met Soeharto en zijn familie' ('turun Soeharto dan keluarga').

De militairen bezagen deze ontwikkelingen met zorg en op 20 april nodigde generaal Wiranto studenten uit om deel te nemen aan een 'constructieve dialoog'. Dit werd een uitzichtloze exercitie maar zijn gebaar was wel een teken aan de wand dat hij de omvang van het protest serieus nam.

In toenemende mate werden de studenten gesteund door intellectuelen en activisten van buiten de campus. Amien Rais groeide uit tot een zeer populaire figuur en hij putte inspiratie uit de People's Power-beweging, die in 1986 de Filippijnse dictator Marcos ten val had gebracht. Volgens Sukardi Rinakit (2005: hfst. 3) voelde Soeharto zich verraden door een samenzwering van ICMI-elementen. Daarin had de president gedeeltelijk gelijk, maar hij had het wel aan zichzelf te danken. Wellicht had hij het tij nog kunnen keren als hij in maart de moed had gehad meer ICMI-aanhangers, en wellicht Amien Rais zelf, een kabinetspost aan te bieden. Nu zij zich buitengesloten voelden, begonnen zij via de HMI, maar ook via de invloedrijke alumni-organisatie van de HMI, KAHMI, waar veel vooraanstaande politici lid van waren, het studentenprotest te steunen.

Het front van ontevreden en beperkte zich niet tot ICMI-aanhangers, maar was veel breder. Volgens John Sidel (1998) ontstond er als gevolg van de monetaire crisis een *macet total*, een volledige ‘verkeersopstopping’ in het patrimoniale systeem rondom Soeharto. Militairen die hoopten op promotie om mee te profiteren van de opbrengsten van de economische groei voelden zich tekort gedaan omdat zij zich gedwarsboemd zagen door familieleden en zakenvrienden van de president en de kring rond Habibie; technocraten, die Soeharto jarenlang op economisch vlak hadden gediend, voelden zich uitgerangeerd; de oude aristocratie, die de Nieuwe Orde in het zadel had geholpen, voelde zich in de steek gelaten; Chinese zakenvrienden van Soeharto voelden zich plots niet langer veilig; christenen, die lange tijd veel invloed hadden uitgeoefend, voelden zich bedreigd door de opkomst van een strijdbare islam; maar ironisch genoeg voelden de vertegenwoordigers van deze islam zich ook gemarginaliseerd. Over één ding werden al deze groepen het langzamerhand eens: Soeharto was het probleem en zijn aftreden de oplossing.

Chaos en geweld

Kennelijk moeten regimes in Indonesië onder veel geweld ten einde komen. Dat was in 1965 zo en het gebeurde in mei 1998 opnieuw. Op 4 mei werden plotseling de prijzen van benzine met 70 procent verhoogd. Een liter kostte nu 1200 roepia in plaats van 700. Als gevolg hiervan gingen de tarieven in de transportsector met ruim 60 procent omhoog, wat een uitzaaiing van prijsverhogingen in andere sectoren van de economie veroorzaakte. De prijsverhogingen waren een direct gevolg van de eis van het IMF een einde te maken aan de subsidies op brandstoffen. In plaats van de prijzen geleidelijk te verhogen, had Soeharto met hardere maatregelen ingestemd. Die klap kwam erg hard aan en in Medan ontstonden op 4 en 5 mei rellen waarbij opnieuw Chinezen het moesten ontgelden. De onlusten in Medan waren live op de nationale televisiezenders te zien en sloegen snel over naar andere steden. Voor het eerst verlieten de studenten hun campus om tegen deze maatregelen te demonstreren. Op 5 mei waren er botsingen met veiligheidstroepen in onder andere Jakarta, Makassar, Yogyakarta, Bandung, Solo en Bogor.

Ondanks de onrust besloot Soeharto op 9 mei naar een economische topconferentie in Cairo af te reizen. Hij verklaarde voor zijn vertrek ver-

trouwen te hebben in het militaire apparaat dat zo nodig met harde hand de orde zou bewaren. Het was, opnieuw, een misrekening van formaat, omdat tijdens zijn afwezigheid de onderlinge strijd in het leger hoog zou opblazen. Het begon op 12 mei toen na afloop van een studentendemonstratie bij de Trisakti-universiteit in Jakarta zes personen, waaronder vier studenten, door sluipschutters werden doodgeschoten. Vanaf dat moment had de studentenbeweging haar martelaars.

Na afloop van de begrafenis van de slachtoffers, op 13 mei, braken in Jakarta de grootste rellen uit die de stad ooit had meegemaakt en die tot 15 mei zouden voortduren. Ook andere steden, waaronder met name Solo, vielen ten prooi aan geweld. Goed georganiseerde bendes trokken een spoor van vernieling door het centrum van de stad. Tientallen shopping malls, banken en Chinese winkelcentra werden geplunderd en gingen vervolgens in vlammen op. Opvallend was dat de plunderingen vaak een symbolisch karakter hadden. Arme mensen renden bijvoorbeeld met computerbeeldschermen bankgebouwen uit, terwijl motoren van Honda- en Suzuki-dealers in brand werden gestoken in plaats van gestolen. Elders werd door kampongbewoners wel op grote schaal elektronische apparatuur gestolen, die gelijk weer werd doorverkocht. Er waren ook specifieke doelen zoals de huizen van tycoon Liem Sioe Liong in Jakarta en van de voorzitter van Golkar en van het Volkscongres Harmoko in Solo die in brand werden gestoken. De boodschap hiervan leek te zijn: jullie zijn nu vogelvrij. Dit gold in het bijzonder voor de Chinezen gezien het feit dat er op systematische wijze tientallen Chinese vrouwen werden verkracht.

In totaal vielen er in Jakarta 1200 slachtoffers, waarvan de meesten levend verbrandden tijdens het plunderen van warenhuizen. Het geweld veroorzaakte een grote golf van paniek. Chinezen en buitenlanders probeerden halsoverkop het land te verlaten en op weg naar het vliegveld werden Chinese families opnieuw beroofd.

Het geweld was niet spontaan uitgebarsten, maar werd planmatig uitgevoerd. De plunderingen verliepen namelijk volgens een vast patroon. Legervoertuigen transporteerden groepen preman en, getuige hun uniforme korte kapsel, militairen in burger naar bepaalde locaties waar de plundering werden ingezet met molotovcocktails, waarna de kampongbevolking het voorbeeld volgde. Hierop vertrokken de mannen weer in gereedstaande vrachtwagens. Volgens John Sidel (2006: 123-135) werden de plunderingen met militaire precisie uitgevoerd, waarbij het opviel

dat de doelen merendeels vlak bij de grote tolwegen en militaire bases lagen.

Al snel werd Prabowo ervan verdacht de onlusten te hebben aangestoken, terwijl hij ook de hand zou hebben gehad in de Trisakti-moorden op 12 mei. Hij zou door middel van de rellen hebben willen aantonen dat opperbevelhebber Wiranto niet op zijn taak berekend was, omdat hij tijdens de afwezigheid van de president gefaald had om de orde te bewaren. Vervolgens zou Wiranto met zijn seculiere factie het veld moeten ruimen ten gunste van Prabowo en zijn radicaal islamitische vrienden.

Opvallend was dat er tijdens de rellen heel weinig parate troepen in Jakarta aanwezig waren. Pas op 14 en 15 mei werden er op grote schaal Kostrad-bataljons, die onder het bevel van Prabowo stonden, naar Jakarta getransporteerd. Ook opvallend was dat de troepen van het Jakarta-garnizoen, dat onder leiding stonden van generaal Syafrie Syamsuddin, een geestverwant van de Prabowo, zich tijdens de onlusten niet of nauwelijks op straat vertoonden. Anderzijds was het óók opvallend dat generaal Wiranto op het hoogtepunt van de rellen naar Malang in Oost-Java was vertrokken om een militaire ceremonie bij te wonen. Zo leek hij Prabowo alle schuld voor de chaos in Jakarta in de schoenen te kunnen schuiven.

Op 15 mei kwam Soeharto voortijdig uit Cairo terug. Hij maakte de verhoging van de brandstofprijzen alsnog ongedaan, maar de geest was al uit de fles.

Soeharto's aftreden

Op 14 mei richtte Amien Rais de Raad van het Volksmandaat op, waarin een breed front van opposanten zich verenigde. Het studentenprotest won ook aan kracht, maar belangrijker was wat er zich in de binnencirkel van de macht afspeelde. Pas toen zich in de elite rond Soeharto breuklijnen gingen aftekenen, kon het massale protest een bres slaan in het bastion van het regime. In een week tijd zou de regerende elite uit elkaar vallen en werd Soeharto door zijn vertrouwelingen in de steek gelaten.

Op 14 mei was er ook een grote activiteit achter de schermen toen de vooraanstaande moslimintellectueel Nurcholish Madjid door de seculiere legertop voor overleg werd uitgenodigd. Hij vertelde de generaals dat Soeharto zou moeten aftreden en dat er in januari 2000 verkiezingen moesten worden gehouden. De militairen zagen ook in dat Soeharto niet

langer te handhaven was, maar vonden januari 2000 veel te vroeg om de bevolking naar de stembus te laten gaan. Op 18 mei had Nurcholish Madjid een ontmoeting met de president en hij zei direct tegen Soeharto dat hij maar beter kon aftreden. De reactie van de president was opvallend nuchter. Hij zei dat hij daar in het geheel geen moeite mee had (Schwartz 1999: 360).

Op dezelfde dag trok een delegatie van studenten naar het parlamentsgebouw om een speciale bijeenkomst van het Volkscongres te eisen, die het aftreden van Soeharto moest bewerkstelligen. De studenten kondigden aan net zo lang in het parlement te blijven tot hun eis was ingewilligd. In reactie hierop legde de voorzitter van het Volkscongres, Harmoko – dezelfde man die in januari de herverkiezing van Soeharto had voorgesteld, en wiens huis enkele dagen daarvoor tijdens de rellen in vlammen was opgegaan – een verklaring af waarin hij Soeharto opriep af te treden. Terzijde gestaan door de voorzitter van de militaire fractie in het parlement, generaal Syarwan Hamid, voegde hij eraan toe dat het parlement desnoods zou overgaan tot een afzettingsprocedure als Soeharto niet tijdig het veld ruimde. Dit betekende niets minder dan dat Soeharto verlaten werd door zijn twee belangrijkste steunpilaren, Golkar en het leger. Opperbevelhebber Wiranto reageerde hier direct op met een verklaring waarin hij stelde dat de actie van Harmoko ‘niet constitutioneel’ was. Hij leek hiermee Soeharto te steunen, maar tegelijkertijd keurde hij het goed dat de bezetting van het parlement door studenten werd voortgezet. Sterker nog, op 19 mei werden busladingen studenten bij het parlamentsgebouw afgezet om hun kameraden binnen gezelschap te houden, terwijl militairen arriveerden om hen te beschermen. Vermoedelijk was Wiranto er niet gelukkig mee dat Harmoko het initiatief naar zich toe had getrokken en wenste hij zelf de regie te houden van de op handen zijnde successie.

De studenten kregen ook steun van de bevolking, die grote hoeveelheden voedselpakketten bij het parlamentsgebouw afleverde. Naarmate meer studenten gingen meedoen, kreeg het protest steeds meer het karakter van een niet te missen feest. Een veelzeggende uitspraak van een student luidde in dit verband: ‘Soeharto moet wel aftreden voor het WK Voetbal begint!’ (d.w.z. in juni 1998; Selo Soemardjan 1999: 317). En dat ging lukken, maar de ironie van de situatie was dat de studenten meer steun kregen van het leger dan van vooraanstaande figuren zoals Megawati en Abdurrahman Wahid.

In een laatste poging om te overleven riep Soeharto op 19 mei een gezelschap moslimleiders bijeen, waaronder ook Abdurrahman Wahid, die in een rolstoel arriveerde omdat hij nog herstellende was van een be-roerte. Soeharto zei bereid te zijn af te treden en een nieuw Reformasi-kabinet samen te stellen. Bij die gelegenheid verklaarde Soeharto ook openhartig niets te zien in vicepresident Habibie als mogelijke opvolger. Toen Habibie dit even later hoorde voelde hij zich diep gegriefd en keerde hij zich definitief van zijn politieke pleegvader af.

Woensdag 20 mei was een dag vol spanning en koortsachtig overleg. Het was ook een historische dag met veel symbolisch gewicht omdat precies negentig jaar geleden, in 1908, de Javaans-nationalistische beweging Budi Utomo was opgericht, wat jaarlijks werd herdacht als ‘het ont-waken van de Indonesische natie’. Amien Rais was niet voor het overleg met de president op 19 mei uitgenodigd. In plaats daarvan had hij voor 20 mei een demonstratie aangekondigd waaraan, zo voorspelde hij, een miljoen mensen zouden deelnemen om het aftreden van Soeharto te eisen. In de nacht van 19 op 20 mei werd hij echter benaderd door Prabowo, die hem met klem aanraaide de demonstratie af te gelasten. Anders, dreigde hij, wachtte de demonstranten een militair ingrijpen dat zou lijken op de manier waarop in 1989 het Tienamenplein in Peking door soldaten was schoongeveegd. Amien Rais durfde de confrontatie niet aan en blies de demonstratie af. In Yogyakarta werd op 20 mei wel gedemonstreerd. Een paar honderdduizend demonstranten zetten met goedkeuring van de sultan van Yogyakarta de roep om Reformasi kracht bij.

In Jakarta werd later op de dag de laatste stoelpoot onder Soeharto’s bewind weggezaagd toen het kernkabinet onder leiding van de coördinerend minister van Economische Zaken Ginanjar Kartasasmita collectief zijn ontslag aanbood en te kennen gaf niet bereid te zijn deel uit te maken van een nieuwe regering. Die avond zaten de kabinetchef Saadilah Mursjid en de president bij elkaar. De president vroeg hem: ‘Wie zitten er nog in de regering?’ Mursjid antwoordde: ‘Alleen u en ik nog’, waarop Soeharto concludeerde: ‘Wel, dat was het dan’ (Schwartz 1999: 309).

Nadat Soeharto zijn familie had verteld af te zullen treden, waarbij enkele kinderen Prabowo bittere verwijten maakten omdat hij zijn schoonvader niet had weten te beschermen, verleende hij generaal Wiranto bijzondere volmachten om de macht over te nemen als de situatie daarom vroeg. Dit had voor Wiranto het moment kunnen zijn om zichzelf als opvolger van Soeharto te presenteren, maar hij deed het niet. Hij

realiseerde zich dat een nieuw militair bewind weinig steun zou krijgen en vermoedelijk deinsde hij er ook voor terug om zo'n beslissende stap te zetten. In plaats daarvan had hij besloten om Habibie te steunen.

Op donderdag 21 mei maakte Soeharto om 9 uur 's morgens in het presidentiële paleis zijn aftreden bekend. Voor het oog van miljoenen televisiekijkers die op dit uur gewoonlijke de ochtendsoapseries kregen voorgeschoteld, verklaarde hij ermee op te houden als president, vroeg vergeving voor begane fouten, en kondigde aan dat Habibie hem zou opvolgen. Vervolgens verdween hij door een zijdeur van het toneel zonder zijn opvolger ook maar een blik waardig te gunnen. Daarop legde een uiterst nerveuze Habibie de eed af en om tien over negen was hij de derde president in de geschiedenis van Indonesië geworden. Hierna nam generaal Wiranto kort het woord en verklaarde de nieuwe president te steunen. Hij beloofde ook Soeharto en zijn familie te zullen beschermen, wat betekende dat men zich geen al te grote voorstellingen moest maken van eventuele rechtzaken tegen de ex-president en zijn familie.

Buiten op straat vierde Indonesië feest. Er heerste een ongehoorde euforie. Nu zou alles anders worden, maar wat precies?

Wisseling van de wacht

Het aftreden van Soeharto kende nog een spannend naspel, want de strijd om de macht in het leger tussen Wiranto en Prabowo was nog niet beslist. Wiranto had Habibie gesteund mits deze zich zou ontdoen van de groep rond Prabowo. Op zijn beurt had Prabowo vergeefs geprobeerd om Habibie ertoe te bewegen hem tot legercommandant te benoemen en Wiranto als opperbevelhebber door een geestverwant te vervangen. In plaats daarvan werd Prabowo uit zijn functie als commandant van de Strategische Reserve ontheven en overgeplaatst naar de militaire academie in Bandung. Dat liet hij echter niet op zich zitten. In de nacht van 21 op 22 mei werden er schimmige troepenbewegingen in Jakarta waargenomen en uiterst getergd en in vol gevechtstenuue meldde Prabowo zich op vrijdag 22 mei met een aantal van zijn manschappen bij Habibie om alsnog zijn zin te krijgen. Habibie weerstond deze intimidatie en vertrouwde op de steun die Wiranto hem had toegezegd. En zo kwam er een einde aan Prabowo's politieke ambities.

Op vrijdag 22 mei kwam er ook een einde aan de bezetting van het parlamentsgebouw in Jakarta. Na de euforie raakten de studenten al snel

onderling verdeeld. Een groep wilde de bezetting voortzetten om politieke hervormingen te eisen, maar leden van HMI en KAMMI en sympathisanten van ICMI gunden de nieuw president Habibie het voordeel van de twijfel en gingen naar huis. Zij volgden de lijn die Amien Rais kort na het aftreden van Soeharto had uitgezet toen hij verklaarde dat hij Habibie het voordeel van de twijfel gaf. Even dreigden er vechtpartijen te ontstaan toen zich buiten het gebouw knokploegen vertoonden om de overgebleven studenten te verjagen, maar een militaire interventie, waarbij vooral mariniers een bemiddelende rol speelden, zorgde voor een vreedzame ontruiming van het Volkscongres.

Het idee dat veel tegenstanders van Soeharto bijeen had gebracht, was dat hij de kern van de problemen in Indonesië was en dat zijn vertrek de oplossing vormde. Maar het opstappen van Soeharto leidde niet automatisch tot grondige hervormingen. Een blik op vergelijkbare ontwikkelingen in omliggende landen kan dit verduidelijken (Aspinall 2005: hfst. 9). In Birma (Myanmar) was in 1988 een brede verzetsbeweging, waarin studenten een belangrijke rol speelden, stukgelopen op een gesloten front van militairen die de macht hadden weten te behouden. Zonder tweespalt in de elite had de oppositie geen succes. In de Filipijnen daarentegen was er in 1986 met succes gedemonstreerd tegen president Marcos. Een brede coalitie die gesteund werd door de katholieke kerk en verschillende groepen uit de elite en het leger, had Marcos ten val gebracht. Met het aantreden van oppositieleidster Cory Aquino als president kwam er weliswaar een wisseling van de wacht, maar dit resulteerde niet in fundamentele hervormingen. De elite had de gelederen tijdig weer gesloten. Iets vergelijkbaars speelde zich in 1998 en 1999 af in het naburige Maleisië. Daar kreeg in september 1998 in navolging van Indonesië een roep om Reformasi gestalte in een brede oppositie tegen de zittende premier Mahathir. De beweging kon profiteren van een conflict in de elite, maar Mahathir wist te overleven. Dankzij tijdig economisch herstel en omdat het Chinese electoraat de oppositie onvoldoende steunde, wist Mahathirs coalitie de verkiezingen van november 1999 te winnen. Vervolgens besloot Mahathir zelf af te treden. Zonder dat er diepgaande veranderingen plaatsvonden bleef het systeem overeind.

Door niet tijdig zijn opvolging te regelen had Soeharto zijn val in de hand gewerkt. Deze val was veroorzaakt door een combinatie van drie factoren. Ten eerste had de economische crisis het fundament onder het patrimoniale systeem weggehaald en veel ontevredenheid veroorzaakt.

Ten tweede hadden de studenten het protest massaal gestalte gegeven. Ten slotte zorgde onenigheid in de elite voor een tijdelijke alliantie tussen oppositie en elite die de president ten val bracht. Maar was er in Indonesië, net als in de Filippijnen en Maleisië, slechts sprake van een wisseling van de wacht of was er uitzicht op ingrijpende hervormingen? Dat zou afhangen van de politieke leiders in het post-Soeharto-tijdperk en hun wil en vermogen om hervormingen tot stand te brengen.

Reformasi en Restauratie 1998-2001

In mei 1998 was het Soeharto-tijdperk afgesloten, maar dat betekende allerminst dat er ook een einde was gekomen aan een politiek systeem dat gekenmerkt werd door patroon-cliëntrelaties, corruptie en intimidatie. De grote vraag was dan ook niet alleen of de nieuwe leiders hervormingsgezind waren, maar ook hoe groot de ruimte was om fundamentele hervormingen tot stand te kunnen brengen.*

Idealiter moesten er op drie samenhangende gebieden ingrijpende veranderingen tot stand worden gebracht voordat er sprake kon zijn van een nieuw democratisch bestel. In de eerste plaats moest de rechtsstaat vorm worden gegeven, waarin niet langer de *law of the rulers* maar de *rule of law* zou gelden. Alleen dan zouden corruptie en nepotisme effectief bestreden kunnen worden, waardoor nieuwe economische groei mogelijk zou zijn.

In de tweede plaats zou de economie geherstructureerd moeten worden, waarbij de dienst niet langer werd uitgemaakt door omvangrijke conglomeraten maar meer nadruk werd gelegd op de ontwikkeling van het midden- en kleinbedrijf en werkgelegenheid.

In de derde plaats zou de autoritaire eenheidsstaat omgevormd moeten worden in een democratie waarin regio's een grotere zeggenschap kregen, terwijl een sterk ontwikkeld besef van burgerschap etnische, re-

* Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van Barton 2000, 2002; Bird 2001; Bourcher 2000; Dieleman 2007; *Far Eastern Economic Review*; Honna 2003; *International Crisis Group* 2001a, 2001b, 2001c; *Jakarta Post*; Van Klinken 2001; Lindsey 2000, 2001; McIntyre 1997; Mietzner 1999, 2000, 2001; Pettifor 2002; Rinakit 2005; Robinson 2003; Robison en Hadiz 2004; Roest 1999; O'Rourke 2002; Said 2006b; Henk Schulte Nordholt 2007; Nico Schulte Nordholt 1999, 2000; Schwartz 1999; *Tempo*.

ligieuze en regionale deelbelangen zou moeten overstijgen. In dit verband is vooral een weerbare civil society, dat wil zeggen sterke maatschappelijke groepen die een gezond tegenwicht moeten bieden aan machthebbers, van cruciaal belang.

Het spreekt voor zich dat in zo'n nieuw bestel het leger zijn autonome politieke rol moet prijsgeven en zich dienstbaar en loyaal dient op te stellen jegens een democratisch gekozen regering. Vrome wensen, die te maken zouden krijgen met een weerbarstige politiek praktijk.

In de hoofdstukken hierna zal in het bijzonder worden ingegaan op ontwikkelingen in de regio's, de islam en het leger. In dit hoofdstuk worden eerst de politieke gebeurtenissen in Jakarta gevolgd. In hervormingsgezinde kringen in de hoofdstad werden vele en vaak tamelijk vage ideeën geventileerd over hoe het verder moest met Indonesië. Het kwam er nu op aan om een samenhangend politiek programma te formuleren en een sterke hervormingsgezinde coalitie te vormen. De tegenkrachten, die er belang bij hadden om de status-quo te handhaven, waren echter groot, want 'een corrupt regime kent maar één alternatief: aan de macht blijven' (Siswono Yudohusodo in O'Rourke 2002: 342).

Yusuf Habibie, president bij toeval

Bacharuddin Yusuf Habibie, Rudy voor intimi, was in 1936 geboren in Pare Pare in Zuid-Sulawesi. Zijn vader was een Buginees, maar afkomstig uit Gorontalo en zijn moeder kwam uit Midden-Java. Zijn vader stierf in 1950 maar kort daarna werd de jonge Habibie onder de hoede genomen van luitenant-kolonel Soeharto. Deze was in Pare Pare gelegerd in verband met een regionale opstand tegen het nieuwe bewind in Jakarta en kwam regelmatig over de vloer omdat moeder Habibie lekker Javaans kon koken. Habibie was een slimme jongen en ging met hulp van Soeharto aan de technische hogeschool in Aken studeren, waar hij in 1965 magna cum laude promoveerde. Vervolgens werkte hij bij de firma Messerschmitt, waar hij in 1974 onderdirecteur werd en meewerkte aan de ontwikkeling van de Airbus. In 1978 haalde Soeharto hem terug om minister van Technologische Ontwikkeling te worden en Indonesië op technologisch gebied de 21ste eeuw in te lanceren. Hij deed dit met overgave. En met behulp van overvloedige overheids subsidies; in 1991 leden zijn bedrijven een verlies van 2 miljard dollar.

Habibie leerde sinds hij op de middelbare school zat goed Nederlands

spreken en kwam tijdens zijn studie in Aken regelmatig in Nederland. Hij is een verklaard liefhebber van Leidse kaas. In zijn doen en laten was hij het tegenovergestelde van zijn voorganger en pleegvader Soeharto: een drukke prater, impulsief, en bepaald geen groot strateeg. Met enig gevoel voor relativering noemde hij zichzelf 'PBA', President By Accident (O'Rourke 2002: 139).

Als net aangetreden president had Habibie heel wat wantrouwen te overwinnen. Hij lag slecht bij het leger vanwege zijn eigenzinnige technologiebeleid en zijn ICMI-connecties, buitenlandse investeerders wantrouwden hem vanwege zijn verliesgevende ondernemingen en hervormingsgezinden en activisten accepteerden hem niet vanwege zijn nauwe banden met Soeharto. De smalle basis waar hij op kon terugvallen bestond uit ICMI-aanhangers en mensen die uit Zuid-Sulawesi afkomstig waren.

Habibie had niet veel ruimte om te manoeuvreren en daarom bestond het nieuwe kabinet, dat hij op 22 mei presenteerde, in meerderheid uit bekende gezichten. Van de 36 ministers waren er 15 nieuw en merendeels afkomstig uit de ICMI-kring. Eindelijk kwam voor hen de macht een beetje binnen handbereik. De duidelijkste exponent van deze groep was de minister voor Coöperaties en het Kleinbedrijf, Adi Sasono, die een vurig pleitbezorger was van een islamitisch getinte volkseconomie. Aan de andere kant van het spectrum bleven ervaren senioren uit het Soehartotijdperk het economische beleid bepalen. Ginanjar Kartasasmita zette zijn werk als coördinerend minister van Economische Zaken voort, terwijl de oude technocraten Ali Wardana en Widjojo Nitisastro van stal werden gehaald om het IMF en de Wereldbank gunstig te stemmen. Dat hielp, want Indonesië kreeg een extra krediet van 14 miljard dollar. De militairen kregen vijf posten in het kabinet. Generaal Wiranto behield zijn dubbelfunctie als minister van Defensie en opperbevelhebber van de strijdkrachten en maakte van de gelegenheid gebruik om Prabowo-aanhangers van belangrijke posten te verwijderen.

Om zijn wankel machtsbasis te versterken en met het oog op nieuwe verkiezingen was Habibie er veel aan gelegen om Golkar, met zijn machtige partijapparaat, onder controle te krijgen. Partijleider Harmoko moest het veld ruimen en in juli ontbrandde de strijd om het leiderschap van de partij. Habibie schoof als zijn kandidaat de ervaren bureaucraat Akbar Tanjung naar voren. Akbar Tanjung was afkomstig uit Noord-Sumatra en had via de HMI binnen Golkar carrière gemaakt. Van

1988 tot 1998 was hij achtereenvolgens minister van Jeugdzaken en van Huisvesting geweest. Sinds mei 1998 was hij kabinetssecretaris en vertrouweling van Habibie. Akbar Tanjung en Habibie moesten het opnemen tegen generaal Edi Sudrajat, die gesteund werd door oud-vicepresident generaal Try Sutrisno. Er werd gefluisterd dat Sutrisno ambities had om bij de eerstvolgende verkiezingen president te worden en daarom steun zocht binnen Golkar. Het kamp van Akbar Tanjung schilderde de tegenstanders af als vertegenwoordigers van de status-quo die bovendien nauwe relaties onderhielden met Soeharto. Hierdoor begon het erop te lijken dat Akbar Tanjung zelf een hervormer was. Omdat de provinciale voorzitters van Golkar in meerderheid een militaire achtergrond hadden, leek Akbar Tanjung, en met hem Habibie, op een nederlaag af te stevenen.

Groot was dan ook de verrassing toen bleek dat Akbar Tanjung met 17 van de 27 provinciale stemmen tot voorzitter werd gekozen. Dit had hij te danken aan de interventie van generaal Wiranto, die druk had uitgeoefend op de provinciale voorzitters. Wiranto was door Habibie hiertoe gedwongen omdat de president had bedreigd hem te ontslaan als hij niet meewerkte. In ruil voor zijn interventie bleef Wiranto een van de machtigste mannen in het nieuwe bewind. In die positie was hij in staat het leger te beschermen tegen ingrijpende hervormingen en de opkomst van een al te radicale islam tijdig in te dammen. De regering maakte inderdaad weinig aanstalten om de positie van het leger aan te tasten en evenmin kreeg de radicale islam veel invloed.

Omdat Habibie in hoge mate werd vereenzelvigd met Soeharto, moest hij zich expliciet als een hervormer profileren om zijn geloofwaardigheid niet te verliezen. Habibie zat niet bepaald stil. In de zeventien maanden dat hij aan het bewind was, werden er dertig wetten door het parlement gejaagd en enkele fundamentele hervormingen in gang gezet. De meest in het oog springende hervormingen waren de invoering van persvrijheid, die gepaard ging met het opheffen van het ministerie van Informatie, de vrijlating van politieke gevangenen, waaronder vakbondsleider Mohtar Pakpahan, het toelaten van politieke partijen en vakbonden en de belofte om democratische verkiezingen te houden. Ten slotte werd het staatsbestel ingrijpend gedecentraliseerd, waardoor een hoge mate van regionale autonomie ontstond.

Vergeleken met de presidenten na hem was Habibie de grootste hervormer. Habibie was in de jaren die hij in Duitsland had doorgebracht

vertrouwd geraakt met het functioneren van een westerse democratie. Toch kwam zijn hervormingsdrift niet zozeer voort uit politiek idealisme als wel uit welbegrepen eigenbelang. Het post-Soeharto-tijdperk zou hoe dan ook democratischer worden en om daarin te overleven moest Habibie het spel zo goed mogelijk meespelen door zich van de Nieuwe Orde te distantiëren en zich als hervormer te profileren.

Nadat Habibie de strijd om de macht binnen Golkar voorlopig in zijn voordeel had beslecht, kwam zijn grote vuurproef in november 1998 toen het Volkscongres (MPR) bij elkaar kwam. Het bizarre was dat hetzelfde Volkscongres dat in maart Soeharto unaniem had herkozen, ditmaal de constitutionele weg naar hervormingen moest vrijmaken.

Zowel Wiranto als de studenten waren niet gerust op het verloop van de bijeenkomst. Wiranto vreesde grote demonstraties en had uit voorzorg dertigduizend man burgermilities gemobiliseerd die het parlamentsgebouw moesten beschermen. De milities waren merendeels uit West-Java afkomstig en hadden een islamitische signatuur. Wiranto had er in dit geval geen moeite mee islamitische generaals in de arm te nemen om de milities tijdig op de been te krijgen. Bovendien had Wiranto zijn vertrouweling, generaal Djaja Suparman, tot commandant van Jakarta aangesteld en kon hij de demonstranten met militairen en milities tegemoet treden.

De zitting van het Volkscongres ging inderdaad gepaard met grote demonstraties en heftige rellen. Hoewel een deel van de studentenbeweging Habibie het voordeel van de twijfel gunde, eisten op 9 november duizenden studenten diens aftreden, en voorts de berechting van Soeharto en de afschaffing van de dwifungsi van het leger. Zij kregen onverwacht steun van een groep oude generaals uit de beginjaren van de Nieuwe Orde die zich verenigd hadden in het Nationale Front. Door vage geruchten over tweespalt in het leger, de aanwezigheid van milities en de aanhoudende demonstraties was de sfeer in Jakarta uiterst gespannen.

Opvallend was dat Abdurrahman Wahid, Megawati Soekarnoputri en Amien Rais, waarvan zo velen hoopten dat zij het politieke initiatief zouden nemen, zich heel rustig hielden. Het leek erop of zij eerst nieuwe verkiezingen wilden afwachten en op dit moment de confrontatie met Habibie en Wiranto niet aandurfd. Toch vond er onder druk van studenten op 11 november bij Wahid thuis een beraad plaats tussen deze drie leiders waar ook de sultan van Yogyakarta, Hamengkobuwono X, aanwezig was. Tot grote teleurstelling van menig activist kwamen de vier

met een uiterst gematigde verklaring naar buiten waarin zij de nadruk legden op geleidelijke hervormingen. Zij eisten weliswaar vervroegde verkiezingen maar accepteerden Habibie als overgangspresident, en gingen bij voorbaat akkoord met een geleidelijk vertrek van de militairen uit de politiek. In plaats van de berechting van Soeharto vroegen zij om een onderzoek naar mogelijke corruptie door hem gepleegd.

Hier scheidden zich de wegen van de radicale studenten en de gematigde leiders en begon de studentenbeweging geleidelijk aan dood te bloeden. De gematigde leiders gaven te kennen hun eigen koers te willen varen waarbij hun eigen politiek agenda vooropstond, terwijl de studenten een potentiële alliantie met de nieuwe leiders van het land in rook zagen opgaan. Zonder machtige bondgenoten zouden hun protesten steeds machtelozer en hun onderlinge tegenstellingen steeds groter worden.

Maar nu was het protest nog groot. De demonstraties culmineerden op vrijdag 13 november in een gewelddadige confrontatie tussen vijftigduizend studenten, leger, milities en kampongbevolking. De autoriteiten vreesden dat de studenten opnieuw het parlamentsgebouw wilden bezetten. Bij het verkeersknooppunt Semanggi werden de demonstranten tot staan gebracht, waarbij zestien doden vielen en meer dan tweehonderd demonstranten gewond raakten. Opmerkelijk was dat de bevolking uit de omliggende kampongs de studenten te hulp kwam door de jacht te openen op leden van de milities.

Intussen nam het Volkscongres een aantal voorzichtige besluiten, waarvan de belangrijkste was dat er in juni 1999 verkiezingen zouden worden gehouden die onder toezicht kwamen te staan van een onafhankelijke commissie. Om een herhaling van het Soeharto-tijdperk te voorkomen werd bepaald dat de president maximaal twee termijnen van vijf jaar in functie mocht zijn, en kwam het Volkscongres voortaan elk jaar bijeen in plaats van om de vijf jaar. Het Volkscongres schrok er voor terug om Soeharto en het leger hard aan te pakken. Er werd besloten een onderzoek in te stellen naar de rijkdom van Soeharto en uiteindelijk waren het de strijdkrachten zelf die bekendmaakten hun zetels in het parlement geleidelijk aan op te zullen geven.

Er werd in november niet alleen in Jakarta gedemonstreerd. Ook elders in het land werden massale demonstraties gehouden. Bovendien waaierte de Reformasi over het land uit toen studenten uit Jakarta naar huis gingen en hun ervaringen met zich mee brachten. In menig district

en dorp werden vervolgens de bestuurlijke autoriteiten ter verantwoording geroepen, van corruptie beschuldigd, en met afzetten bedreigd. Ook boeren die tijdens de Nieuwe Orde van hun land waren gezet kwamen in actie. Een zaak die veel publiciteit trok was de bezetting van een deel van de Tapos Ranch van een paar honderd hectare in de buurt van Bogor. Sinds het begin van de jaren tachtig waren boeren hier hun land kwijtgeraakt aan de veehouderij, die Soeharto was begonnen. Eindelijk durfden zij hun gram te halen, maar slaagden er uiteindelijk niet in hun grond weer in bezit te krijgen.

President Habibie nam wel afstand van zijn voorganger maar verhinderde dat onderzoek werd gedaan naar de financiële handel en wandel van Soeharto. Toen op 16 juni 1998 de openbare aanklager Soedjono Atmonegoro een rapport over de vele stichtingen van Soeharto aan de president overhandigde, was hij vijf uur later ontslagen. Het onderzoek waar het Volkscongres in november om had gevraagd, werd op de lange baan geschoven. Habibies houding in dezen werd nogmaals duidelijk toen eind december 1998 via het weekblad *Panji* een telefoon gesprek tussen Habibie en de nieuwe openbare aanklager Andi Ghalib uitlekte waarin de president erop aandrong niets tegen Soeharto te ondernemen.

Soeharto genoot dan wel de bescherming van zijn opvolger en van generaal Wiranto, dit gold in veel mindere mate voor zijn kinderen, die door de nieuwe persvrijheid onder vuur kwamen te liggen in de publiciteit. Nu werd pas goed duidelijk hoezeer de staatsoliemaatschappij Pertamina als geldkraan had gefunctioneerd. Jaarlijks hadden Soeharto's zonen Bambang en Tommy 100 miljoen dollar ontvangen van Pertamina-bedrijven waar zij een belang in hadden.

In december 1998 werd tegen Tommy Soeharto een onderzoek ingesteld naar fraude bij een grondtransactie in Jakarta. In april 1999 kwam de zaak voor de rechter en tot veler verbazing werd hij in augustus tot twee jaar cel veroordeeld. In oktober werd hij echter in hoger beroep vrijgesproken (O'Rourke 2002: 231-232). Wat deze zaak een luguber karakter gaf, was dat telkens wanneer Tommy verhoord werd of voor de rechter moest verschijnen er in Jakarta een bomaanslag werd gepleegd.

Er werden meer relaties gelegd tussen een mogelijk onderzoek naar corrupte praktijken van de familie Soeharto en oplaaiend geweld. Vanaf juli 1998 vonden er in de omgeving van Banyuwangi in Oost-Java geheimzinnige moordaanslagen plaats op zogenaamde *dukun santet*, beoefenaren van zwarte magie. In augustus namen deze aanslagen toe en

waren ook islamitische leiders, of *kiai*, het slachtoffer. In september waren er al tweehonderd slachtoffers gevallen en tot november werden dagelijks nieuwe slachtoffers wreed om het leven gebracht. De moorden werden gepleegd door gemaskerde mannen die *ninjas* werden genoemd. Er ontstond in heel Oost-Java een ware paranoia. De bevolking organiseerde eigen milities om zich te beveiligen en vermeende daders werden zonder pardon gelyncht.

Over de achtergrond van de moorden tastte men in het duister. In militaire kringen werd geopperd dat het een wraakactie van communisten was voor de moordpartijen in 1965. Op grond van waarnemingen leek het echter waarschijnlijker dat achter de ninjamaskers goed getrainde militairen schuilgingen. De precieze reden van hun acties werd niet helemaal duidelijk. Moesten zij onrust zaaien zodat de naderende zitting van het Volkscongres werd uitgesteld en er niet aan hun privileges kon worden getornd? Veelbetekenend was dat Abdurrahman Wahid zich tot generaal Wiranto wendde met het verzoek zijn achterban in Oost-Java te beschermen. En dat was een geluid dat Wiranto graag hoorde: het leger als hoeder van de openbare veiligheid.

De onrust in Banyuwangi was de voorbode van een veelvoud aan geweld dat in de komende jaren elders in Indonesië zou oplaaien. Op 22 november 1998 was er in de wijk Ketapang in Jakarta een botsing tussen het Front voor de Verdediging van de Islam (FPI) en een Molukse bende die er het gokwezen en de prostitutie beveiligde. Het relletje escaleerde en de FPI viel enkele kerken aan, waarop de Molukkers wraak namen door moskeeën te vernielen. Plots werd op 29 november in het christelijke Kupang op West-Timor een aanval gedaan op moslims. De aanvallers waren onbekende jongens die vermoedelijk uit Oost-Timor afkomstig waren en in vrachtwagens waren aangevoerd.

Velen in Jakarta vermoedden dat de familie Soeharto hier een hand in had om de aandacht af te leiden van het onderzoek naar hun financiële praktijken. Abdurrahman Wahid was er in ieder geval van overtuigd, want in december bezocht hij oud-president Soeharto om hem te vragen het geweld tegen te gaan. Veelbetekenend was dat Soeharto bij die gelegenheid terzijde werd gestaan door niemand minder dan Yorries Raweyai, de beruchte leider van de Pemuda Pancasila, die nauwe banden onderhield met de Molukse bende in Ketapang. Het verzoek van Wahid werd niet ingewilligd en zijn bange vermoedens werden bewaarheid.

Begin januari 1999 werd de Molukse bende uit Ketapang op de boot

naar Ambon gezet. In Ambon was intussen een gespannen situatie ontstaan omdat men ook daar een botsing tussen moslims en christenen vreesde. De aankomst van driehonderd preman uit Jakarta voerde de spanning op en er was weinig voor nodig om deze tot ontlading te brengen. Dat gebeurde op 19 januari toen een ruzie tussen een christelijke conducteur van een minibusje en een moslimpassagier over de betaling van een rit uit de hand liep. Nieuwe geruchten deden de strijd snel escaleeren en de religieus geladen burgeroorlog in de Molukken was een feit. De angst voor uitbreiding van dergelijke conflicten leek gewettigd toen in februari 1999 in West-Kalimantan Madurese immigranten werden aangevallen door groepen Dayaks, waarbij een paar honderd doden vielen en duizenden Madurezen op de vlucht sloegen. In het volgende hoofdstuk wordt uitgebreid op deze conflicten en de regionale achtergronden daarvan ingegaan.

De smalle machtsbasis van Habibie en het toenemende geweld in de regio's vormden geen ideale context voor economisch herstel. Om economisch herstel mogelijk te maken moest er eerst fors worden gesaneerd in de financiële sector. Van de 160 particuliere banken die in juli 1997 actief waren, waren er eind 1998 66 gesloten, terwijl er 12 door de overheid waren overgenomen. Het marktaandeel van de particuliere banken was teruggelopen van 45 procent naar een schamele 15 procent, terwijl maar liefst twee derde van de uitstaande leningen niet meer te innen was.

Om de sector weer op de been te krijgen was een kapitaal van 35 miljard dollar nodig. In dit verband speelde de Indonesian Bank Restructuring Agency (IBRA) een belangrijke rol. De IBRA was in januari 1998 opgezet om een bedrag van 14 miljard aan uitstaande leningen van de centrale bank terug te vorderen. Hiertoe nam de IBRA failliete banken over. Aandeelhouders van deze banken werden van vervolging gevrijwaard als zij bereid waren (aan)delen van hun bedrijven als onderpand af te staan. Zodoende kreeg de IBRA de controle over veel bedrijven en bedrijfsonderdelen en werd het in korte tijd een machtige organisatie. Daarmee werd het ook een politiek gevoelige instelling omdat de nieuwe politici op zoek waren naar eigen geldbronnen. Minister van Coöperaties en het Kleinbedrijf Adi Sasono claimde bijvoorbeeld een deel van de IBRA-tegoeden om er zijn nieuwe volkseconomie mee te financieren.

Adi Sasono wilde breken met de economie van de grote conglomeraten, die voor het merendeel in Chinees-Indonesische handen waren. In plaats daarvan pleitte hij voor een volkseconomie waarin ruimte werd

gemaakt voor kleine islamitische ondernemers. Op het eerste gezicht leek hij het tij mee te hebben omdat menig Chinees tycoon naar Singapore, Hongkong of Californië was uitgeweken en vele andere Chinese ondernemers getraumatiseerd waren door het geweld van mei 1998. De ballingschap van de tycoons leidde echter niet automatisch tot nieuwe economische mogelijkheden. Er was nog steeds een kapitaalvlucht gaande, banken brachten hoge rentes in rekening, de olieprijsen waren laag en een grondige aanpak van corruptie was nog niet in zicht. De export van textiel en schoenen viel terug, terwijl de interne markt voor motoren en auto's was ingestort. Onder dergelijke omstandigheden lieten buitenlandse investeringen op zich wachten en was er voorlopig geen zicht op economisch herstel. Maar op politiek vlak tekenden zich wel hoopgevende ontwikkelingen af.

Vrije verkiezingen

In december 1998 kondigde president Habibie vrije verkiezingen aan die op 7 juni 1999 zouden worden gehouden. In juni 1998 had de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken generaal Syarwan Hamid het verbod op politieke partijen al opgeheven. Ironisch genoeg was diezelfde minister in 1996 nauw betrokken geweest bij het ten val brengen van Megawati als leidster van de PDI. Nu liet hij de radicale PRD toe, die hij in 1996 nog als communistisch had bestempeld, en zorgde hij voor nieuwe wetgeving voor verkiezingen en politieke partijen.

In feite werden de democratische hervormingen in opdracht van Habibie uitgedacht en voorbereid door een klein groepje van zeven top-ambtenaren en academici onder leiding van professor Ryaas Rashid en zonder al te veel publieke discussies aangenomen. Het parlement, dat de nieuwe wetten in januari 1999 aannam, had er eigenlijk weinig interesse of belang in. De voorstellen hadden te maken met een nieuw tijdperk waarin zij, als Soeharto-getrouwen, niets meer te zoeken hadden. De nieuwe voorstellen gingen hun niet meer aan, maar ze wilden ook geen problemen veroorzaken door ze te verwerpen.

De voorgestelde hervormingen kwamen in het kort hierop neer. Het Volkscongres werd teruggebracht van vijf- naar zevenhonderd leden. Hiervan werd, in tegenstelling tot de Nieuwe Orde, de meerderheid direct verkozen. Het parlement, dat deel uitmaakt van het Volkscongres, bleef uit vijfhonderd afgevaardigden bestaan, maar het aantal militairen

dat er zitting in had werd teruggebracht van 75 naar 38. Er werden dus 462 afgevaardigden direct gekozen. De helft daarvan was uit Java afkomstig en de overige 231 vertegenwoordigden uit de gebieden buiten Java. De overige 200 leden van het Volkscongres bestonden uit 135 vertegenwoordigers die door provinciale parlementen werden afgevaardigd (namelijk 5 per provincie), en 65 vertegenwoordigers van functionele groepen die door de onafhankelijke kiescommissie moest worden aangevoerd.

In dit systeem waren de gebieden buiten Java in het voordeel. Hoewel er op Java meer mensen (120 miljoen) woonden dan in de rest van Indonesië (90 miljoen), was het aantal verkozen zetels in het parlement door de helft gedeeld (tweemaal 231 zetels). Bovendien waren er veel meer vertegenwoordigers uit de regio's buiten Java in de overige 200 zetels van het Volkscongres vertegenwoordigd. Java telde slechts vijf provincies – wat 25 vertegenwoordigers opleverde – terwijl de overige 22 provincies 110 zetels opleverden. Deze zetelverdeling ten gunste van de gebieden buiten Java zou grote gevolgen hebben voor de verkiezingsuitslag.

Na lang getouwtrek werd uiteindelijk besloten om volksvertegenwoordigers niet op basis van een districtsstelsel maar via een centrale partijlijst te laten kiezen. Men stemde dus op een partij, niet op een vertegenwoordiger daarvan. Dit zorgde ervoor dat de macht van de partijbazen gewaarborgd bleef omdat zij uiteindelijk bepaalden hoe hoog een kandidaat op de lijst kwam te staan en of hij of zij wel of niet een parlamentszetel zou krijgen.

Om mee te kunnen doen aan de verkiezingen moest een partij in negen provincies en vervolgens in elk van die provincies in de helft van de districten vertegenwoordigd zijn. Van de 137 partijen die zich hadden aangemeld, voldeden uiteindelijk 48 partijen aan de eisen en werden door de onafhankelijke kiescommissie tot de verkiezingen toegelaten. Het merendeel hiervan bestond uit kleine nationalistische of islamitische splinterpartijen die geen schijn van kans maakten om de kiesdrempel van 2 procent te halen. Een daarvan was de partij van Adi Sasono, die binnen Golkar geen ruimte had gevonden om zijn ideeën over een islamitisch getinte volkseconomie te verwezenlijken.

In feite ging de strijd tussen zes partijen. Hoewel Golkar zwaar onder vuur lag en het vooral op Java hard te verduren zou krijgen, bleef het de best georganiseerde partij. Golkar kon steunen op een machtig partijapparaat dat zich tot op dorpsniveau uitstrekte en kon, vooral buiten Ja-

va, rekenen op de steun van veel plaatselijke bestuurders. Onder leiding van voorzitter Akbar Tanjung maakte Golkar zich los van de militairen en de Soeharto-familie en probeerde hij ook de invloed van de radicale islamieten rond Habibie terug te dringen. Golkar moest in zijn ogen worden omgebouwd tot een stabiele middenpartij die de belangen van zowel bureaucraten als gematigde modernistische islamieten diende.

Habibie had zich aanvankelijk gepresenteerd als een overgangspresident, maar toen hij de vergadering van het Volkscongres in november 1998 eenmaal had overleefd, reikten zijn ambities verder. Hij wilde in het najaar van 1999 door het Volkscongres tot president worden verkozen. Als zittend president beschikte hij over voldoende middelen om zich kandidaat te stellen, wat Golkar op 15 mei 1999 deed. Of hij werkelijk binnen Golkar op brede steun kon rekenen moest nog blijken. Voorlopig waren de partijbazen optimistisch en verwachtten zij 30 procent van de stammen te zullen halen.

De grote tegenstrever van Golkar was de Partai Demokrasi Indonesia-Perjuangan (PDI-P) van Megawati Soekarnoputri. Zij keerde niet terug naar de PDI, die haar in 1996 verstoten had, maar richtte een nieuwe partij op, de Strijdbare-PDI. De officiële oprichtingsbijeenkomst vond op 10 oktober 1998 plaats in Sanur op Bali. Ruim 50.000 mensen woonden deze gebeurtenis bij, die het startschot was van een campagne die geheel in het teken van de *Megamania* zou staan. De PDI-P was in de eerste plaats háár partij. De PDI-P propageerde een vaag soort seculier nationalisme. De partij benadrukte vooral nationale eenheid maar gaf veel minder helder aan wat er verder met Indonesië moest gebeuren. De PDI-P-top werd bevolkt door drie groepen die samen debet waren aan de ideologische armoede van de partij. Een kleine groep senioren vormde de erfgenamen van de oude nationalistische partij van Soekarno. Zij hadden tijdens de Nieuwe Orde hun politieke ballingschap in de PDI doorgebracht maar claimden nu het leiderschap van de PDI-P. Een tweede minderheid werd gevormd door liberale hervormers zoals de oud-bankier en penningmeester van de partij, Laksamana Sukardi, en de econoom Kwik Gian Gie. De derde groep, die al snel de overhand kreeg, bestond uit politieke opportunisten aangevuld met oud-militairen die via de PDI-P hun weg naar de macht zochten. Met Megawati als boegbeeld straalde de PDI-P een groot zelfvertrouwen uit en claimde bij voorbaat 40 procent van de stemmen.

Islamitische tegenstanders van de PDI-P wezen vooral op het feit dat

de helft van de kandidaten uit niet-moslims bestond terwijl zij het Megawati zeer kwalijk namen dat zij tijdens een bezoek aan Bali deel had genomen aan een hindoetempelritueel. 'Hoe kan een vrouw die aan dergelijke heidense praktijken meedoet ooit president worden?' luidde hun redenering. In Bali liet men deze belediging overigens niet over zijn kant gaan. Tienduizenden mensen kwamen in Denpasar op de been om excuses te eisen en sommige sprekers riepen zelfs op om Bali van Indonesië af te scheiden.

Aan de islamitische zijde van het politieke spectrum heerste de overtuiging dat na zo veel jaren van opgelegde beperkingen onder de Nieuwe Orde nu dan het moment was aangebroken om eindelijk het getalsmatige overwicht om te zetten in politieke winst. Maar ook in het islamitische veld heerste verdeeldheid.

Abdurrahman Wahid had de Partai Kebangkitan Bangsa (PKB), de Partij voor de Herrijzenis van het Volk, opgericht. Deze partij was in de eerst plaats bedoeld om zijn eigen NU-achterban een politieke stem te geven, maar hij mikte op een grotere aanhang. Wahids aanhang bestond merendeels uit traditionele moslims en hij propageerde een tolerant nationalisme. Hij was er vast van overtuigd dat zijn partij de grootste zou worden. Vooralsnog benadrukte hij zijn bondgenootschap met Megawati en steunde hij haar aanspraken op het presidentschap.

Tegenover de PKB profileerde de Partai Bulan Bintang (PBB), de Maan en Ster Partij, zich als de erfgenaam van de Masyumi-partij, die in 1960 door Soekarno was verboden. De PBB streefde naar een exclusief islamitisch Indonesië en stelde zich antiseculier, antiliberaal, en antiwesters op. Onder leiding van Yusril Mahendra, oud-speechschrijver van Soeharto, meende ook de PBB een grote slag te zullen slaan onder het modernistisch-islamitische electoraat.

Enigszins tussen PKB en PBB in bevond zich de Partai Persatuan Pembangunan (PPP), de Partij van Eenheid en Ontwikkeling. Deze partij vertegenwoordigde tijdens de Nieuwe Orde 'de islam' maar had nu te maken gekregen met veel concurrenten. In het parlement ontpopte de PPP zich als de meest hervormingsgezinde partij door fel van leer te trekken tegen corruptie en het onmiddellijke vertrek van de militairen uit de politiek te eisen. Partijleider Hamzah Haz was echter een tamelijk kleurloze figuur die een lang Nieuwe Orde-verleden met zich meedroeg.

Het leiderschap van ten minste drie grote partijen vertoonde dynastieke trekken. Habibie (Golkar) was de pleegzoon van Soeharto, Megawa-

ti (PDI-P) de dochter van president Soekarno en Abdurrahman Wahid (PKB) de kleinzoon van de oprichter van de Nahdlatul Ulama. Bovendien waren de meeste partijen autoritair georganiseerd en vormden zij in hoofdzaak het politieke voertuig van de leider. Dat was ook het geval bij de nieuwe Partai Amanat Nasional (PAN), de Nationale Mandaat Partij, van Amien Rais. Rais was gevraagd leider van de PPP te worden maar had er de voorkeur aan gegeven om een eigen partij te stichten die een breder publiek zou aanspreken.

Amien Rais gaf het voorzitterschap van de Muhammadiyah op en deed erg zijn best om behalve de modernistische islam ook andere hervormingsgezinden aan zich te binden. Hij presenteerde zich als een democraat, keerde zich tegen inmenging van het leger in de politiek en toonde zich zelfs een voorstander van een federale staatsvorm. Dat laatste werd hem door de militairen en nationalistes zoals Megawati niet in dank afgenomen, waarop dit idee snel in de la verdween. Opiniepeilingen leken erop te wijzen dat PAN meer dan 20 procent van de stemmen kon halen en Amien Rais achtte zich kansrijk voor het presidentschap. De vraag was echter hoe betrouwbaar telefonische opiniepeilingen waren en of populariteit onder hoofdstedelijke intellectuelen ook garant stond voor een massa-aanhang.

Opvallend was dat, wellicht op PAN na, geen van de partijen een samenhangend hervormingsprogramma presenteerde. Daarmee leken de idealen van de Reformasi al voor de verkiezingen te zijn opgeofferd aan de belangen van partijleiders en het bewaren van de status-quo.

De verkiezingen stonden onder toezicht van een onafhankelijke kiescommissie met vergaande bevoegdheden. Zo werd het ministers verboden voor hun partij campagne te voeren zolang ze nog in functie waren. Maar omdat elk van de deelnemende partijen een lid in de commissie had sloop er gaandeweg corruptie binnen. Dat gebeurde vooral bij het toewijzen van de 65 zetels voor het Volkscongres, waarbij vertegenwoordigers van kleine en kansloze partijen een forse prijs vroegen voor hun stem.

De campagne begon op 18 mei en duurde tot 6 juni. Omdat de volgorde van de partijen op het stembiljet bij loting was vastgesteld – de kleine Partai Indonesia Baru was nummer 1, terwijl PDI-P op 11, Golkar op 33 en PKB op 35 stonden – deden de partijen erg hun best om duidelijk te maken onder welk symbool en welk nummer zij waren terug te vinden, en welk symbool straks in het stemhokje met een spijker moest worden doorgeprikt. Nieuw waren de reclamespotjes en de talkshows op televi-

sie waarin vooral de leiders van de partijen en niet zozeer de partijprogramma's centraal stonden.

Vooraf was men bang voor een herhaling van het geweld van de campagne van 1997 en uit voorzorg namen vele Chinezen uit Jakarta de wijk naar Bali en andere veilige oorden. Net als vroeger werden de campagnes gekenmerkt door de aanwezigheid van de eigen ordediensten van de partijen. Zij moesten ervoor zorgen dat er zo veel mogelijk mensen op de been werden gebracht voor de massabijeenkomsten, waar populaire artiesten optraden en de leiders een toespraak hielden, en dat deze ordelijk verliepen. Afwisselend kleurden steden zich blauw (PAN), geel (Golkar) of rood-zwart (PDI-P), al naar gelang de partij die er een manifestatie hield.

Het optreden van de geüniformeerde ordediensten had ook een intimiderend effect tegenover andere partijen. Intimidatie, geweld en criminaliteit overlaptten elkaar vaak omdat in veel gevallen lokale bendes zich hadden aangemeld als ordedienst van een partij om op die manier politieke bescherming te verwerven. Vooral op Java vonden er nogal wat ongeregelde plaatsen plaats tijdens Golkar-bijeenkomsten en bij botsingen tussen aanhangers van PPP en PKB. Op 3 juni organiseerde de PDI-P een slotbijeenkomst in Jakarta waar naar schatting een miljoen mensen aan deelnamen.

De verkiezingsdag, op 7 juni 1999, had iets feestelijks. In tegenstelling tot verkiezingen tijdens de Nieuwe Orde, die van bovenaf een 'feest der democratie' werden genoemd, maar waarvan de uitslag bij voorbaat vaststond, was er ditmaal echt sprake van een feestelijke stemming. Op Bali was het helemaal feest omdat de verkiezingen samenvielen met *Galungan*, wanneer goden en voorouders naar hun tempels afdalen.

Voor de meeste Indonesiërs was dit de eerste keer dat zij aan democratische verkiezingen konden deelnemen. De opkomst was hoog, want 90 procent van de 116 miljoen stemgerechtigden bracht een stem uit. Alleen in Atjeh en Ambon was de opkomst veel lager vanwege onveiligheid en politieke spanningen.

Er vormden zich lange rijen bij de driehonderdduizend stembureaus en veel mensen – vaak in hun mooiste kleren – hadden er de hele dag voor uitgetrokken. Nadat er was gestemd werden de stemmen ter plekke in het openbaar geteld. Onder grote publieke belangstelling werden de biljetten stuk voor stuk tegen het licht gehouden om te zien welk partijsymbool was doorgeprikt, en werd de betreffende partij genoemd. Op Java

klonk er bij het opnoemen van Golkar meestal een luid boegeroep, terwijl elke stem voor de PDI-P met gejuich werd begroet.

De uitslag was verrassend:

UITSLAG PARLEMENTSVERKIEZINGEN 1999

Partij	%	zetels in parlement/DPR	zetels in Volkscongres/MPR
PDI-P	34	153	185
Golkar	22	120	182
PKB	13	51	57
PPP	11	58	70
PAN*	7	34	49
PBB	2	13	14
Strijdkrachten	-	38	38
Overigen	11	33	105
Totaal	100	500	700

Een aantal kleine islamitische partijen veroverde samen 28 zetels in het parlement. Adi Sasono's partij haalde de kiesdrempel echter niet en daarmee eindigde zijn kortstondige politieke carrière.

Hoewel de PDI-P als winnaar uit de bus kwam, was de overwinning minder groot dan verwacht. De winst was vooral op Java, Bali en Noord- en Zuid-Sumatra behaald. Op Bali had zich zelfs een complete aardverschuiving voltrokken: PDI-P was er van 3,5 procent in 1997 naar 79,5 procent gestegen, terwijl Golkar van 93,5 procent naar een schamele 10,5 procent was teruggevallen. Ondanks de stemmenwinst was het aantal zetels dat PDI-P in het parlement en het Volkscongres veroverde relatief gering en dat kwam door de verdeling van zetels tussen Java en de gebieden erbuiten, die in het nadeel van de PDI-P werkte.

Golkar had zich daarentegen met 22 procent redelijk weten te handhaven. Op Java en Bali werden forse verliezen geïncasseerd maar de par-

* PAN was een lijstverbinding aangegaan met de kleine Partai Keadilan, die met 1 procent van de stemmen slechts 7 zetels had behaald.

geconcludeerd dat de verkiezingen van 1999 een overwinning te zien gaven van de behoudende krachten. Samen behaalden Golkar, PDI-P, PPP en PKB bijna 80 procent van de stemmen.

Tragedie in Oost-Timor

Behalve dat de regering-Habibie te maken kreeg met nieuw regionaal geweld, erfde het ook drie opstanden tegen het centrale gezag, namelijk in Atjeh, Irian en Oost-Timor. Sinds de gevangenneming van verzetsleider Xanana Gusmão in 1992 was het verzet in Oost-Timor verzwakt, maar als gevolg van de publiciteit rond de schietpartij in Dili in november 1991 stond de kwestie Oost-Timor hoog op de internationale agenda. In Atjeh was sinds 1976 de verzetsbeweging GAM, de Beweging voor een Vrij Atjeh, actief, die zich verzette tegen het feit dat Jakarta zich de olie- en gasopbrengsten uit de provincie toe-eigende en met veel militair geweld het verzet trachtte te onderdrukken. In Irian leefde sinds de overdracht van dit gebied aan Indonesië in 1962 onvrede over de manier waarop Papoea's door de Indonesiërs werden achtergesteld. De activiteiten van de mijnbouwonderneming Freeport McMoRan, die bij Timika een grote kopermijn exploiteerde, versterkten het gevoel van achterstelling en uitbuiting.

Met betrekking tot Atjeh bood generaal Wiranto in augustus 1998 zijn excuses aan voor gewelddaden die het leger in het verleden had gepleegd en kondigde hij aan dat er troepen zouden worden teruggetrokken. Deze verzoenende woorden waren een poging het imago van het leger op te krikken maar veel indruk maakten ze niet. Activisten in Atjeh eisten dat de schending van mensenrechten voor de rechter moest komen. Er waren immers al ruim vijfduizend slachtoffers onder de burgerbevolking gevallen en gratuite excuses volstonden niet.

Het leger leek serieus te werken aan imagoherstel want in dezelfde maand werd bekendgemaakt dat Prabowo Subianto uit de actieve dienst was ontslagen vanwege zijn betrokkenheid bij ontvoeringen van activisten en de schietpartij bij de Trisakti-universiteit in mei. Maar ook dit was een halve maatregel want Prabowo hoefde niet voor de krijgsraad te verschijnen. Een onderzoek naar verkrachtingen van Chinese vrouwen tijdens de onlusten in mei bleef eveneens zonder juridische gevolgen. Getuigen en onderzoekers werden geïntimideerd en zelfs vermoord.

De halfhartige pogingen om het imago van de strijdkrachten te her-

stellen vielen in het niets vergeleken bij de wreedheden die het leger samen met burgermilities in de loop van 1999 in Oost-Timor zou begaan. In de bergen van Oost-Timor waren nog altijd guerrillastrijders van het bevrijdingsleger Falantil actief en in de hoofdplaats Dili werd regelmatig geweld gepleegd tegen immigranten uit andere delen van Indonesië die deel uitmaakten van de plaatselijke middenstand.

Vanuit de Cipinang-gevangenis in Jakarta eiste Xanana Gusmão de volledige onafhankelijkheid van zijn land. Australië mengde zich duidelijker dan voorheen in de discussie door aan te dringen op een referendum waarin Oost-Timor over de eigen toekomst kon beslissen. Aan Australische zijde was er een schuldgevoel over de wijze waarop men in 1975 Oost-Timor had laten vallen door in te stemmen met de Indonesische bezetting, en in 1985 als een van de weinigen de inlijving bij Indonesië de jure te erkennen. In 1989 sloten beide landen een overeenkomst om het olieveld dat ten zuiden van Oost-Timor in zee lag samen te exploiteren. En dat terwijl aan het begin van de Tweede Wereldoorlog drieduizend Oost-Timorezen om het leven waren gekomen in gevechten met de Japanners toen zij een schild vormden om Australische militairen de gelegenheid te geven het eiland te verlaten.

President Habibie nam ten aanzien van Oost-Timor een minder rigide standpunt in dan zijn voorganger. Wat hem betreft viel er over een vorm van autonomie te praten. In een reactie op de Australische verklaring stelde Habibie op 27 januari 1999, dat als Oost-Timor een autonome status afwees, het wat hem betreft onafhankelijk mocht worden. Als het aan hem lag was hij die 'hoop stenen' liever kwijt dan rijk. Economisch leverde het niets op en het was internationaal gezien een blok aan het been. Habibies mededeling, die hij zonder overleg met de militairen had gedaan, bracht in legerkringen een enorme schok teweeg. Voor veel officieren vormde Oost-Timor een deel van hun carrière. Het was niet alleen een militair oefenterrein geweest, ze hadden er ook veel kameraden verloren. Maar erger was dat Habibie aan het fundament van de nationale eenheid begon te tornen. De legertop was ervan overtuigd dat concessies jegens Oost-Timor een domino-effect zouden hebben en dat Atjeh en Irian spoedig zouden volgen. Die vrees leek bevestigd te worden toen in februari 1999 een delegatie uit Irian naar Jakarta reisde met het verzoek een referendum te laten houden. Toen Habibie in maart 1999 Atjeh bezocht werd hij ook daar geconfronteerd met de eis een referendum te laten plaatsvinden. In diezelfde maand werden de militaire acties in Atjeh hervat.

Ook Xanana Gusmão was geschrokken van de plotselinge koerswijziging in Jakarta. Net als de Verenigde Naties gaf hij de voorkeur aan een overgangperiode van vijf jaar waarin geleidelijk aan een Oost-Timorese natiestaat kon worden opgebouwd. Onder de politici steunde alleen Amien Rais het referendum. Abdurrahman Wahid en Megawati Soekarnoputri wilden dat Oost-Timor bij Indonesië bleef. Vanuit radicaal islamitische hoek gezien was er zelfs sprake van een groots opgezette internationale samenzwering van zionisten, de Verenigde Staten en de rooms-katholieke kerk om vanuit Oost-Timor heel Indonesië te kerstenen.

Naast ideologische bezwaren speelden voor het leger ook materiële belangen een rol. Militairen controleerden de export van koffie en sandelhout en de geldstromen uit Jakarta die voor infrastructurele projecten waren bedoeld. Tegelijk met de verklaring van Habibie zette de legertop een eigen lijn uit die uiteindelijk de loop der dingen zou gaan bepalen. Generaal Wiranto stuurde generaal Zacky Anwar Makarim, voormalig hoofd van de militaire inlichtingendienst die veel ervaring had met geheime operaties in Atjeh, naar Oost-Timor. Formeel kreeg hij de taak om als verbindingsofficier contacten te onderhouden met de UNAMET, de United Nations Mission in East Timor, die van mei tot september 1999 het referendum moest begeleiden. Feitelijk moest hij zorgdragen voor het mobiliseren en coördineren van burgermilities die de bevolking moesten bewegen om straks bij het referendum vóór aansluiting bij Indonesië te stemmen. Tijdens een ontmoeting met Xanana Gusmão in Jakarta vertrouwde Zacky Anwar Makarim hem toe dat hij als militair nooit zou accepteren Oost-Timor prijs te moeten geven (Bourchier 2000: 29).

Burgermilities waren al sinds de jaren tachtig actief in Oost-Timor maar vanaf januari 1999 werd hun aantal uitgebreid tot 24, die in totaal uit 12.000 man bestonden. Getraind en bevoorrad door Indonesische militairen werden zij voorbereid op een vuile oorlog die al in januari 1999 van start ging. Intellectuelen, rooms-katholieke priesters en anderen die ervan werden verdacht met het verzet te sympathiseren werden geïntimideerd aangevallen of vermoord. Vanuit Jakarta, waar hij sinds februari onder huisarrest was gesteld, riep Xanana Gusmão de strijders van het Falantil op niet in actie te komen en zich niet te laten provoceren door de milities. Iedere actie van het Falantil zou immers breed worden uitgemeten als een daad van agressie, en verhevigd militair ingrijpen rechtvaardigen dat tot uitstel van het referendum moest leiden. Het is

moelijk voorstelbaar met wat voor een zelfbeheersing het Falantil lijdzaam heeft moeten aanzien hoe de bevolking geterroriseerd werd.

Een van de meest notoire militieiders was de zesentwintigjarige Eurico Guterres. Ooit opgepakt door het Indonesische leger was hij sinds het begin van de jaren negentig leider van de Garda Paksi-militie geworden, die in 1999 werd omgedoopt in Aitarak ('Doorn'). In april was deze groep betrokken bij aanvallen op het huis van een oppositieleider in Dili waarbij 12 doden vielen, en op een kerkje in het plaatsje Liquica waar 45 mensen werden vermoord.

Op 5 mei 1999 sloten de Verenigde Naties, Portugal en Indonesië in New York een overeenkomst waarin het referendum, dat op 30 augustus zou plaatsvinden, en de rol van UNAMET werden geregeld. UNAMET bestond uit 1000 buitenlandse stafleden en 4000 Oost-Timorese assistenten. Onder toezicht van 270 ongewapende waarnemers was de Indonesische politiemacht verantwoordelijk voor het handhaven van de orde. Vergeefs had Xanana Gusmão om gewapende VN-troepen gevraagd. Nu konden onder het toezien oog van de politie de milities ongestoord doorgaan met hun acties terwijl fondsen van de Wereldbank, bedoeld om de economische crisis in Java te bestrijden, werden gebruikt om deze milities te bevoorraden.

De milities konden ook rustig hun gang gaan omdat in juni de nationale verkiezingen alle aandacht opeisten. De uitslag van de verkiezingen in Oost-Timor leverde een voor de autoriteiten geruststellende overwinning voor Golkar op. Toch waren de militairen niet zeker van hun zaak getuige een document van 3 juli 1999 dat in de legertop circuleerde. Daarin werd geopperd Oost-Timor massaal te evacueren en op grote schaal vernielingen aan te richten ingeval autonomie werd afgewezen en de bevolking voor onafhankelijkheid koos. Formeel gesproken is er geen bewijs dat tot deze verschroeiende-aardetactiek is besloten, wel dat er in een vroeg stadium door de legertop serieus over is nagedacht (Robinson 2003).

Op 14 augustus ging de officiële campagne voor het referendum van start en werd ruim de helft van de bevolking van 880.000 mensen als kiezer geregistreerd. De spanning liep hoog op omdat men de dreiging van het leger en de milities voelde, maar zich tegelijk realiseerde dat het referendum de enige kans op bevrijding was.

Op 30 augustus verliep het referendum rustig, maar toen op 4 september de uitslag bekend werd gemaakt, brak de hel los. Met een opkomst

van 99 procent had 78 procent van de kiezers autonomie, en daarmee aansluiting bij Indonesië, verworpen. Euforie en angst wisselden elkaar snel af. Terwijl president Habibie de uitslag zei te respecteren, verwierpen de militias het resultaat. Tussen 5 en 20 september voerden zij met steun van het leger de actie Sapu Jagad, de grote schoonmaak, uit door Dili in de as te leggen, 1200 tot 1500 mensen te vermoorden, 240.000 mensen naar West-Timor op te jagen, terwijl er nog eens 160.000 op de vlucht sloegen. In twee weken tijd werd Oost-Timor totaal vernield.

Op 10 september wilde president Habibie de hulp van VN-troepen inroepen omdat de situatie totaal uit de hand was gelopen. Generaal Wiranto verhinderde dit, kennelijk omdat de zaken vanuit zijn optiek geheel volgens plan verliepen. Kort daarop arriveerde er een VN-delegatie in Jakarta die met generaal Wiranto wenste te spreken. Hij, en niet Habibie, werd als de sleutelfiguur gezien. Tijdens het gesprek belde Wiranto met zijn commandant in Dili, die bevestigde dat er niets aan de hand was. Hierop belde een lid van de delegatie naar zijn contact in Dili, die hem meldde dat de stad in brand stond. Nu kon Wiranto niet langer volhouden dat hij de situatie in de hand had. Hij nodigde zijn gasten uit om samen een rondje te golfen, maar de VN-delegatie wilde direct, en met Wiranto, naar Dili (O'Rourke 2002: 274). Daar aangekomen weigerde Wiranto het vliegveld te verlaten. Terug in Jakarta werd Wiranto gebeld door het Pentagon, dat zware druk op hem uitoefende om VN-troepen toe te laten. Op 12 september stemde hij erin toe en terwijl op 14 september het verblijf van UNAMET in de as werd gelegd, besloot de Veiligheidsraad om troepen te sturen. Op 15 september verleende president Habibie toestemming die troepen aan land te brengen en op 20 september landden de eerste Australische militairen. De Nederlandse journalist Sander Thoenes was een van de eersten die mee aan land gingen. Hij werd niet lang daarna vermoord en verminkt teruggevonden. De vuile oorlog ging tot het laatste moment door.

UNAMET werd afgelost door UNTAET, de VN-missie van negenduizend mensen die in het verwoeste Oost-Timor de oprichting van een onafhankelijke natiestaat moesten voorbereiden. De tragedie van Oost-Timor kende een winnaar, die zware verliezen had moeten lijden, en een verliezer, die winst wist te boeken. De winnaar was de bevolking van Oost-Timor, die de moed bijeen had geraapt om, ondanks de intimidaties en het geweld, voor de vrijheid te kiezen en daar een hoge prijs voor had moeten betalen. De verliezer was het Indonesische leger, dat toch zijn

wraak had kunnen nemen. Daarmee werden duidelijke signalen afgegeven aan Atjeh en Irian wat deze gebieden te wachten stond als zij ook voor onafhankelijkheid kozen, en aan de politici in Jakarta dat er buiten het leger om geen belangrijke beslissingen genomen konden worden.

Op 22 oktober landde Xanana Gusmão als nieuwe leider van Oost-Timor – voortaan Timor Leste – in Dili. Twee dagen eerder was er in Jakarta, mede door het Oost-Timor-debacle een einde gekomen aan het bewind van Habibie.

Het einde van Habibie

In oktober 1999 kwam het Volkscongres in zijn nieuwe samenstelling bijeen om voor de eerste keer in de geschiedenis van Indonesië op democratische wijze een president te kiezen. In de weken die daaraan vooraf gingen had het leger nog getracht een wet door het oude parlement te laten aannemen die het makkelijker maakte de staat van beleg af te kondigen, maar dankzij massaal protest van studenten, waarbij het opnieuw tot heftige botsingen kwam, besloot generaal Wiranto het voorstel in te trekken.

Er tekenden zich eerst twee en ten slotte drie kandidaten af voor het presidentschap. De eerste was de zittende president Habibie. Hij had in de loop van 1999 zware imagoschade opgelopen. Dat kwam in de eerste plaats door het verlies van Oost-Timor, maar daar kwam nog een corruptieschandaal overheen.

De Bank Bali was een middelgrote bank met een redelijk goede naam die op het punt stond door de IBRA geherkapitaliseerd te worden. Daarbij werd gehoopt dat de Britse Standard Chartered Bank een groot belang in de bank zou nemen. Een dergelijk herstel zou weer een voorbeeld kunnen vormen voor andere noodlijdende banken. Standard Chartered ging echter niet over een nacht ijs en liet de boekhouding van Bank Bali grondig analyseren. Daarbij kwam het nodige aan het licht. Bank Bali had in het verleden een derde van het eigen kapitaal geleend aan banken die tijdens de crisis ten onder zijn gegaan. Een deel daarvan, 900 miljard roepia (90 miljoen dollar), meende Bank Bali van de IBRA terug te kunnen krijgen. Dit was echter een lang en moeizaam proces waarvoor ten slotte een tussenpersoon in de arm werd genomen. Onderzoek wees uit dat deze tussenpersoon een commissie van maar liefst 60 procent rekenende, als gevolg waarvan Bank Bali slechts 40 procent van het geclaimde

bedrag kreeg. Dit gegeven werd politiek explosief toen bleek dat de tussenspersoon een van de penningmeesters van Golkar was en direct in verband werd gebracht met het campagneteam van president Habibie. Toen dit naar buiten kwam was er een rel van formaat geboren die wekenlang de voorpagina's haalde. Habibie was erbij betrokken en dat bewees dat hij geen haar beter was dan zijn corrupte voorganger.

De tweede kandidaat was Megawati Soekarnoputri. Zij achtte zich na haar overwinning bij de parlementsverkiezingen de gedoodverfde president. Zij rekende op de steun van haar oude vriend en mentor Abdurrahman Wahid en van de massa's op straat. Bovendien meende zij in de voorzitter van Golkar, Akbar Tanjung, een bondgenoot te hebben gevonden. Met de steun van PDI-P, PKB en een groot deel van Golkar beschikte Megawati over een comfortabele meerderheid in het Volkscongres.

Amien Rais had zijn kansen op het presidentschap in rook zien opgaan toen zijn partij bij de verkiezingen slechts een magere 7 procent van de stemmen behaalde. Teleurgesteld in Habibie en gekant tegen de kandidatuur van Megawati maakte Amien Rais daarop in juli een strategische zwenking van formaat. Hij vormde de zogenaamde *Poros Tengah* (Midden As), een alliantie van kleine islamitische partijen, en stelde niemand minder dan zijn oude rivaal Abdurrahman Wahid voor als kandidaat voor het presidentschap. Er is veel gespeculeerd over de vraag wat Amien Rais bewoog dit te doen. Wilde hij desnoods via Wahid proberen het presidentschap het islamitische kamp binnen te slepen? En wilde hijzelf, wetende dat Wahid een zwakke gezondheid had en wellicht niet lang meer kon functioneren, de *kingmaker* van dit gezelschap worden?

De derde kandidaat die geleidelijk aan een steeds nadrukkelijker rol ging spelen was inderdaad Abdurrahman Wahid. Na de parlementsverkiezingen werden zijn kansen niet hoog aangeslagen, maar daar dacht hijzelf heel anders over. Tijdens een bezoek aan Europa in augustus verklaarde hij enkele malen in klein gezelschap dat hij ervan overtuigd was straks president te zijn. Bij zijn bezoek aan Den Haag probeerde hij in dat verband een bezoekje te brengen aan minister van Buitenlandse Zaken Van Aartsen, maar deze zag het nut er niet van in om, zoals hij het uitdrukte, 'deze moslimfundamentalist' te ontmoeten. Overigens, niet alleen Wahid zelf, ook oud-president Soeharto was in een vroeg stadium al van mening dat Wahid de nieuwe president zou worden. In een interview met Sukardi Rinakit op 19 juni 1999 (Rinakit 2005: 133) vertelde Soe-

harto dat hij al in mei 1998 volgens Javaanse traditie het mandaat om te regeren aan Wahid had overgedragen toen hij hem een machtige kris en saffieren ring had gegeven.

Mandaat of niet, Wahid moest nog wel door het Volkscongres worden verkozen en dat was geen geringe opgave voor iemand die er slechts over 57 zetels beschikte. Aanvankelijk gaf Wahid zijn steun aan Megawati maar zij begon zich na haar stembusoverwinning steeds minder van hem aan te trekken. Omdat Wahid ook eigen ambities had om president te worden, nam hij op zijn beurt steeds meer afstand van Megawati.

Bij de aanvang van het Volkscongres op 1 oktober 1999 was de situatie net zo gespannen als bij de zitting in november 1998. Buiten vulden demonstranten en aanhangers van Habibie en Megawati de straten, terwijl binnen een onrustige spanning heerste over het verloop van de verkiezingen. Golkar was intern verdeeld geraakt in een Habibie-kamp en een groep rond voorzitter Akbar Tanjung. Hoewel Akbar Tanjung een jaar ervoor nog tot het Habibie-kamp gerekend mocht worden, nam de geslepen strateeg geleidelijk aan afstand van de president. Hij schatte in dat Habibies dagen mogelijk geteld waren en dat hij nu zijn eigen politieke toekomst moest gaan bepalen. Daarnaast was het niet duidelijk welke kandidaat de steun kreeg van het leger en naar wie de stemmen van de regionale afgevaardigden zouden gaan.

Op 2 oktober werd Amien Rais tot veler verrassing gekozen tot voorzitter van het Volkscongres. Met hulp van Golkar en Wahid kreeg hij toch een belangrijke troostprijs. Een paar dagen later werd Akbar Tanjung gekozen tot voorzitter van het vijfhonderd leden tellende parlement. Opvallend was dat de PDI-P als grootste partij twee keer buiten de prijzen viel.

Op 8 oktober gingen Megawati en Wahid voor het oog van de buitenwereld schijnbaar in grote harmonie samen op bedevaart naar Oost-Java, waar zij respectievelijk de graven van hun vader en grootvader bezochten. Intussen was Wahid al druk bezig om buiten Megawati om bij Akbar Tanjung, generaal Wiranto en president Habibie steun te zoeken voor zijn eigen kandidatuur. Daarbij riskeerde hij een fikse ruzie in zijn eigen partij met de groep die bleef vasthouden aan de kandidatuur van Megawati.

Ook Habibie was op zoek naar steun en bood generaal Wiranto het vicepresidentschap aan in ruil voor politieke steun. Kort na het Oost-Timor-debacle was Wiranto politiek gesproken weer 'back in town'. Hij

hield Habibies aanbod beleefd in beraad.

De dag nadat Golkar Habibie ten slotte als presidentskandidaat naar voren had geschoven, legde de president op 14 oktober verantwoording af over het gevoerde beleid. Terwijl buiten op straat de spanningen tussen aanhangers van Habibie en Megawati hoog opliepen, sprak het Volkscongres op 19 oktober zijn oordeel uit over de president. Habibie haalde het net niet want zijn beleid werd met 355 tegen 322 verworpen. Hierop trok Habibie zijn kandidatuur voor het presidentschap in. Vervolgens voltrok zich binnen de muren van het Volkscongres een nacht vol met nauwelijks te ontwarren intriges, toezeggingen, omkoperijen, bedreigingen, dubbele beloften en schuivende loyaliteiten.

Achteraf bezien was het een grote strategische fout van Megawati geweest om Habibie op 19 oktober voortijdig weg te stemmen. Hij was namelijk een makkelijker tegenstander geweest om van te winnen dan de kandidaat tegen wie zij het op 20 oktober moest opnemen (Mietzner 2000: 50). Had zij Habibie als tegenstander gehad dan zou zij gesteund zijn door Wahid en hebben gewonnen. Maar wie nu haar tegenstander zou worden wist Megawati niet want zij maakte ook de fout die avond rustig naar huis te gaan. Daarmee gaf zij de regie in handen van Abdurrahman Wahid.

Nu Habibie zich had teruggetrokken, was de chaos binnen Golkar compleet. Habibie-aanhangers waren woedend op Akbar Tanjung, die zij van verraad beschuldigden. Akbar Tanjung stelde zich even kandidaat maar trok zich weer terug, terwijl Habibie-aanhangers werden benaderd door Wahid, die zich op het laatste moment ondubbelzinnig kandidaat stelde. Er voltrok zich in de loop van de nacht een verschuiving ten gunste van Wahid omdat de Habibie-aanhang liever op hem dan op Megawati stemde. Wahid benaderde vervolgens ook andere sleutelfiguren en deed hun bovendien gelijklopende toezeggingen. Zo beloofde hij het vicepresidentschap achtereenvolgens aan Akbar Tanjung én aan generaal Wiranto. Het gevolg van al dit geschuif was dat Megawati zich zonder zich dat te realiseren in een fataal isolement bevond toen zij op 20 oktober uitgeslagen en wel weer in het Volkscongres verscheen. Bij het begin van de stemming, waarbij de stemmen één voor één werden geteld, leek er niets aan de hand voor Megawati, maar gaandeweg nam de voorsprong van Wahid toe. Onder telkens luider klinkende loftuitingen op de profeet behaalde Wahid een meerderheid van 373 stemmen, terwijl Megawati bleef steken op 313.

Megawati en haar PDI-P verkeerden in een shocktoestand, maar buiten op straat liet de partij snel van zich spreken. In Jakarta, Solo en op Bali braken rellen uit. Op Bali legden aanhangers van Megawati in een vlaag van woede lokale overheidsgebouwen in de as en werd er op grote schaal geplunderd.

De rellen gaven Wahid een argument in handen om eerdere toezeggingen over het vicepresidentschap weer ongedaan te maken. In plaats daarvan deed hij een beroep op Megawati om zich hiervoor beschikbaar te stellen en vroeg hij het Volkscongres om haar kandidatuur te steunen. En zo kreeg Megawati op 21 oktober als troostprijs het vicepresidentschap.

De uitkomst van het Volkscongres overziend had zich een nieuw politiek establishment gevormd: Abdurrahman Wahid was president, Megawati Soekarnoputri vicepresident, Amien Rais voorzitter van het Volkscongres, Akbar Tanjung voorzitter van het parlement, terwijl generaal Wiranto beloond zou worden met een invloedrijke post in het nieuwe kabinet. Soeharto was uiteindelijk opgevolgd door een kleine club partijbazen die de macht onderling verdeelden.

Abdurrahman Wahid: voorbestemd maar onvoorspelbaar

Abdurrahman Wahid (1940), ook wel bekend als 'Gus Dur', was afkomstig uit een vooraanstaande familie van traditionalistische islamleiders. Zijn grootvader, Hasyim Asyari, was in 1926 een van de oprichters van de Nahdlatul Ulama (NU), terwijl zijn vader, Wahid Hasyim, de eerste minister van Godsdienstzaken was (1949-1952). Zijn vader overleed in 1953 toen Wahids vorming nog gestalte moest krijgen. Zijn moeder voorzag een grootse toekomst voor haar oudste zoon en hijzelf deelde die visie. In 1982 vertelde hij bijvoorbeeld al een droom te hebben gehad waarin hem duidelijk werd dat hij ooit president zou worden (Nico Schulte Nordholt 1999).

Na zijn middelbare school bracht hij enkele jaren op verschillende *pesantrens* (islamitische scholen met internaat) door. Daarna vertrok Wahid in 1963 naar het Midden-Oosten, waar hij onderwijs volgde aan de prestigieuze Al-Azhar-universiteit in Cairo en in Bagdad. Hij gradunde in diverse studierichtingen maar maakte niets af. In 1971 keerde hij na een bezoek van enkele maanden aan Nederland terug naar Indonesië en ging er als journalist aan de slag. Gezien de familietraditie kwam

hij daarna onafwendbaar in de NU terecht, waarvan hij in 1984 de leider werd. Hoewel de belangen van zijn eigen achterban altijd vooropstonden, betoonde hij zich ook een overtuigd aanhanger van een pluralistische samenleving, die volgens hem wel religieus maar zeker niet 100 procent islamitisch moest zijn. Als gevolg van suikerziekte werd hij vrijwel blind, maar mede geholpen door zijn fenomenale geheugen had hij een scherp oog voor allerlei sociaal-politieke ontwikkelingen. Daarnaast was hij een groot liefhebber van voetbal en kon hij behoorlijk meepraten over de Nederlandse competitie.

Op 26 oktober presenteerde president Wahid zijn nieuwe kabinet. Omdat hij vele partijen beloften had gedaan voor hij tot president werd verkozen, werd er nu van hem verwacht dat hij hun zou terugbetalen met een strategische post in de nieuwe regering. Daarnaast streefde Wahid ernaar om een zo breed mogelijke coalitie te vormen die nationale eenheid moest uitstralen. En dat lukte, want bijna alle partijen waren in de nieuwe regering vertegenwoordigd. Bovendien kreeg het leger maar liefst zes belangrijke ministersposten. Habibie mocht dan wel aan Oost-Timor ten onder zijn gegaan, dat gold bepaald niet voor generaal Wiranto. Hij kreeg de invloedrijke post van coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken.

Wahids grote coalitie vormde op het eerste gezicht een breed front dat op een grote meerderheid in het parlement kon bogen. Bij nadere beschouwing viel er echter weinig samenhang in te ontdekken. Tegenover een meerderheid van conservatieve ministers bevonden zich maar een paar uitgesproken hervormers. Van coördinerend minister voor Economische Zaken Kwik Gian Gie en minister voor Staatsbedrijven Laksmasmana Sukardi (PDI-P) werd gehoopt dat zij voor economisch herstel zouden zorgen, terwijl de benoeming van Marzuki Darusman tot openbare aanklager de verwachting wekte dat corruptie en schending van mensenrechten serieus zouden worden aangepakt. De benoeming van een Papoea tot minister van Bestuurlijke Hervorming en een activist uit Atjeh tot minister voor Mensenrechten waren signalen dat Wahid de problemen in die regio's wilde oplossen.

De problemen en tegenwerking waar Wahid mee te maken kreeg waren echter enorm groot. Het uitblijven van economisch herstel, diep ingevreten corruptie, oplaaiende conflicten in de regio's en de potentiële ondermijning van zijn positie door militairen en aanhangers van de politieke islam sprongen in dit verband het meest in het oog. Veel zou afhan-

gen van de manier waarop de nieuwe president als bestuurder zou optreden en of hij een meerderheid in het parlement zou weten te vinden bij het doorvoeren van hervormingen. Wahid had weliswaar bewezen een behendig manipulator te zijn, maar hij had geen ervaring met een logge bureaucratie, nauwelijks kennis van economie en weinig interesse in procedures. Het leek erop of hij regelmatig tijdens bijeenkomsten in slaap viel, en hij verraste vriend en vijand herhaaldelijk met zijn onvoorspelbare gedrag. O'Rourke (2002: 227) merkte in dit verband op dat het enige voorspelbare aan Wahid zijn onvoorspelbaarheid was.

De president verbaasde menigeen door een enorme reislust aan de dag te leggen. Kort na zijn inauguratie bezocht hij Cambodja, Japan, de Verenigde Staten, Koeweit, Qatar, Jordanië, en China, terwijl hij begin 2000 een reis door Europa maakte, waarbij ook Nederland werd bezocht. Binnen een jaar bezocht hij 26 landen met de bedoeling om het vertrouwen te herwinnen van buitenlandse investeerders. Tevens zorgde hij ervoor dat de rebellen in Atjeh geen internationale steun konden verwerven.

De Nederlandse regering sprak in november 1999 al haar vertrouwen in Wahid uit door de hulprelatie, die in 1992 was verbroken, te herstellen. Investeerders waren meer op hun hoede. Zij wilden eerst wel eens zien hoe Wahid zich staande hield.

Dat het Wahid ernst was met het terugdringen van de invloed van het leger bleek toen hij tegen het einde van 1999 in conflict kwam met generaal Wiranto. Deze had in november zijn positie als coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken verstevigd door de betrekkelijk zwakke admiraal Widodo tot opperbevelhebber van de strijdkrachten voor benoeming voor te dragen. Daardoor bleef Wiranto een stevige greep op het leger houden. Maar in december begon het tij te keren toen in Jakarta de onafhankelijke commissie voor de mensenrechten een onderzoek startte naar de gewelddaden in Oost-Timor en de betrokkenheid van militairen. Tijdens een verhoor had Wiranto erkend dat het leger relaties had onderhouden met de milities in Oost-Timor en samen met nog dertig andere militairen werd zijn naam in het eindrapport van de commissie genoemd als betrokkene bij de gewelddaden. Dat was explosieve informatie, temeer daar er geruchten waren dat er een internationaal VN-tribunaal over Oost-Timor zou worden samengesteld.

Wahid liet in een reactie weten dat Wiranto vervolgd zou worden indien hij schuldig mocht blijken te zijn. Tegelijk klonken er anti-Wiranto-

geluiden uit het leger. De jonge generaal Agus Wirahadikusumah liet zich in december in het openbaar zeer kritisch uit over de rol van militairen in de politiek en de territoriale organisatie van het leger. Hij steunde het idee dat Wiranto in verband met Oost-Timor ter verantwoording moest worden geroepen. Dit was revolutionaire taal die hem door het militaire establishment zwaar werd aangerekend maar die Wahid als muziek in de oren klonk. Dit was een militair met wie de president de strijdkrachten kon hervormen.

Wahid werd niet alleen dwarsgezet door de legertop maar ook door minister van Justitie Yusril Mahendra, die stelde dat er niet vervolgd kon worden omdat Indonesië geen wetgeving kende op het vlak van de schending van mensenrechten.

Half februari 2000, toen Wahid van zijn tweede buitenlandse reis terugkeerde, volgde de voorlopige ontkenning. Wiranto trad op 15 februari af als minister en tegelijkertijd verklaarde secretaris-generaal Kofi Annan dat de VN afzagen van een internationaal Oost-Timor-tribunaal. Verondersteld mag worden dat er een afspraak was gemaakt: onder grote druk trad Wiranto af in ruil voor vrijwaring van vervolging.

Nu Wahid verlost dacht te zijn van Wiranto, benoemde hij in maart generaal Wirahadikusumah tot commandant van de Strategische Reserve. En ook dit zette kwaad bloed bij veel senioren in het leger. Wirahadikusumah gooide olie op het vuur toen hij corruptiepraktijken van zijn voorganger, generaal Djaja Suparman, een protegé van Wiranto, naar buiten bracht. Een daarmee stonden de verhoudingen op scherp.

Het conflict tussen Wahid en de militaire top kreeg een grimmige omlijsting doordat op meerdere plaatsen in de archipel gewelddadige conflicten oplaaiden. Nadat er begin 1999 op Ambon gevechten waren uitgebroken tussen christenen en moslims, ontstond er tegen het einde van dat jaar een nieuwe brandhaard in de Noord-Molukken waarbij vele honderden doden vielen. In reactie hierop werd begin januari 2000 in Jakarta door moslimorganisaties een grote solidariteitsbijeenkomst gehouden waarbij Amien Rais opriep deel te nemen aan een jihad om de geloofsgenoten op de Molukken te steunen. Niet lang daarna mondde een vergelijkbare demonstratie op het eiland Lombok uit in het platbranden van kerken en de plundering van Chinese winkels.

Behalve religieus geweld waren er ook etnische botsingen. Begin 1999 waren in West-Kalimantan Dayaks en Madurezen slaags geraakt, en in februari 2001 sloeg dit geweld over naar Midden-Kalimantan, waar

Madurezen opnieuw het slachtoffer werden van Dayaks. Niet lang daarna brak in Poso, in Midden-Sulawesi, een heftig conflict uit tussen christenen en moslims, dat met tussenpozen telkens weer oplaaide.

Naast deze lokale brandhaarden werd er in Atjeh en Irian verzet geboden tegen het centrale bewind in Jakarta. In november 1999 werd in Atjeh onder leiding van de jonge activist Muhammad Nazar een massale demonstratie gehouden voor een referendum om zich over de eigen toekomst te kunnen uitspreken. President Wahid koos ervoor door middel van een dialoog tot een oplossing te komen. Hij sloot een onafhankelijk Atjeh uit, maar was bereid over speciale autonomie te praten en een referendum toe te staan. In januari 2000 stemde hij tijdens een bezoek aan Genève in met een internationale bemiddeling door het Henri Dunant-centrum en werkte hij mee aan een 'humanitaire pauze' die in mei inging. Ook op dit punt vond hij de legerleiding tegenover zich. Militaire acties schiepen al snel een klimaat waarin een dialoog gedoemd was te mislukken.

Ook ten aanzien van Irian wilde Wahid een dialoog tot stand brengen. Hij besloot om op 31 december 1999 het ingaan van het nieuwe millennium in Irian mee te maken. Bij die gelegenheid gaf hij de provincie de nieuwe naam 'Papoea'. Net als ten aanzien van Atjeh hoefde men wat Wahid betreft in Papoea niet op onafhankelijkheid te rekenen. Wel bood hij excuses aan voor schending van mensenrechten, stond hij het hijsen van de eigen Papoea-vlag toe en subsidieerde hij in mei 2000 een congres, waar de roep om onafhankelijkheid luid klonk.

Het was Wahids inzet om via verzoening en dialoog conflicten in te dammen en tegenstellingen te verzachten. In dat kader stond hij begin 2000 Chinezen toe om, voor het eerst sinds de vroege jaren zestig, hun eigen Nieuwjaar weer te vieren. In maart stelde hij voor de ban op het marxisme en communisme op te heffen en eerder had hij zich al een voorstander betoond van het erkennen van Israël. Dit waren evenzoveel bruggen te ver voor de legerleiding en groepen radicale moslims.

Er is wel gesuggereerd dat de militairen actief betrokken waren bij het uitlokken en escaleren van regionale conflicten maar harde bewijzen daarvoor zijn moeilijk te leveren. Omgekeerd is het echter evident dat de legertop er weinig aan heeft gedaan om de conflicten snel onder controle te krijgen. Tevens zijn er aanwijzingen dat islamitische strijdgroepen (*Laskar Jihad*, zie hoofdstuk 5) met hulp van militairen vanuit Surabaya naar de Molukken zijn vervoerd. De legertop toonde niet alleen onwil

om hard in te grijpen, maar was sinds het vertrek van Wiranto ook verzwakt, als gevolg waarvan regionale commandanten meer ruimte kregen om naar eigen inzichten op te treden.

Het geheel overziend doemde er in de loop van 2001 een 'ring van vuur' op in Indonesië. Deze had ditmaal geen betrekking op de rij van vulkanen die zich door de archipel slingert, maar op bloedige conflicten die zich van Atjeh tot Papoea uitstrekten en een beeld van grote instabiliteit en desintegratie te zien gaven. Dit had een grote internationale uitstraling want maar liefst 40 procent van het internationale scheepvaartverkeer, waaronder het grootste deel van de olietoevoer naar Japan, vaart door die archipel. Door de conflicten hoog te laten oplopen demonstreerden de militairen op cynische wijze hoe cruciaal het bewaren van nationale eenheid was en hoe onmisbaar zij in dat verband waren.

De haviken in het leger behielden de overhand en de hervormingsgezinde generaal Wirahadikusumah moest in augustus 2000 alweer het veld ruimen als commandant van de Strategische Reserve. Hij werd opgevolgd door de hardliner Ryamizard Ryacudu, die een vertrouwen van vicepresident Megawati was. In diezelfde maand besliste het Volkscongres dat niemand met terugwerkende kracht vervolgd kon worden voor schending van mensenrechten. En daarmee was een serieuze berechting van misdaden in Oost-Timor van de baan. Een rapport over Oost-Timor van de openbare aanklager Marzuki Darusman, dat in september verscheen, vermeldde niet eens de namen van Wiranto en zijn bondgenoot Zacky Anwar Makarim. Wahid deed nog een vergeefse poging Wirahadikusumah te benoemen tot opperbevelhebber van het leger. Dit lokte een breed protest uit onder actieve en gepensioneerde officieren die in oktober in Bandung bijeenkwamen en een gezamenlijke petitie tegen deze benoeming ondertekenden. President Wahid had nu vrijwel de hele legertop tegen zich en moest erkennen dat hij het gevecht tegen het leger had verloren.

Het bleef onveilig in Indonesië, getuige de reeks bomaanslagen op kerstavond van het jaar 2000, waarbij in tien steden tientallen kerken werden vernield. Het had er alle schijn van dat Wahids poging om de rol van het leger terug te dringen en via een dialoog verzoening te bewerkstelligen mislukt was. Hij had zijn grootste prestatie geleverd in de nacht waarin hij tot president was verkozen. Het ontslag van Wiranto leek zijn tweede overwinning te zijn, maar daarna had hij steeds meer terrein moeten prijsgeven en zou hij weldra in een fataal isolement terechtkomen.

Wahids falen

Het escalerende geweld in de regio's, aanhoudend studentenprotest in de hoofdstad en de oplopende spanningen tussen Wahid en de leger top vormden bepaald geen goede basis voor economisch herstel. Hoewel er vanaf 2000 sprake was van een jaarlijkse economische groei van 3 à 4 procent, was er nog geen sprake van werkelijk herstel. Daarvoor moesten eerst de lopende schulden worden gesaneerd. In 2001 bedroeg de aflossing van schulden nog meer dan 50 procent van de nationale begroting, terwijl slechts 7 procent daarvan aan onderwijs en gezondheidszorg werd besteed.

De IBRA, het lichaam dat de schulden van Indonesische banken moest saneren, groeide uit tot een machtig instituut. De IBRA legde beslag op bedrijven en goederen die de betrokken banken in onderpand hadden. In mei 2000 had de IBRA onderpanden ter waarde van 57 miljard dollar onder controle, wat gelijkstond aan een derde van het bruto nationaal product. Door deze te verkopen konden schulden worden gesaneerd en banken geherkapitaliseerd.

Deze verkoop werd echter tegengewerkt door politici en bureaucraten. In het verleden hadden zij geprofiteerd van de controle over financiële *gate keeping*-instituties. Dat waren instellingen waarlangs belangrijke geldstromen liepen, zoals de staatsoliemaatschappij Pertamina of de nationale organisatie voor voedsel distributie Bulog. In de regering-Wahid hadden de belangrijkste partijen elk een of meer lucratieve ministeries toegewezen gekregen die een vergelijkbare rol vervulden. De PDI-P had het ministerie van Staatsondernemingen, PAN controleerde Financien, Golkar Industrie en Handel, en de militairen Transport en Mijnbouw. Bovendien liepen *kiais* uit de achterban van president Wahid het paleis in en uit om allerlei giften en gunsten in de wacht te slepen.

Zoals gezegd was de IBRA een belangrijke geldbron geworden. Dat gold temeer nu de belangrijkste politieke partijen op zoek moesten naar fondsen om de algemene verkiezingen van 2004 te financieren. Er was weliswaar een wisseling van de wacht geweest, maar het systeem zelf bleef in grote mate voortbestaan. Een grondige hervorming van belangrijke instellingen bleef uit omdat ze te lucratief waren.

Voorbeelden van ambtelijke en politieke obstructie waren de mislukte saneringen van Semen Gresik, Texmaco en de Salim Groep. De cementonderneming Gresik zou deels worden verkocht aan een Mexicaans be-

drijf. Ambtenaren en politici vreesden echter dat zij bij een overname door een buitenlands bedrijf afgesneden zouden worden van belangrijke bijverdiensten en wisten de verkoop grotendeels ongedaan te maken. De IBRA nam 2,7 miljard dollar aan schulden van Texmaco over van de zakenman Marimutu Sinivasan, maar slaagde er niet in het concern te saneren. In plaats daarvan wist Marimutu Sinivasan nieuwe leningen in de wacht te slepen door tijdig een politieke alliantie aan te gaan met president Wahid. De Salim Groep had een schuld van 5 miljard dollar en om deze te saneren was de IBRA van plan 28 bedrijven van de groep te verkopen, maar ook dat mislukte. De IBRA wist niet meer dan 2 miljard binnen te halen omdat bedrijven ver onder de waarde van de hand moesten worden gedaan, die, naar men vermoedde, via stromannen weer in handen van de familie Salim terecht kwamen (Dieleman 2007).

Door sabotage en waardevermindering van de onderpanden slaagde IBRA er slechts in om 20 procent van bedrijven die het in beheer had te verkopen. Daarmee bleef het oude systeem van *money politics* onaangetaast. Door onwil en onvermogen om fundamentele hervormingen door te voeren, bleef economisch herstel uit.

Ondanks een hoopvol begin liep ook het onderzoek naar corrupte praktijken van de familie Soeharto vast. In september 2000 zou de oud-president eindelijk voor de rechter moeten verschijnen om tekst en uitleg te geven over de gelden van de vele stichtingen waarover hij als president had beschikt. Voorafgaand aan de zitting waren er in Jakarta enkele pro-Soeharto-demonstraties. Dit werd wel het *rent a mob*-systeem genoemd, waarbij demonstranten voor 50.000 roepia (4,50 euro) per dag werden ingehuurd. Maar er waren ook hardere acties. Op 13 september, de dag voor de zitting, ontplofte er een autobom in de parkeergarage van de beurs van Jakarta, waarbij 15 doden vielen. Velen herkenden hier een signaal in dat justitie niet aan De Familie mocht komen. Op de dag van de zitting verscheen Soeharto niet. In plaats daarvan legden enkele in witte jassen gehulde artsen een lange verklaring af waarin zij uitlegden waarom Soeharto niet in staat was te verschijnen. De rechters accepteerden het medische argument en seponeerden de zaak.

Het onderzoek naar de aanslag werd gefrustreerd door het hoofd van de politie, generaal Rusdihardjo, die met de nietszeggende verklaring kwam dat het hier niet om een bom maar om een explosief ging, omdat bommen immers uit vliegtuigen vallen. Volgens president Wahid was Tommy Soeharto bij de aanslag betrokken, maar generaal Rusdihardjo

weigerde hem te arresteren, waarop hij door de president werd ontslagen. Van de familie Soeharto leek zoon Tommy toch te worden aangepakt. Eind september 2000 werd hij in hoger beroep opnieuw veroordeeld voor de Bulog-corruptiezaak, maar hij ontliep de gevangenis door onder te duiken. Wie wel in de gevangenis belandde was Bob Hasan, berucht tycoon en trouwe vriend van Soeharto, die wegens corruptie een straf van zes jaar kreeg opgelegd.

President Wahid kreeg ook te maken met corruptiezaken binnen zijn eigen kabinet, wat grote politieke onrust veroorzaakte. In zijn eerste regeringsjaar ontsloeg hij zeven ministers, als gevolg waarvan de parlementaire steun voor zijn kabinet vrijwel geheel verdween. In november 1999 had coördinerend minister voor Welzijn Hamzah Haz (PPP) het veld moeten ruimen. In april 2000 werden de ministers voor Handel, Jusuf Kalla (Golkar), en van Staatsbedrijven, Laksamana Sukardi (PDI-P), wegens vermeende corruptie ontslagen, en in augustus verving hij de minister van Financiën Bambang Sudibiyono (PAN). Daarmee raakte hij de steun van vier belangrijke coalitiepartijen kwijt. In plaats van de ontslagen ministers benoemde Wahid zijn eigen vertrouwelingen, die er voor moesten zorgen dat hij over voldoende middelen kon beschikken om zijn eigen achterban tevreden te stellen en genoeg fondsen had om de verkiezingen van 2004 met vertrouwen tegemoet te kunnen zien. Ook benoemde Wahid zijn eigen broer in de raad van advies van de IBRA.

Het feit dat Wahid vrijwel blind was brak hem steeds meer op. Hij was afhankelijk van de informatie die hij van een kleine kring vertrouwelingen kreeg. Ondanks pogingen van zijn staf hem tegen manipulatie te beschermen bleek hij kwetsbaar. De echtgenoot van vicepresident Megawati, Taufik Kiemas, vertelde Wahid dat Megawati geen bezwaar zou hebben tegen het ontslag van Laksamana Sukardi. Megawati bleek echter wel bezwaar tegen het ontslag te hebben, hetgeen de verwijdering tussen president en vicepresident versnelde. Taufik Kiemas had er belang bij zich van de minister te ontdoen omdat deze jacht maakte op Marimutu Sinivasan van het bedrijf Texmaco, die inmiddels een belangrijke geldschieter van de nieuwe machthebbers was geworden. Onderzoek naar Texmaco en ook naar de Salim Groep van Liem Sioe Liong en diens zoon Anthony Salim werd gestaakt.

Even was er nog de hoop dat het onderzoek naar corruptiezaken zou worden hervat toen in juni 2001 de integere Baharudin Lopa minister van Justitie werd. Hij overleed echter kort daarna aan een hartaanval en

corruptie bleef de modus operandi van het politieke bestel (Robison en Hadiz 2004).

In de loop van het jaar 2000 kreeg president Wahid steeds minder greep op het leger, de politie, de rechtspraak, de economie en het parlement. Hem werd verweten er een bizarre en onvoorspelbare stijl van regeren op na te houden. Ten tijde van de Nieuwe Orde was deze ongrijpbaarheid hem goed van pas gekomen om uit de houdgreep van Soeharto te blijven, maar nu keerde zijn eigennuttige manier van optreden zich tegen hem. Vrienden klaagden over zijn eigenwijsheid, terwijl het grote publiek zich begon te generen voor het feit dat hij zich vaak niets aantrok van het presidentiële protocol. Het falen van Wahids presidentschap werd hem dan ook wel persoonlijk aangerekend. Een dergelijke analyse is echter te simpel. Wel kan worden gesteld dat hij er niet in is geslaagd het systeem te hervormen waarin hij noodgedwongen moest opereren.

Los van economische problemen, het geweld in de regio's en de verslechterende relatie met het leger, werd Wahid geconfronteerd met een steeds zelfbewuster opererend parlement. In de gespannen relatie tussen president en parlement stond de vraag centraal of Indonesië nu een presidentieel of een parlementair systeem had.

De krachtmeting tussen president en parlement zou uiteindelijk in juli 2001 met steun van het leger gewonnen worden door het parlement. Tijdens deze strijd liep Wahids presidentschap vast in wanhopige pogingen om te overleven, waarbij het uitvoeren van een hervormingsagenda geheel op de achtergrond verdween.

Wahid bruuskeerde het parlement in april 2000 door het met een kleuterklas te vergelijken toen hem vragen werden gesteld over het ontslag van de ministers Laksamana Sukardi en Jusuf Kalla. Daarnaast speelden er twee corruptiezaken die op het eerste gezicht tamelijk onschuldig leken, maar uiteindelijk zijn val zouden inluiden. Het betrof de Buloggate- en de Bruneigate-zaak, waarbij de terminologie ontleend werd aan de beroemde Watergatezaak die in de jaren zeventig president Nixon ten val had gebracht. Van het nationale voedseldistributielichaam Bulog zou een paar miljoen dollar via een persoonlijke masseur van Wahid zijn ontvreemd. Daarnaast was er een gift van de sultan van Brunei, die bestemd was voor humanitaire hulp aan Atjeh, niet volgens de regels aangemeld. Geruchten wilden dat een deel van deze gelden in de nu-achterban van Wahid was terechtgekomen. In totaal ging het om ongeveer 8 miljoen dollar. Het was een schijntje vergeleken met de grote corruptie-

zaken, maar genoeg om de president in de problemen te brengen. Het parlement wilde tekst en uitleg maar Wahid weigerde hieraan mee te werken.

De toon was gezet en er was een stok gevonden om Wahid mee te slaan. Het conflict tussen president en parlement escaleerde toen in augustus 2000 het Volkscongres bijeenkwam en Wahid het vuur na aan de schenen legde. Er was kritiek op de trage voortgang van het te voeren beleid, op de onbevredigende uitleg over het ontslag van de twee ministers en op de corruptiezaken. Om tenminste de steun van de fractie van het leger te houden was Wahid gedwongen de hervormingsgezinde generaal Wirahadikusumah te ontslaan als commandant van de Strategische Reserve, terwijl hij ook gedwongen werd een deel van zijn uitvoerende taken aan vicepresident Megawati over te dragen. Dit laatste zegde hij toe, maar voerde het niet uit. Eind augustus weigerde hij opnieuw vragen te beantwoorden van de parlementaire onderzoekscommissie die zich met Buloggate en Bruneigate bezighield.

In het nieuwe kabinet, dat Wahid in augustus presenteerde, waren Golkar en PDI-P niet langer vertegenwoordigd. Tekenend voor de verslechterde relatie tussen president en vicepresident was het feit dat Megawati niet aanwezig was bij de presentatie van het kabinet. Intussen tekende zich in het parlement een nieuwe oppositionele coalitie af van een gematigde hervormingsgezinde stroming binnen Golkar en PDI-P (Van Klinken 2001). Deze keerde zich tegen Wahid, omdat hij had gefaald in de bestrijding van corruptie en de vervolging van de Soeharto-familie, te toegeeflijk was ten aanzien van Atjeh en Papoea, geen voortgang boekte met het oplossen van de regionale conflicten, en omdat hij Megawati te zeer vernederde door haar vaak volledig te negeren.

Pogingen van Wahid om de rechtspraak te hervormen door nieuwe leden van de Hoge Raad te benoemen liepen stuk op procedurele obstructie en onwil van het parlement. Wahid kon weinig meer voor elkaar krijgen omdat zijn relatie met het parlement vrijwel geheel werd gedomineerd door het onderzoek naar Buloggate en Bruneigate en Wahids weigering daaraan mee te werken. In februari 2001 zette het parlement de afzettingsprocedure van de president in werking. In april en mei werden de volgende stappen daarin gezet. Wahid werd de kans gegeven zich te verantwoorden maar slaagde er niet in het parlement weer aan zijn kant te krijgen. Hij vocht voor zijn politieke leven, en plooidde, paaide, ontkende en beschuldigde naar gelang het hem uitkwam. Hij deed een be-

roep op bovennatuurlijke krachten en dreigde tegelijk het parlement te ontbinden en een staat van beleg af te kondigen. In Oost-Java kwam de NU-jeugd de straat op en legde kantoren van Golkar in de as. Het had er veel van weg dat Wahid zich net zo autoritair begon te gedragen als Soeharto. Dit baarde ook internationale donoren grote zorgen en zij schortten hun steun aan Indonesië op omdat er nog steeds geen begroting voor het lopende jaar was. De tegenstellingen binnen de regering kwamen pijnlijk aan het licht toen tijdens de opening van de conferentie van de G15-landen in Jakarta Megawati ostentatief weigerde de toespraak van de blinde Wahid voor te lezen.

Wahid probeerde wanhopig leger en politie onder controle te krijgen door de nieuwe coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken Susilo Bambang Yudhoyono te ontslaan, omdat deze had geweigerd mee te werken aan het uitroepen van de staat van beleg, en door een nieuwe commandant van de politie te benoemen, zonder daarvoor parlementaire goedkeuring te vragen. Het zittende hoofd van de politie weigerde af te treden en ook vanuit het leger kwamen tekenen van insubordinatie toen de opperbevelhebber van de landmacht, generaal Endriartono Sutarto, zich openlijk tegen Wahid keerde.

Toen Wahid in juli dreigde het parlement te ontbinden en de staat van beleg wilde afkondigen, was voor het parlement de maat vol. Op 20 juli benoemde Wahid in het presidentiële paleis een nieuwe politiecommandant, waarop het parlement het Volkcongres bijeenriep. Terwijl op 22 juli tanks van de Strategische Reserve tegenover het presidentiële paleis werden opgesteld, kwam het Volkscongres de 23ste bijeen. In de steek gelaten door zijn laatste vertrouwelingen in het kabinet, bleef Wahid in zijn paleis, waar hij in een zeer chaotische sfeer omringd werd door een bont gezelschap van activisten en trouwe aanhangers. Met 591 stemmen voor en zonder tegenstem (omdat de PKB de vergadering verlaten had) werd Wahid uit zijn ambt gezet en Megawati tot nieuwe president benoemd.

Wahid mocht nog een paar dagen mokkend in zijn paleis blijven, waarna hij op 26 juli voor een medische behandeling naar de Verenigde Staten vertrok. Tegelijk werd Hamzah Haz, de leider van de PPP die zich eerder fel tegen het presidentschap van Megawati had gekeerd, tot vice-president gekozen, waarmee een brug was geslagen tussen de nationalistische PDI-P en een deel van de islamgemeenschap in Indonesië.

Zo was er een treurig einde gekomen aan de illusies die het president-

schap van Wahid had gewekt. Het definitieve einde van de Reformasi kreeg op 27 juli een cynisch slotakkoord toen opperrechter Syafruddin Kartasasmita op klaarlichte dag in Jakarta op straat werd vermoord. Hij had Tommy Soeharto tot 18 maanden veroordeeld wegens corruptie en had geweigerd een bedrag van 200.000 dollar aan te nemen om het vonnis af te kopen. Spoedig bleek dat de moord voor een bedrag van 10.000 dollar in opdracht van de voortvluchtige Tommy Soeharto was uitgevoerd (FEER 23-8-2001).

Megawati, voorbestemd maar visieloos

Eind juli 2001 kon Megawati Soekarnoputri eindelijk haar intrek nemen in het presidentiële paleis. Na de verkiezingswinst in juni 1999 en de dramatisch verlopen presidentsverkiezing van oktober daarop, was er in haar ogen nu eindelijk sprake van gerechtigheid. En toen zij eenmaal president was, had zij haar doel bereikt, want terwijl haar voorgangers van alles wilden *doen*, wilde zij in de eerste plaats president *zijn*.

Als oudste dochter van president Soekarno voelde zij zich de laatste jaren voorbestemd voor het hoogste ambt. Dat was niet altijd zo geweest. Geboren in 1947 was zij lange tijd een ietwat schuw meisje geweest dat moeite had zich staande te houden in de periferie van het turbulente leven dat haar vader leidde. In 1963 was zij bijna uitgehuwelijkt aan de jonge militair Benny Murdani, die als parachutist had deelgenomen aan de bevrijding van Irian en als een held ten paleize werd onthaald. Ze studeerde landbouw in Bandung en een tijdje psychologie aan de Universitas Indonesia in Jakarta en huwde ten slotte een luitenant van de luchtmacht die in 1971 bij een crash om het leven kwam. In 1973 trouwde zij opnieuw, ditmaal met de zakenman Taufik Kiemas uit Zuid-Sumatra, die politiek actief was in de PDI.

Megawati was in deze jaren voornamelijk moeder en huisvrouw. Pas in de loop van de jaren tachtig werd zij wat actiever in de PDI en vervulde zij een passieve rol als parlamentslid. In de loop van de jaren negentig begon zij, meer vanwege het feit dat zij de dochter van Soekarno was dan op basis van specifieke talenten, een leidende rol in de PDI te spelen. Het zwijgend trotseren van Soeharto maakte haar heel populair en verschaftte haar een imago van een standvastige moederfiguur die zich niet door de machthebbers liet inkapselen maar moedig koers hield op het kompas van haar onmetelijk populaire vader. Echter toen er na het aftreden van

Soeharto een actieve rol en strategisch inzicht van haar verlangd werden, liet zij het menigmaal afweten. Ze bleek zwijgzaam, omdat ze niet zoveel te vertellen had. In tegenstelling tot haar jongere zussen Rachmawati en Sukmawati, die dichter bij het radicale gedachtegoed van hun vader stonden, was Megawati een tamelijk conservatieve vrouw die telkens weer de nadruk legde op het belang van nationale eenheid. Spoedig circuleerden geruchten dat zij liever een nieuwe Disney-film zag dan een kabinetvergadering bij te moeten wonen.

In het nieuwe kabinet dat in augustus van start ging keerden enkele ministers terug die onder Wahid de laan uit waren gestuurd. Jusuf Kalla keerde terug op het ministerie van Handel en Yusril Mahendra op dat van Justitie. De benoeming van de econoom Dorodjatun Kuntoro Jakti als coördinerend minister van Economische Zaken en de terugkeer van Laksamana Sukardi als minister van Staatsbedrijven wekte het vertrouwen van het bedrijfsleven en het IMF, dat direct een krediet van 400 miljoen dollar verstrekke.

Het kabinet had een brede parlementaire basis terwijl de militairen opnieuw goed waren vertegenwoordigd. Zij bezetten de sleutelposten Binnenlandse Zaken, Transport en het coördinerend ministerschap voor Veiligheid en Politieke Zaken, dat weer werd bezet door Susilo Bambang Yudhoyono, die als minister inmiddels zijn tweede president diende. Het hoofd van de staatsveiligheidsdienst bleef in de persoon van generaal Hendropriyono in militaire handen, terwijl een tamelijk kleurloos figuur benoemd werd tot openbare aanklager.

In tegenstelling tot de voorgaande jaren kwam er geen vervolg op de krachtmeting tussen president en parlement. Het leek erop of het presidentiële systeem was teruggekeerd, maar Megawati's bewind was weinig dwingend en liet (leden van) parlementaire commissies voldoende ruimte om te profiteren van financiële vergoedingen in ruil voor het nemen van bepaalde beslissingen. Daarnaast liet zij het leger ongemoeid.

Er was na de turbulente presidentschappen van Habibie en Wahid een grote behoefte om Megawati haar termijn tot de verkiezingen van 2004 te laten afmaken. Zo was er drie jaar na de val van Soeharto eindelijk weer een mate van stabiliteit bereikt, maar dit garandeerde nog geen economisch herstel. Op 11 september 2001 vlogen terroristen de Twin Towers in New York binnen en wereldwijd stortten de beurzen in. In Indonesië daalden de buitenlandse investering van 15 miljard dollar in 2000 naar 9 miljard in 2001 en nam het aantal toeristen dramatisch af.

Nog altijd leefde 70 procent van de bevolking op of onder de armoedegrens van 2 dollar per dag (Pettifor 2002).

Weliswaar werd Tommy Soeharto in november 2001 in Jakarta opgepakt en werd hij ten slotte veroordeeld werd tot een gevangenisstraf van vijftien jaar, dit betekende niet dat grootschalige corruptie stelselmatig werd aangepakt. Integendeel, Taufik Kiemas, Megawati's echtgenoot, kwam model te staan voor de nieuwe corruptie in het centrum van de macht. Op het partijcongres van 2000 was de hervormingsgezinde vleugel van de PDI-P op een zijspoor gezet, waarna de opportunisten in de partij ruim baan kregen om van de nieuwe machtsverhoudingen te profiteren. Vergelijkbare processen deden zich ook op provinciaal en lokaal niveau voor waar de PDI-P in 1999 de verkiezingen had gewonnen en partijbazen zich meester maakten van het overheidsapparaat. De PDI-P politici mobiliseerden ook de steun van de straat door gebruik te maken van hun partijmilities. En daarmee behielden de preman een belangrijke rol doordat zij in ruil voor *deking* (dekking) politieke partijen *beking* ('backing') gaven, zoals het in alleदाags Indonesisch heette (Lindsey 2001, 2002). Het wekte daarom geen verbazing dat de beruchte Oost-Timorese militieleider Eurico Guterres, ondanks een veroordeling wegens het schenden van mensenrechten, in Jakarta opdook, waar hij nauwe banden onderhield met de PDI-P.

Restauratie

Van 1999-2004 waren drie burgerpresidenten kort achter elkaar aan het bewind. Ironisch genoeg was het uitgerekend Habibie, de pleegzoon van Soeharto, die, achteraf gezien, de belangrijkste hervormingen in gang heeft gezet. Hij moest wel, wilde hij kort na de val van Soeharto overleven. Maar Habibie struikelde over de Oost-Timor-kwestie, waarover hij de regie totaal kwijtraakte. Vervolgens kon niemand op tegen het superieure pokerspel dat Abdurrahman Wahid tijdens de presidentsverkiezing in oktober 1999 tentoonspreidde.

Van het presidentschap van Wahid werd veel verwacht maar hij ging ten onder aan een fatale combinatie van persoonlijke en structurele factoren. Eigenzinnig als hij was, ontmantelde hij in hoog tempo de brede maar breekbare parlementaire coalitie waarop zijn mandaat rustte en joeg hij de militairen tegen zich in het harnas. Intussen tekende zich een opmerkelijke restauratie af op het economische vlak, waar conglomerata

ten uit de Soeharto-periode zich met succes hergroepeerden binnen de nieuwe en veel complexere politieke context waarin ze nu moesten opereren. Omdat juridische hervormingen uiterst traag en moeizaam van de grond kwamen en corruptiezaken vrijwel allemaal vastliepen in onduidelijke procedures, kon een groot deel van de oude economische elite spoedig de draad weer oppakken.

Wahid kreeg geen greep op een machtige coalitie van oude en nieuwe zakenlieden en militaire belangen die samen met nieuwe partijbazen en oude bureaucraten controle bleef uitoefenen op de belangrijkste geldstromen in Indonesië. Deze coalitie had volgens Robison en Hadiz (2004) geen belang bij het doorvoeren van neoliberale economische hervormingen, het bevorderen van *good governance* en burgerschap, of het versterken van de rule of law en democratische instituties. In plaats daarvan nestelde deze coalitie zich binnen het nieuwe politieke bestel zonder veel van haar macht prijs te hoeven geven en wist zij fundamentele hervormingen met succes te saboteren. Tijdens het presidentschap van Megawati werd dit nieuwe bestel geconsolideerd.

Het leek er veel op dat de Reformasi was uitgemond in een totale restauratie. Was alles nu weer bij het oude? De volgende hoofdstukken tonen aan dat dat toch niet het geval was.

Autonomie en geweld in de regio's

Tijdens de Nieuwe Orde was vrijwel alle aandacht gericht op Jakarta. Dat was immers het centrum van politieke, economische en intellectuele actie waar alle belangrijke beslissingen werden genomen. 70 procent van het geld van de nationale economie circuleerde er en wie als academicus, journalist of activist mee wilde tellen wist dat Jakarta het belangrijkste podium was. De Indonesische overheid benadrukte het feit dat Jakarta het centrum van alle dynamiek was vanwaar passieve regio's tot ontwikkeling werden gebracht. Buitenlandse journalisten en andere waarnemers bevestigden dit beeld door hun informatie over wat er in Indonesië speelde vooral in Jakarta op te doen. Als gevolg hiervan verdwenen de regio's, en vooral de gebieden buiten Java, vrijwel geheel uit beeld.*

Vanaf 1998 deden zich fundamentele veranderingen voor in de verhouding tussen het centrum en de regio's. Een ingrijpende bestuurlijke decentralisatie zette de deur open naar vergaande regionale autonomie. Tegelijk stuwde een democratiseringsproces politieke schokgolven door de archipel die gepaard gingen met een heftige strijd om de regionale macht. Overal in de archipel gingen de nieuwe autonomie en democratie vergezeld van een verhevigde nadruk op een exclusieve regionale iden-

* Gegevens en inzichten voor dit hoofdstuk zijn ontleend aan Aragon 2001, 2007; Aspinall and Crouch 2003; Chauvel 2005; Colombijn 2003; Davidson 2003; Davidson and Henley 2007; Duncan 2005; Eindhoven 2007; Erwiza 2007; Faucher 2007; FEER; Fitzpatrick 2006; Hadiz 2003; Henley e.a. 2007; Hidayat 2007; *International Crisis Group* 2002a, 2003a, 2003b; *Jakarta Post*; Van Klinken 2007a, 2007b; MacDougall 2007; McCarthy 2007; McGibbon 2006; Mietzner 2002; Najib Azca 2006; Parry 2006; Henk Schulte Nordholt 2003, 2006, 2007; Schulte Nordholt en Van Klinken 2007; Smith-Kipp 1996; Spyer 2002; Tanasaldy 2007; *De Telegraaf*; *Tempo*; Timmer 2007; USAID 2006; Vlasblom 2004.

titeit. In samenhang met de invoering van regionale autonomie en electorale democratie vonden er kort na elkaar in Kalimantan, Midden-Sulawesi en op de Molukken explosies van religieus en etnisch geweld plaats waarbij duizenden mensen om het leven kwamen en honderdduizenden ontheemd raakten.

Een jaar na het terugtreden van Soeharto leek Indonesië op zijn kop te staan. Het stabiele centralistische Nieuwe Orde-regime had plaatsgemaakt voor geweld en desintegratie. Omdat de meeste politieke waarnemers zich in hoofdzaak op Jakarta hadden georiënteerd, waren zij volledig verrast door de heftige dynamiek in de regio's en moesten zij het antwoord schuldig blijven op de vraag wat zich daar nu eigenlijk afspeelde. Inmiddels is het nodige onderzoek gedaan en kunnen we de voorlopige balans opmaken. In dit hoofdstuk zullen eerst de hoofdlijnen en de belangrijkste gevolgen van de bestuurlijke decentralisatie worden geschetst. Vervolgens wordt bekeken welke effecten deze maatregelen hadden op ontwikkelingen in Atjeh en Papoea. Daarna worden de aard en achtergronden van het regionale geweld dat Indonesië tussen 1997 en 2002 teisterde in kaart gebracht. Vervolgens wordt de hernieuwde identiteitspolitiek in enkele regio's belicht, waarbij ten slotte de vraag aan de orde komt of er eigenlijk nog wel sprake is van een gedeelde *Indonesische* identiteit.

Bestuurlijke decentralisatie

De bestuurlijke decentralisatie waar in 1999 toe werd overgegaan kwam niet zomaar uit de lucht vallen. Het maakte deel uit van het neoliberale gedachtegoed dat sinds de jaren tachtig wereldwijd veld had gewonnen. In Europa kwam er een einde aan het geloof in en de betaalbaarheid van de verzorgingsstaat; de val van de Berlijnse Muur in 1989 betekende het failliet van de socialistische staat en doordat er een einde kwam aan de Koude Oorlog verdween voor het Westen de noodzaak om in de derde wereld anticommunistische dictators te blijven steunen.

Het neoliberale idee dat afnemende staatsbemoeyenis meer ruimte voor de vrije markt zou maken, werd door toonaangevende internationale donoren zoals de Wereld Bank gecombineerd met de veronderstelling dat decentralisatie tot beter bestuur, meer democratie en een sterkere civil society zou leiden. Omdat Indonesië in 1998 als gevolg van de economische crisis financiële steun nodig had, konden internationale

donoren hun voorwaarden stellen. En een daarvan was dat het centralistische Nieuwe Orde-regime plaats moest maken voor een gedecentraliseerd en democratisch bestel.

Er waren ook interne politieke overwegingen om een snelle decentralisatie tot stand te brengen. Er was vanaf de jaren zeventig in gebieden buiten Java veel verzet gerezen tegen de macht van Jakarta en de dominante positie van Javanen in het plaatselijke bestuur. Als belichaming van deze dominantie probeerde Golkar, die op Java een grote verkiezingsnederlaag vreesde maar in overige gebieden nog een stevige basis had, verder stemmenverlies te beperken door zich ijlings te ontpoppen als een vurige pleitbezorger van decentralisatie en regionale autonomie. Zoals de uitslag van de verkiezingen van 1999 liet zien, had deze strategie succes.

De bestuurlijke hervormingen werden ontworpen door dezelfde kleine groep technocraten rond Ryaas Rashid, die betrokken was bij het voorbereiden van de verkiezingen in 1999 en de wetgeving voor politieke partijen. De regio's zelf werden niet geraadpleegd en op 21 april 1999 nam het oude parlement zonder veel discussie wet nummer 22 aan, die het bestuurlijke systeem in Indonesië grondig overhoop zou halen.

Het was niet de eerste keer dat bestuurlijke decentralisatie op de agenda stond. Tijdens de koloniale periode werden halfslachtige pogingen gedaan om lagere overheden meer bevoegdheden te geven en tijdens de revolutie probeerde luitenant gouverneur-generaal Van Mook tevergeefs de invloed van de Republiek in te dammen door een federatie van deelstaten voor te stellen. De republikeinse leiders benadrukten daarentegen de ondeelbaarheid hun land, wat nadrukkelijk werd vastgelegd in artikel 1 van de Indonesische grondwet van 1945.

In de loop van de jaren vijftig kwam de eenheidsstaat echter onder druk te staan. Veel regio's streefden naar meer autonomie en als gevolg daarvan steeg het aantal provincies van twaalf naar twintig terwijl er tientallen nieuwe districten bij kwamen. Tegelijk probeerden politieke partijen meer greep te krijgen op het ambtelijke bestuursapparaat. Dat leek in 1957 te gaan lukken toen nieuwe wetgeving de verkiezing van regionale bestuurders mogelijk maakte. Maar voordat deze wet goed en wel was ingevoerd, braken in West-Java, Noord-Sumatra, Sulawesi en in Kalimantan gewapende opstanden tegen Jakarta uit. Hierop besloot Soekarno in 1959 samen met de legerleiding om het parlement naar huis te sturen en kondigde hij de zogenaamde Geleide Democratie af. Dit

markeerde het begin van een autoritair bewind dat gaandeweg centralistischer werd en tot 1998 zou voortduren. Onder president Soeharto werd in 1974 nieuwe wetgeving ingevoerd, die de bestuurlijke greep van het centrum op de regio's herstelde en verstevigde. Bij de benoeming van districtshoofden, burgemeesters en provinciale gouverneurs hadden lokale raden weliswaar een adviserende stem maar het laatste woord was aan de minister van Binnenlandse Zaken en de president. In 1979 werd ook het dorpsbestuur onder streng overheidstoezicht geplaatst. Na halfslachtige en mislukte pogingen in de jaren vijftig om de regio's meer zeggenschap te geven en na een periode tijdens de Nieuwe Orde waarin regio's sterk afhankelijk waren van het centrum, keerde in 1999 het tij.

Decentralisatie is er in soorten en maten. Bij deconcentratie en delegering worden taken van de centrale overheid naar het lokale niveau verplaatst, terwijl de macht in het centrum blijft. Bij devolutie worden bestuurlijke bevoegdheden door het centrum aan lagere overheden overgedragen. Dat laatste werd in wet nummer 22 van 1999 geregeld.

De wet bepaalde dat parlementen van districten, steden en provincies voortaan hun eigen districtshoofd, burgemeester of gouverneur kozen. Voorts kregen de districten en steden een grote mate van bestuurlijke autonomie. Formeel beperkte de centrale overheid zich tot taken die te maken hadden met defensie, buitenlands beleid, fiscale en monetaire zaken, macro-economisch beleid, justitie en religie. Besluitvorming over infrastructuur, handel, industrie, investeringen, milieubeleid, onderwijs en cultuur zou voortaan binnen de regio's moeten plaatsvinden. Bovendien werd de dorpsdemocratie versterkt doordat gekozen dorpsraden het dorpshoofd gingen controleren.

Interessant is dat de bestuurlijke autonomie aan districten, en niet aan provincies, werd gegund. De rol van provincies werd in de nieuwe wet zelfs gemarginaliseerd. Kennelijk was men in Jakarta bang dat autonome provincies tot separatisme kon leiden, terwijl dit gevaar te verwaarlozen leek met betrekking tot de veel kleinere autonome districten en steden.

Bestuurlijke decentralisatie ging dus gepaard met een weloverwogen verdeel-en-heersstrategie van Jakarta. Dat bleek ook het geval te zijn met de financiële kant van de regionale autonomie, die geregeld werd in wet nummer 25 van 1999. In tegenstelling tot wet nummer 22, die de bestuurlijke decentralisatie regelde en de intentie had bevoegdheden over te dragen aan de regio's, behield wet 25 een centralistisch karakter.

25 procent van de staatsinkomsten werd in de vorm van een lumpsum uitgekeerd aan de autonome regio's. Dit betekende dat de gekozen bestuurders van deze regio's direct over deze som geld konden beschikken, wat hun machtspositie aanzienlijk versterkte. Het betekende echter ook dat 75 procent van de staatsinkomsten in het centrum bleef, waardoor Jakarta een financieel overwicht behield ten opzichte van de regio's.

Naast het geld uit Jakarta konden regio's ook eigen inkomsten genereren uit de opbrengsten van natuurlijke rijkdommen. Vooral gebieden die beschikken over olie, gas, hout of mineralen profiteren hiervan. Verdwenen de opbrengsten voorheen naar Jakarta, nu mochten de regio's 15 procent van de olieopbrengst, 30 procent van die van gas, en maar liefst 80 procent van de opbrengst van houtkap, mijnbouw en visserij houden. Dit impliceerde dat de centrale overheid, naast de in- en uitvoerrechten, 80 procent van de inkomstenbelasting en alle buitenlandse hulp gelden, respectievelijk 85 procent en 70 procent van de olie- en gasinkomsten behield.

Autonomie in praktijk

Onder grote politieke druk werd de regionale autonomie in hoog tempo ingevoerd. De hele operatie moest binnen anderhalf jaar worden uitgevoerd en begin 2001 gereed zijn. Dat ging de verantwoordelijke minister voor Bestuurlijke Hervormingen Ryaas Rashid te snel en in augustus 2000 trad hij af. Hij achtte het niet verantwoord om in deze korte tijd de administratieve verhuizing van 2,1 miljoen ambtenaren, die in dienst waren van de centrale overheid, naar het regionale niveau te laten plaatsvinden, terwijl er honderden wettelijke regelingen en evenzoveel presidentiële besluiten moesten worden herzien, aangepast of afgeschaft.

Er deden zich inderdaad de nodige problemen voor. Er was grote onduidelijkheid over de praktische invulling van de regionale autonomie. Bovendien was de kwaliteit van het regionale bestuursapparaat zwak. Districten en steden misten de deskundigheid om nieuwe taken en verantwoordelijkheden uit te voeren, terwijl de beter toegeruste provincies hun coördinerende functie verloren. Toen ik in 2003-2004 op Bali op zoek ging naar recent statistisch materiaal, vertelde een moedeloze ambtenaar op het provinciale bureau voor statistiek me dat elk district volgens een eigen systematiek was gaan werken, waardoor hij geen provin-

ciale statistieken meer kon samenstellen. Pogingen van de gouverneur van Bali om districten beter te laten samenwerken liepen op niets uit omdat elk district een eigen beleid begon te ontwikkelen en rijke regio's geen zin hadden om armere burenen te helpen. In heel Indonesië namen de verschillen tussen rijke en arme regio's toe.

Toch gebeurden er na de invoering van de regionale autonomie geen vreselijke ongelukken en raakte het openbare leven in Indonesië niet ontregeld. Dat komt omdat het openbare leven niet zo heel erg afhankelijk is van de overheid. Daarnaast veranderde er in de praktijk hoogstwaarschijnlijk minder dan op papier was bedoeld. Bovendien bleef er toch voldoende bestuurlijke routine intact om, waar nodig, behendig te improviseren.

Op het eerste gezicht werden veel taken en verantwoordelijkheden wel naar de autonome regio's overgeheveld maar in de praktijk werden nog veel zaken, zoals het onderwijscurriculum, vanuit Jakarta geregeld. Bovendien bleven veel ambtenaren eerst afwachten wat er in Jakarta werd gezegd alvorens tot actie over te gaan en bleek de neiging voor elke kwestie naar Jakarta af te reizen voor ambtelijk overleg zeer hardnekkig overeind.

Slechts enkele districten zoals het olierijke Kutai Kertanegara in Oost-Kalimantan of het Zuid-Balinese Badung, waar de meeste toeristen verblijven, konden zichzelf ruimschoots bedruipen. Verreweg de meeste districten en steden in Indonesië bleven in hoge mate afhankelijk van de subsidie uit Jakarta en konden geen of heel weinig eigen inkomsten genereren. Het gevolg hiervan was dat bestuurlijke decentralisatie in hoofdzaak neerkwam op gesubsidieerde autonomie. En dat gaf het centrum een machtig wapen in handen om lastige regio's in het gareel te houden. Bovendien bleef nog altijd het verbod op het oprichten van regionale politieke partijen van kracht, die een sterkere autonomie hadden kunnen stimuleren. In plaats daarvan werd de politiek gedomineerd door landelijke partijen, beheerst door partijbazen in Jakarta.

Pemekaran en de 'shadow state'

Net als in de jaren vijftig nam het aantal provincies, districten en steden toe. Er kwamen zeven nieuwe provincies bij (Bangka Belitung, de Riau-eilanden, Banten, West-Sulawesi, Gorontalo, Noord-Molukken en West-Irian Jaya), waardoor het aantal op 33 kwam. Het geheel gaf een

onevenwichtig beeld te zien: de nieuwe provincie Gorontalo in Noord-Sulawesi had 800.000 inwoners terwijl Oost-Java een bevolking van 35 miljoen telde.

Interessant was de snelle maar volstrekt onvoorziene vermenigvuldiging van autonome districten en steden, wat *pemekaran* of ‘ontluiken’ werd genoemd. Dat aantal nam toe van 300 in 1998 tot maar liefst 440 in 2005. De neoliberale veronderstelling dat decentralisatie zou leiden tot minder staat, meer democratie, beter bestuur en een sterkere civil society, bleek niet op te gaan. In plaats daarvan ontwikkelde zich op het regionale vlak *meer* staat, die in handen kwam van krachtige regionale elites die weinig ophadden met democratie en goed bestuur.

Net als in Oost-Europa en delen van Afrika, waar zich vergelijkbare ontwikkelingen voordeden, hadden regionale elites er alle belang bij om het regionale bestuur in handen te krijgen en zo nodig nieuwe districten in het leven te roepen. Wie het regionale bestuur in handen had, controleerde immers de belangrijkste geldstromen in het gebied. Dat waren allereerst de subsidies die vanuit Jakarta direct aan het regionale bestuur werden uitgekeerd. Vervolgens waren er lucratieve regionale inkomsten in gebieden met veel natuurlijke rijkdommen. Ten slotte waren er de bedragen die aannemers en andere zakenlieden aan het regionale bestuur betaalden om vergunningen te krijgen voor bouwprojecten of de exploitatie van natuurlijke rijkdommen.

De regionale elites bestonden uit een mix van ervaren bureaucraten, politici, zakenlieden en soms wat oude adel. Facties binnen de regionale elite die zich in een district buitengesloten zagen, probeerden vervolgens een eigen district te stichten. De aanvraag voor een nieuw district moest aan een aantal formele voorwaarden voldoen – er moest een bepaald aantal onderdistricten zijn en het voorstel moest gesteund worden door een breed gedragen ‘verlangen van de bevolking’ – voordat het door het nationale parlement kon worden goedgekeurd. Het was daarom heel belangrijk over een sterke lobby in Jakarta te beschikken en de delegaties van het parlement die een werkbezoek kwam afleggen voldoende geld toe te stoppen. De ‘prijs’ voor een nieuw district varieerde tussen de 1,5 en 3 miljard roepia, of 130.000 en 260.000 euro.

De vorming van een nieuw district creëerde niet alleen nieuwe geldstromen, maar vereiste ook de bouw van nieuwe kantoren en schiep vele nieuwe banen. En hoe meer ambtelijke banen er werden gecreëerd, des te meer subsidie men van Jakarta tegemoet kon zien.

De bestuurlijke decentralisatie ging gepaard met de decentralisatie van corruptie en andere slechte gewoontes uit Jakarta. Om verkozen te worden moest een kandidaat-bestuurder het regionale parlement omkopen en daarbij gingen forse bedragen om, die konden oplopen tot 200.000 euro. Vaak stelde het nieuwe bestuur de eigen belangen voorop. De bouw van nieuwe kantoren werd uitbesteed aan politieke vrienden of familieleden, waarbij een forse *upmarking* van de kosten plaatsvond, waarvan de opbrengst onderling werd verdeeld. Leden van regionale parlementen behartigden niet zozeer de belangen van hun achterban als wel die van henzelf. Buitenlandse ‘studiereizen’ – lees: vakanties –, dienstauto’s en flinke bedragen die werden bedongen om bepaalde besluiten te nemen, veraangenaamden het leven van de ruim 13.000 regionale parlementsleden.

Over het algemeen was het lokale bestuur niet primair geïnteresseerd om de publieke zaak op een efficiënte en transparante manier te dienen. Maar daarom was het nog geen *zwak* bestuur. Integendeel, want in de schaduw van de formele bestuurlijke instellingen vond er een innige samenwerking met informele belangengroepen plaats. Doordat de rol van formele instituties en de belangen van informele belangengroepen verstrengeld waren, ontstond een proces waarbij overheidsinstellingen werden geprivatiseerd en particuliere belangen werden geïnstitutionaliseerd. Dit wordt ook wel de *shadow state* genoemd. Ambtenaren, politici, zakenlieden, plaatselijke criminelen en preman, en de leiding van de politie en de plaatselijke commandant van het leger maakten allen deel uit van deze machtige shadow state. Het was vrijwel onmogelijk om buiten hen om belangrijke initiatieven te ontplooien. Een paar voorbeelden kunnen dit verduidelijken.

De nieuwe provincie Banten in West-Java, die in 1999 was gevormd, werd van meet af aan gedomineerd door de rijke zakenman Chassan S. Hij sleepte het merendeel van de contracten voor de bouw van nieuwe kantoren voor de nieuwe provincie in de wacht en slaagde er vervolgens in om met geld en intimidatie zijn eigen dochter tot vicegouverneur te laten verkiezen.

In maart 2000 voerden in het Noord-Sumatraanse Medan allianties van politici en plaatselijke zakenlieden, die geholpen werden door criminele netwerken en groepen preman, een fel gevecht om de positie van het burgemeesterschap van de stad. Uiteindelijk won de factie van zakenman A. omdat hij er met veel geld en de nodige intimidatie in was ge-

slaagd in de gemeenteraad voldoende stemmen weg te kopen uit het kamp van zijn tegenstander. Zoals ook elders het geval was maakten hierop preman hun entree in de politiek als fractieleden van politieke partijen.

In rapporten van de Wereldbank en ngo's die nauw bij de decentralisatie betrokken waren, wordt bestuur vaak opgevat als een apolitek proces dat door middel van capaciteitsopbouw, training en aanvullende fondsen verbeterd kan worden. In deze benadering is weinig plaats voor machtspolitieke belangen en evenmin voor de rol die het leger en politie op het regionale vlak spelen. Omdat het Indonesische leger regionaal sterk vertegenwoordigd is en de meeste inkomsten zelf moet verdienen zou het wel heel naïef zijn deze factor buiten beschouwing te laten. De vorming van nieuwe provincies en districten bracht met zich mee dat de aanwezigheid van het leger werd uitgebreid. Decentralisatie bracht niet alleen meer staat, maar ook meer leger de regio's binnen. Bovendien zorgde de splitsing van leger en politie in 1999 ervoor dat beide instanties hun eigen bronnen van inkomsten moesten veiligstellen, waarbij zij regelmatig met elkaar in conflict kwamen (zie hoofdstuk 6). De betrokkenheid van leger en politie kan worden geïllustreerd aan de hand van voorbeelden uit Bangka-Belitung en Kalimantan.

De nieuwe provincie Bangka-Belitung herbergt rijke tinmijnen die lange tijd het monopolie van de centrale overheid waren en onder militaire controle stonden. Als gevolg van de neoliberale wens tot deregulering en bestuurlijke decentralisatie werd in 2001 het overheidsmonopolie opgeheven, waarna vele kleine bedrijven zich op de tinwinning stortten. Tegelijk probeerde het lokale bestuur via licenties en heffingen zo veel mogelijk voordeel uit de nieuwe situatie te halen. Daarnaast ontwikkelde zich ook een omvangrijke zwarte markt waarbij enkele grote Chinese ondernemers, met hulp van preman en in samenwerking met het bestuur en de marine, op grote schaal tinzand naar Singapore smokkelden. De Chinese zakenlieden betaalden goed voor de gunsten die zij kregen en de bescherming die zij nodig hadden, maar van al dit geld kwam weinig tot niets aan de lokale samenleving ten goede.

Het milieu was een van de grootste slachtoffers van de bestuurlijke decentralisatie. Dat kwam vooral doordat regionale overheden in bosrijke gebieden kapvergunningen mochten uitgeven voor percelen tot 100 hectare. En dat gebeurde op zeer grote schaal en leverde het regionale bestuur handenvol geld op.

In 2002 slaagde het ministerie voor Bosbouw erin de uitgifte van kleinere percelen bos door het regionale bestuur terug te draaien en leek de politie de slag met het leger over de vraag wie de houttransporten controleerde te hebben gewonnen, maar dat maakte nog geen einde aan de kaalslag. In april 2004 bewoog zich over de Baritorivier in Zuid-Kalimantan een houttransport voort met een lengte van 2 kilometer. Op de officiële papieren stond dat het om een transport van 30.000 kubieke meter ging terwijl er zich in werkelijkheid 123.000 kubieke meter door het water bewoog. Het transport was drie weken onderweg en werd begeleid door een groep van 300 gewapende preman die onderweg van drank, drugs en vrouwen werd voorzien. Dit was geen ongewoon verschijnsel. Twee jaar eerder had een transport van maar liefst 200.000 kubieke meter voor opschudding gezorgd omdat volgens de papieren, die – tegen een fors bedrag – uitgegeven waren door het regionale bestuur, niet in orde waren. Het achterliggende motief was echter dat de politie te weinig geld had ontvangen. Transporten waarop de vlag van de politie werd meegevoerd, werden door niemand lastiggevallen (McCarthy 2007). De shadow state te water. Volgens een schatting van Greenpeace verdwijnen er in Indonesië 300 voetbalvelden regenwoud per uur en is inmiddels 73 procent van de 192 miljoen hectare bos verdwenen (*Jakarta Post* 4-5-2007).

Stagnatie in Atjeh

Aan beide uiteinden van de archipel, in Atjeh en Papoea, werd het gezag van de staat betwist en daarom is het van belang om te kijken wat de gevolgen waren van bestuurlijke decentralisatie en autonomie in deze gebieden.

Atjeh kende een lange geschiedenis van periodiek oplaaiend verzet tegen pogingen van de Nederlandse en later Indonesische staat om het gebied onder controle te krijgen. In de jaren vijftig was er gewapend verzet omdat de regering haar belofte niet was nagekomen Atjeh een speciale autonome status te verlenen. Uit onvrede over het feit dat Jakarta veel olie en gas uit Atjeh begon weg te halen zonder er veel voor terug te geven werd in 1976 de bevrijdingsbeweging van Atjeh, GAM (Gerakan Aceh Merdeka), opgericht. De leider was Teungku Hasan di Tiro, die claimde af te stammen van een legendarische vrijheidsstrijder uit het eind van de negentiende eeuw. In 1979 week Hasan di Tiro uit naar Zweden, waar

hij een regering in ballingschap vormde, terwijl in Atjeh een klein guerrillaleger bleef doorvechten. Over de vorm van een onafhankelijk Atjeh bestond niet veel duidelijkheid maar vermoedelijk zou het een soort van sultanaat moeten worden.

Toen het verzet zich eind jaren tachtig met steun van Libië krachtiger begon te manifesteren trad de Indonesische overheid hard tegen de rebellen op. Van 1989 tot 1998 was Atjeh een militaire zone waar een staat van beleg heerste. Desondanks wist een kleine groep GAM-strijders uit handen van de militairen te blijven. Na het aftreden van Soeharto veranderde het politieke klimaat. In augustus 1998 werd de staat van beleg opgeheven en maakte generaal Wiranto zijn excuses voor gepleegde wreedheden. De Indonesische militairen werden echter niet teruggetrokken, maar GAM kreeg wel meer ruimte om zich te versterken. Dit gebeurde onder andere door grote hoeveelheden wapens uit Cambodja binnen te smokkelen. In juni 1999 was GAM in staat de algemene verkiezingen in grote delen van Atjeh te saboteren.

Verzet kwam er ook uit de hoek van de studenten. Onder leiding van Muhammad Nazar werd op 8 november 1999 een massademonstratie gehouden waarin om een referendum werd gevraagd. Sinds Oost-Timor was 'referendum' een ander woord voor onafhankelijkheid geworden en omdat er aan de demonstratie tussen de 500.000 en 1 miljoen mensen hadden deelgenomen, wat veel is op een bevolking van 4,4 miljoen, moest de regering-Wahid wel een toenaderingspoging ondernemen.

In januari 2000 werden in Genève voor het eerst onderhandelingen gestart tussen de Indonesische regering en GAM, waarbij het Henri Dunant-centrum als bemiddelaar optrad. Dat er met rebellen werd gepraat was een nieuw verschijnsel in de Indonesische politiek dat op het conto van president Wahid mag worden geschreven. De gesprekken leken succes te hebben want in mei 2000 werd er een wapenstilstand afgekondigd, die officieel tot begin 2001 van kracht was. In werkelijkheid gebeurde er iets anders. GAM maakte van de gelegenheid gebruik om zijn positie in Atjeh te versterken, terwijl het leger steeds meer acties ondernam om dit tegen te gaan. De 'wapenstilstand' kostte veel burgers het leven.

Terwijl de oorlog geleidelijk aan werd hervat, vond in 2001 een opmerkelijke bestuurlijke verandering plaats. In 1999 had het Indonesische Volkscongres de regering opgedragen om aan Atjeh en Papoea speciale autonomie te verlenen. Bang dat zijn land uiteen zou vallen zegde president Habibie dit toe. In maart 2000 diende de gouverneur van At-

jeh, Syamsuddin Mahmud, een ontwerptekst in, die ten slotte in november 2001 door president Megawati werd ondertekend.

Wet nummer 18 van 2001 bepaalde dat Atjeh 80 procent van de olie- en gasbaten mocht houden, terwijl andere regio's niet meer dan respectievelijk 15 en 30 procent kregen. Het ging om forse bedragen want Jakarta ontving jaarlijks 1 miljard dollar van de oliemaatschappij Exxon, die de olie- en gasvelden van Atjeh exploiteerde. Voorts zouden de gouverneur en de districtsbestuurders vanaf 2006 rechtstreeks door de bevolking worden gekozen. Ten slotte werd het recht verleend om islamitische wetgeving (sharia) in te voeren en kreeg de provincie de naam Nanggroe Aceh Darussalam.

Over onafhankelijkheid repte de wet niet en de positie van het leger bleef onvermeld. Ook voor GAM was er geen plaats binnen de speciale autonomie omdat lokale politieke partijen verboden bleven. Dat de sharia mocht worden ingevoerd was geen eis vanuit Atjeh geweest, maar een bewuste strategie van de kant van Jakarta om de positie van islamitische leiders in Atjeh te versterken en hen een tegenwicht te laten vormen tegen GAM (McGibbon 2006).

De speciale autonomiewet had tot doel GAM te isoleren en de positie van het provinciale bestuur te versterken, maar had uiteindelijk het tegenovergestelde effect. De provinciale bestuurlijke elite bestond uit een groep Atjehse bureaucraten die waren opgeleid aan de plaatselijke universiteit. Zij waren stevig in Golkar verankerd en onderhielden goede connecties met Jakarta. Zij hadden bijgedragen aan de economische groei van Atjeh door in te zetten op olie- en gaswinning en industriële ontwikkeling. Het was echter een zeer onevenwichtige groei gebleken waarbij de nieuwe industrieën gesloten enclaves vormden waarvan de rest van de provincie niet profiteerde. Hierdoor vervreemde het bestuur zich van de bevolking en ontstond er in de samenleving ruimte voor alternatief leiderschap.

In november 2000 was Abdullah Puteh door het provinciale parlement tot gouverneur gekozen. Hij onderhield nauwe banden met Jakarta en werd de belichaming van de provinciale corruptie. Hij plunderde publieke middelen om een eigen helikopter aan te schaffen en een geldverslindende maar tot mislukken gedoemde vliegmaatschappij van de grond te krijgen. Puteh was een gehaaide bureaucraat maar onderhield geen contacten met de samenleving. Daarom kon hij geen betekenisvolle bijdrage leveren aan het vredesproces. Zo liep de speciale autonomie vast in bestuurlijke corruptie.

In de loop van 2001 raakten de besprekingen tussen de GAM en de regering in het slop. De militairen voerden hun acties op en tussen april en augustus 2001, toen in Jakarta de dagen van president Wahid waren geteld, vielen er 550 doden.

Dankzij de inzet van de coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken Susilo Bambang Yudhoyono werden in februari 2002 de gesprekken met GAM in Genève hervat. Het leek er nu op dat GAM speciale autonomie accepteerde als uitgangspunt voor de onderhandelingen. Het leger bleef echter mordicus tegen het voeren van gesprekken met GAM. Behalve ideologische overwegingen – het leger hield onverkort vast aan de eenheidsstaat – speelden economische belangen ook een rol. De militairen ontvingen aanzienlijke bedragen voor de bescherming van de olie- en gasvelden, en verdienden daarnaast aan de illegale handel in marihuana en de houtkap.

Er werd internationale druk uitgeoefend om de onderhandelingen voort te zetten. Japan had er veel belang bij de rust in Atjeh te herstellen omdat het in hoge mate afhankelijk was van de aanvoer van olie uit het Midden-Oosten, die door de straat van Malakka liep. Geholpen door de Verenigde Staten, de Europese Unie en de Wereldbank nam Japan de rol van het Henri Dunant-centrum over. In december 2002 werd in Tokio, onder toezegging van grote bedragen aan hulp aan Atjeh, een nieuwe wapenstilstand gesloten, terwijl Thailand en de Filippijnen militaire waarnemers stuurden.

Het wantrouwen tussen GAM en het Indonesische leger bleef echter onverminderd groot. GAM slaagde erin ongeveer 40 procent van de provincie onder controle te krijgen en streefde nog altijd naar volledige onafhankelijkheid. De leiding van GAM leefde in de veronderstelling dat Indonesië naar het voorbeeld van de Sovjet-Unie uiteen zou vallen. GAM hoefde dat moment maar af te wachten om in Atjeh definitief de macht te kunnen grijpen. Van hun kant deden militairen er alles aan om het vredesproces te torpederen en GAM frontaal aan te vallen.

Op 17 mei 2003 vonden er opnieuw besprekingen plaats in Tokio. De Indonesische regering stelde als ultimatum dat GAM de onafhankelijkheid van Atjeh moest opgeven en zijn wapens diende in te leveren. GAM weigerde hier op in te gaan en op 18 mei werd er een nieuwe staat van beleg afgekondigd, waarbij vijftigduizend militairen de jacht openden op een paar duizend GAM-strijders.

Achteraf gezien is het een grote fout geweest dat de Indonesische over-

heid alleen met GAM heeft onderhandeld en andere groepen in de samenleving buiten de deur heeft gehouden. Minstens zo kwalijk was dat de provinciale overheid geen enkele rol van betekenis wist te spelen in het vredesproces.

Nadat de staat van beleg was afgekondigd, waarbij het civiele bestuur ondergeschikt was geworden aan de militaire commandant, werd de positie van gouverneur Puteh kwetsbaar. Hoewel hij nog werd beschermd door president Megawati werd in de loop van 2004 een onderzoek gestart naar vermeende corruptie. Toen Megawati eenmaal was opgevolgd door Susilo Bambang Yudhoyono werd Puteh geschorst en uiteindelijk tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Er zou echter een ramp van ongekende omvang nodig zijn om de strijdende partijen in Atjeh nader tot elkaar te brengen en een begin van regionale autonomie te realiseren.

Verdeeldheid in Papoea

Sinds de inlijving van Irian Jaya (voorheen: Nieuw-Guinea) bij Indonesië via een uiterst controversiële volksraadpleging in 1969, werd de meest oostelijke en dunbevolkte provincie primair een exploitatie- en immigratiegebied.

Het meest bekend is de reusachtige koper- en goudmijn in Timika, die eigendom is van Freeport McMoRan Copper & Gold. Eind jaren zestig verwierf dit bedrijf een concessie van 10.000 hectare en verrees er midden in het gebied dat door de Amungme werd bewoond een nieuwe stad, Tembagapura (Koperstad). De mijn gebruikte arbeidsmigranten van elders en hield de lokale bevolking bewust buiten de deur. Pas nadat er internationaal bekendheid was gegeven aan de marginalisering van de Amungme-bevolking en de milieuvervuiling in het gebied, besteedde het bedrijf wat meer aandacht aan sociale programma's. De Indonesische machthebbers hadden er echter belang bij om het bedrijf weinig in de weg te leggen. Jakarta ontving in de periode 1992-2002 1,8 miljard dollar aan belastingen, terwijl het Indonesische leger tientallen miljoenen verdiende aan protectiegelden. Net zoals dat bij andere grote buitenlandse mijnbouw- en oliebedrijven in Indonesië het geval was dwongen legeronderdelen het bedrijf om beschermingsgeld te betalen.

Recentelijk is er in de Bintunibaai, in het westen van het eiland, door British Petroleum een groot gasveld in ontginning genomen. Daarnaast

herbergt het gebied nog een oppervlak van 22 miljoen hectare aan tropisch hardhout. Omdat de houtvoorraden in de rest van het land beginnen op te raken en vanwege de grote vraag uit China, zal de ontbossing ook in dit deel van Indonesië snel toenemen.

Irian, dat 20 procent van het landoppervlak van Indonesië omvat, werd door de overheid als een dunbevolkt gebied aangemerkt, waarvan de bevolking als uiterst ‘onderontwikkeld’ werd afgeschilderd. Om ‘het beschavingsniveau’ te verhogen en dichtbevolkte gebieden in de rest van het land te ontlasten werd Irian een transmigratiegebied, waar 775.000 migranten naartoe trokken, die zich voornamelijk langs de kust vestigden. Op een totale bevolking van 2,7 miljoen bedraagt het aantal immigranten momenteel 40 procent.

Actief verzet tegen de Indonesische aanwezigheid werd gepleegd door de Papoea-bevrijdingsbeweging OPM (Organisasi Papua Merdeka). In vergelijking met de GAM in Atjeh opereerde de OPM op veel kleinere schaal en met veel minder succes, maar dat weerhield de Indonesische strijdkrachten er niet van om maar liefst 17.000 man in Irian paraat te houden.

Mei 1998 en de tijdelijke stagnatie van het Indonesische staatsapparaat boden ruimte om een bredere oppositie tegen Jakarta te vormen. In februari 1999 bezocht een delegatie van 100 vooraanstaande Papoea’s Jakarta om de onafhankelijkheid van Irian op te eisen. Om een eensgezinde oppositie te verzwakken kwam president Habibie met het voorstel om Irian in drie provincies te verdelen, maar het nationale parlement verwierp dit plan.

Tijdens het presidentschap van Abdurrahman Wahid brak een korte periode aan waarin hervormingen mogelijk leken, die de geschiedenis is ingegaan als de ‘Papoea-lente’. Wahid was bereid naar Papoea-leiders te luisteren, wilde hun verregaande autonomie verlenen, maar ook voor hem was onafhankelijkheid onbespreekbaar. Om zijn goede wil te tonen woonde Wahid het aanbreken van het nieuwe millennium in Irian bij. Bij die gelegenheid gaf hij de provincie de nieuwe naam Papoea. Bovendien stond hij toe dat naast de Indonesische vlag de Morgenstervlag van Papoea werd gehesen. Dit gebaar had een grote symbolische waarde omdat het in 1961 ook al door de Nederlanders was toegestaan, wat vervolgens ten onrechte werd uitgelegd als een erkenning van Papoea-soevereiniteit. Wahid gaf ook financiële steun aan het Papoea Congres, dat eind mei 2000 bijeenkwam en waar vertegenwoordigers van ongeveer 250 ver-

schillende taalgroepen aan deelnamen. Het congres besloot dat de geschiedenis van haar leugens moest worden ontdaan, vooral wat betreft de volksraadpleging van 1969, en wekte grote verwachtingen voor de toekomst. Het woord *merdeka* kreeg in deze context een ruimere betekenis dan politieke vrijheid en onafhankelijkheid. Het verwees, binnen de traditie van veel Papoea-culturen, ook naar heilsverwachtingen die vaak belichaamd waren in de wederkomst van Jezus, die gerechtigheid zou brengen. Het nieuwe geschiedenisboek kwam er, maar wel in het Nederlands. Geïnspireerd door het Congres, dat hij als journalist bijwoonde, publiceerde Dirk Vlasblom in 2004 het monumentale *Papoea. Een geschiedenis*.

De Papoea Raad, die in 2000 werd opgericht en geleid werd door een presidium van 31 man, gaf het streven naar eensgezindheid onder de Papoea's gestalte. Het presidium werd voorgezeten door de kleurrijke en controversiële Theys Eluay. Hij was tijdens de Nieuwe Orde lid geweest van Golkar, maar wierp zich nu op als de woordvoerder van een onafhankelijk Papoea. Hij omringde zich met een militie van 20.000 man en werd ervan verdacht banden te onderhouden met de militairen vanwege belangen in de houtkap.

In de loop van 2000 maakte optimisme plaats voor boosheid en angst. De Morgenstervlag werd weer verboden, leden van het presidium van de Papoea Raad werden gearresteerd en het leger trad hard op tegen demonstraties.

Toch leek er in 2001 weer hoop op autonomie te gloren toen het parlement in Jakarta wet nummer 21 aannam, die de speciale autonomie van Papoea regelde. Net als in het geval van Atjeh had het Volkscongres hier toe in 1999 opdracht gegeven met de bedoeling het streven naar onafhankelijkheid in te dammen. Papoea-intellectuelen maakten een ontwerp tekst die vervolgens in afgezwakte vorm als wet werd aangenomen. Papoea kreeg aanzienlijke inkomsten in het vooruitzicht gesteld: 80 procent van de opbrengsten uit mijnbouw en 70 procent van die van olie en gas. Vervolgens werd het eigen karakter van de Papoea-cultuur benadrukt door het instellen van een Papoea Volksraad (Majelis Rakyat Papua, MRP) waarin religieuze leiders, vertegenwoordigers van verschillende etnische groepen en vrouwen zitting hadden. De overheid was verplicht adviezen van de Raad in te winnen voor ze belangrijke besluiten nam.

Speciale autonomie betekende wel dat onafhankelijkheid van de baan

was. Daarom werd er geen onderzoek toegezegd naar de volksraadpleging van 1969. Ook kreeg de gouverneur van Papoea niet de zeggenschap over het politieapparaat, waardoor de Indonesische strijdkrachten hun bijzondere machtspositie behielden. Dat laatste werd op niet mis te verstane wijze onderstreept toen Theys Eluay, die de speciale autonomie had verworpen, op 11 november 2001 door leden van de Kopassus werd vermoord.

Het provinciale bestuur was in handen van Golkar en net als in Atjeh leek het erop dat deze partij onder leiding van gouverneur Jaap Solossa zijn positie wist te consolideren. In tegenstelling tot zijn collega Puteh in Atjeh, was gouverneur Solossa vastbesloten de speciale autonomie inhoud te geven, maar hij werd in de wielen gereden door machthebbers in Jakarta en belangengroepen in zijn eigen provincie.

In januari 2003 besloot president Megawati, zonder gouverneur Solossa en de Papoea Volksraad te hebben geraadpleegd, het oude plan uit 1999 om Papoea in drie provincies op te delen weer uit de kast te halen. Juridisch kon dit niet omdat daarmee inbreuk werd gemaakt op de wet op de speciale autonomie. Toch zette Megawati haar plan door en riep twee nieuwe provincies in het leven, West- en Midden-Irian Jaya.

Opvallend was dat in plaats van 'Papoea' de oude benaming 'Irian' weer werd gebruikt. Parallel aan de twee nieuwe provincies werden maar liefst veertien nieuwe districten in het leven geroepen, waarmee aannemers en ambtenaren projecten en banen in het vooruitzicht werden gesteld. Terwijl elders in Indonesië de vorming van nieuwe districten uit lokale initiatieven voortkwam, is de bestuurlijke versplintering in Papoea een toonbeeld van pemekaran van boven af.

Diverse doelen werden met deze ingreep gediend. Ten eerste werd er met succes verdeeldheid gezaaid onder de Papoea-elite, waardoor het streven naar onafhankelijkheid weer van de baan was. Volgens sommigen was er sprake van een sterke gemeenschappelijke Papoea-identiteit. Verbonden door de Indonesische taal en het christelijke geloof konden intellectuelen en lokale leiders zich samen tegen een Indonesische overheersing keren. Anderen twijfelen echter aan de hechtheid van het Papoea-front en wijzen in dat verband op een aantal fundamentele tegenstellingen binnen Papoea. Het beleid van Jakarta is erop gericht bestaande tegenstellingen te vergroten.

In de tweede plaats wilde de PDI-P met het oog op de verkiezingen van 2004 het monopolie van Golkar in Papoea doorbreken door het bestuur

van de nieuwe provincies in handen te krijgen. Het leger had minstens zo veel belang bij deze bestuurlijke vermenigvuldiging omdat elke nieuwe bestuurlijke eenheid een aparte militaire aanwezigheid vereiste. Zo kon het leger zich steviger in Papoea nestelen, waarbij financiële belangen een grote rol speelden.

Net als elders in Indonesië hadden regionale elites belang bij bestuurlijke opsplitsing om beter te kunnen profiteren van opbrengsten uit mijnbouw, gaswinning en houtkap. Hoewel de export van ruw tropisch hardhout in 2001 verboden werd, werd er met medewerking van het leger op grote schaal gesmokkeld. Ongeveer 35 procent van de provinciale bureaucratie bestond uit Papoea's en door uitbreiding van het overheidsapparaat zouden er veel meer banen bij komen. Topambtenaren hadden hun eigen ambities. Abraham Atururi was vicegouverneur van Papoea geweest. Hij was er in 2000 niet in geslaagd gouverneur van Papoea te worden, maar de oprichting van de nieuwe provincie West-Irian Jaya bood hem een nieuwe kans.

In bredere zin liep er een scheidslijn tussen bergbewoners en de bevolking uit de kustgebieden. De kustgebieden hadden veel langer in contact gestaan met de buitenwereld, mensen hadden er meer onderwijs genoten en bezetten relatief meer en betere posities in het ambtelijke apparaat. Bergbewoners die langer in een isolement hadden geleefd voelden zich overheerst door mensen uit Biak en de Vogelkop, die zij beschuldigden van collaboratie met Jakarta.

Zeer tegen de zin van gouverneur Solossa en de Golkar-elite van Papoea ging de provincie West-Irian Jaya in november 2003 officieel van start toen Abraham Atururi als gouverneur werd geïnstalleerd. De voorgenomen instelling van Midden-Irian Jaya, waarin de Freeportmijn zou komen te liggen, werd wegens aanhoudende protesten en ongeregeldeheden uitgesteld. Terwijl in Atjeh decentralisatie vastliep in corruptie, resulteerde regionale autonomie in Papoea in vergaande verdeeldheid.

Regionaal geweld

Anders dan wellicht was verwacht bevonden de brandhaarden zich niet uitsluitend in Atjeh en Papoea. Het gevecht om de regionale macht vond elders in de archipel ook plaats en ging gepaard met extreem veel geweld. Tussen 1997 en 2002 vonden er hevige onlusten plaats in West- en Midden-Kalimantan, Poso in Midden-Sulawesi, op Ambon en omstre-

ken en in de Noord-Molukken. In totaal vielen hierbij meer dan 10.000 doden en was het aantal vluchtelingen in juli 2002 opgelopen tot 1,3 miljoen.

Door veel journalisten en politieke commentatoren in Jakarta werd het geweld aanvankelijk in culturele termen verklaard. Men zag het als een irrationeel, exotisch fenomeen dat uit het onderbewuste van minder ontwikkelde bevolkingsgroepen was opgeborreld. In het verlengde hiervan spraken andere deskundigen van 'horizontaal geweld', om aan te geven dat het om conflicten ging tussen verschillende etnische groepen waarbij de etnische identiteit de verklarende factor was. Dergelijke verklaringen zijn uiterst dubieus omdat zij 'de cultuur' of 'de etnische identiteit' als actoren zien.

Weer anderen meenden dat de onlusten op gang waren gebracht door provocateurs uit Jakarta die in dienst waren van hetzij de Soeharto-familie dan wel het leger, met de bedoeling politieke instabiliteit te veroorzaken. Voor deze stelling is te weinig bewijs voorhanden en bovendien reduceert deze opvatting de getroffen regio's tot een passief decor van een Jakartaanse machtsstrijd. Dit neemt niet weg dat de conflicten wel degelijk door externe factoren zijn beïnvloed.

Ten slotte beweerden sommigen dat de conflicten uitsluitend in economische termen moeten worden verklaard. Groepen die stelselmatig waren achtergesteld en gemarginaliseerd, waren nu in opstand gekomen om hun verloren rechten terug te krijgen. Deze stelling verklaart echter niet waarom de onlusten niet ook elders uitbraken waar minstens zo veel onrecht had plaatsgevonden.

Het is dus van belang om erachter te komen waarom het geweld juist in de periode tussen 1997 en 2002 en uitgerekend in deze vijf gebieden en niet elders losbarstte. Vervolgens moeten de actoren worden geïdentificeerd. Wie waren de leiders, welke belangen hadden zij en welke doelen stonden hun voor ogen? En hoe werd, ten slotte, aanhang gemobiliseerd en gemotiveerd om geweld te plegen? In een bijzonder knap boek heeft Gerry van Klinken (2007) deze vragen overtuigend beantwoord en laat hij weinig heel van de verklaringen die zojuist zijn opgesomd. In plaats daarvan wijst hij erop dat de geweldsexplosies samenvielen met een tijdelijke verzwakking van de staat. De machtsverhoudingen uit de tijd van de Nieuw Orde waren in het ongerede geraakt, democratie en decentralisatie waren in aantocht, maar de nieuwe spelregels waren nog niet duidelijk. Dat veroorzaakte onzekerheid en angst maar schiep ook kansen

voor politieke actoren die van de gelegenheid gebruikmaakten om politieke winst te boeken.

Het geweld vond plaats in een bepaald type provincieplaats buiten Java. Deze steden kenden een etnisch of religieus gemengde bevolking en hadden de laatste decennia een snelle groei doorgemaakt terwijl ze economisch sterk afhankelijk van de overheid waren gebleven. Relatief veel mensen waren als ambtenaar in dienst van die overheid, terwijl een veel grotere groep geld kreeg uit overheidsinvesteringen in de bouw, de transportsector en voor andere economische activiteiten. Deze mensen raakten in de knel toen de geldstroom uit Jakarta als gevolg van de economische crisis tijdelijk stagneerde. Regionale autonomie bood echter nieuwe mogelijkheden om plaatselijke geldstromen te controleren. De belangrijkste actoren in de conflicten bleken stedelijke elites te zijn die nauw verbonden waren met de overheid en tevens een belangrijke rol speelden in de regionale shadow state. Stedelijke leiders wisten effectief gebruik te maken van etnische en religieuze netwerken waarlangs aanhang werd gemobiliseerd. Een beroep op etnische en religieuze sentimenten bleek bovendien een sterk argument te zijn om mensen tot strijd aan te zetten.

Het belang van etniciteit en religie als politieke categorieën is terug te voeren op de koloniale periode toen de Nederlanders door middel van indirect bestuur specifieke religieuze en etnische gemeenschappen via hun eigen leiders onder controle wilden houden. Door de nadruk te leggen op de grote variatie aan etnische en religieuze identiteiten probeerden de Nederlanders bovendien door middel van een verdeel-en-heersstrategie een dam op te werpen tegen het nationalisme. Tijdens het bewind van Soeharto werd dit beleid in een andere context voortgezet. In tegenstelling tot de koloniale periode vond er tijdens de Nieuwe Orde vooral buiten Java een sterke mate van migratie en urbanisatie plaats. Dit had tot gevolg dat op veel plaatsen verschillende etnische en religieuze groepen dicht in elkaars buurt kwamen te wonen. Volgens de oude moderniseringssociologie zouden deze etnische verschillen weldra verdwijnen omdat men deel ging uitmaken van een moderne stedelijke samenleving. Het tegendeel bleek echter waar. Etnische en religieuze verschillen bleven wel degelijk een belangrijke rol spelen. Ze werden door de overheid zelfs tot op zekere hoogte gestimuleerd, ditmaal met het doel sluimerende klassentegenstellingen te verdoezelen; opnieuw een verdeel-en-heersbeleid. Zolang de staat sterk genoeg was om deze tegenstellingen te beheersen was er weinig aan de hand, maar toen de staat aan het

einde van de jaren negentig ernstig verzwakt raakte, brak het monster van Frankenstein los.

Kalimantan 1997-2001: 'blaming the victim'

In januari en februari 1997 braken er in het district Sambas in West-Kalimantan, voorafgaand aan de nationale verkiezingen van dat jaar, grote gevechten uit tussen Dayaks en Madurese immigranten. De directe aanleiding was een opstootje waarbij een Madurese jongen een Dayak-meisje had lastiggevalven. Niet lang daarna werd bij een vechtpartij een Dayak-jongen neergestoken door een stelletje Madurezen. Dit soort conflicten kwam herhaaldelijk voor, maar ditmaal volgde er een heel snelle escalatie. Een grote groep Dayaks viel de Madurese wijk aan waar de daders van de steekpartij woonden en niet lang daarna breidden de gevechten zich uit. In Pontianak vielen Madurezen het kantoor van de Dayakse sociaal-culturele stichting Pancur Kasih aan, waarop Dayaks op nog grotere schaal wraak namen. In totaal werden er meer dan vijfhonderd Madurezen gedood terwijl er twintigduizend op de vlucht sloegen.

Journalisten (Perry 2006), maar ook Dayaks zelf omschreven de onlusten in termen van koppensnellerij. De geesten van de voorouders hadden de Dayaks ten strijde geroepen en hen in een toestand van trance gebracht, waarbij hart en lever van de tegenstander werden opgegeten. Het geweld was ook een protest tegen de marginalisering van de Dayaks die door de houtkap hun regenwouden kwijtraakten, terwijl migranten hun werk afpaktten. De Dayak-organisatie Pancur Kasih ('Bron van Liefde') onderstreepte dit beeld van Dayaks als slachtoffer. Tegelijk werden Madurezen afgeschilderd als agressieve vechtijassen. Zo werden de Madurezen van slachtoffer tot schuldigen gemaakt.

Het probleem bij deze verklaringen is dat koppensnellen en massamoord heel verschillende dingen zijn. Bij koppensnellen beperkte men zich in vroeger tijden tot enkele doden, terwijl er nu een moderne etnische zuivering op stapel werd gezet. Het is daarom goed te kijken welke actoren bij de acties betrokken waren. Van Klinken (2007) komt tot de conclusie dat stedelijke Dayak-ambtenaren en regionale bestuurders een centrale rol hebben gespeeld bij de organisatie van het geweld tegen de Madurezen. Sinds het begin van de jaren negentig probeerden Dayaks een groter aandeel te krijgen in het regionale bestuur, dat werd beheerst door Javanen en leden van de Maleise bevolkingsgroep, die vanouds de

kuststreek van West-Kalimantan domineerde. Het geweld in Sambas was een vroege manifestatie van de politieke ambitie van de Dayak-elite om meer invloed te krijgen. En dit had succes. Na het aftreden van Soeharto en anticiperend op de regionale autonomie, werden er nieuwe districten gevormd en slaagden Dayaks er uiteindelijk in om in zes van de negen districten in West-Kalimantan aan de macht te komen. Toen de regionale autonomie officieel van kracht werd, waren de nieuwe machthebbers gereed om de vruchten te plukken van de uitgifte van licenties voor houtkap, die zij tegen forse bedragen bij tientallen verstrekten.

Dat de Madurezen als doelwit waren uitgekozen, was niet omdat zij economisch een bedreiging waren. Madurezen vormden slechts 3 procent van de bevolking en waren over het algemeen niet erg rijk. De Maleise bevolkingsgroep en de Chinezen waren veel invloedrijker, maar zij werden nadrukkelijk met rust gelaten. Het is opvallend dat Dayaks, die merendeels katholiek zijn, bij hun aanvallen op de Madurezen hun moskeeën ongemoeid lieten. Zo werd voorkomen dat het etnische conflict een religieus karakter kreeg, waar de eveneens islamitische Maleise groep bij betrokken kon raken. Van de Madurezen bestond algemeen een negatief beeld dat van tijd tot tijd door kleine vechtpartijen werd bevestigd. Dat beeld bleek nuttig om grote groepen Dayaks te mobiliseren en zich op gewelddadige wijze als een machtig front te manifesteren. Hierdoor slaagde de regionale Dayak-elite erin meer bestuurlijke macht voor zich op te eisen. Aan het lot van Dayaks die hun land waren kwijtgeraakt als gevolg van voortgaande houtkap werd vervolgens niets gedaan.

Eind 1998, begin 1999 werd Sambas opnieuw getroffen door een golf van anti-Madurees geweld. Ditmaal waren het niet Dayaks maar Maleise jongeren die jacht maakten op Madurezen. Er vielen minder doden maar er werden maar liefst vijftigduizend Madurezen op de vlucht gedreven. De acties waren goed voorbereid en werden strak geregisseerd en gefinancierd door enkele Maleise zakenlieden met grote belangen in de houtkap. Daarnaast waren Maleise bestuurders op de achtergrond bij de gewelddadigheden betrokken. Volgens Jamie Davidson (2003) en Gerry van Klinken (2007) moet deze etnische zuivering worden gezien als een reactie op die van 1997. Toen begonnen de Dayaks aan hun verovering van het regionale bestuur, ditmaal wilde de Maleise groep zijn claim op een deel van de regionale macht veiligstellen. Het tragische van deze concurrentiestrijd tussen Dayakse en Maleise elites was dat beide de betrek-

kelijk weerloze Madurezen als doelwit gebruikten om hun doel te bereiken. Terwijl de Madurezen opnieuw de schuld van de onlusten in de schoenen geschoven kregen, besloten Dayakse en Maleise bestuurders elkaars positie te respecteren. Waar een Dayak districtshoofd was, werd een vertegenwoordiger van de Maleise groep als diens plaatsvervanger aangesteld en omgekeerd (Tanasaldy 2007).

Twee jaar later, in februari 2001, sloeg het anti-Madurese geweld over naar de provincie Midden-Kalimantan. Madurezen vormden hier een minderheid van 6 procent en verdienden hun geld als kleine handelaren en arbeiders in de houtkap en de goudwinning. Net als in West-Kalimantan maakte hun zwakte hen tot een politiek interessant doelwit. Eind februari werden in de steden Sampit en Palangkaraya ruim duizend Madurezen vermoord. Daarna vond een grootscheepse etnische zuivering plaats waarbij 90 procent van de 120.000 Madurezen werd weggejaagd. Al snel circuleerden er op internet gruwelijke foto's van onthoofde kinderen en ook nu was de conclusie snel getrokken: koppensnellerij in een op hol geslagen cultuur (*De Telegraaf* 1-3-2001).

Vroeger leefden er in Kalimantan heel veel verschillende bevolkingsgroepen die hooguit losjes met elkaar in verband stonden. Tijdens de koloniale periode werden al deze groepen door zendelingen en bestuursambtenaren geleidelijk aan onder één etnische noemer gebracht. Ze werden allemaal Dayaks genoemd, en die gedeelde identiteit zou later de basis vormen voor gemeenschappelijke politieke acties. In 2001 speelde in Midden-Kalimantan professor K.M.A. Usop een belangrijke rol. Deze antropoloog en oud-rector van de universiteit van Palangkaraya was een fel pleitbezorger van de Dayak-emancipatie. Hij voorzag de culturele stereotypen van de Dayaks van een wetenschappelijke legitimatie en had daarnaast ook persoonlijke politieke ambities. In 1998 richtte hij een culturele organisatie op die als verkapte politieke partij ging functioneren en meer Dayaks op belangrijke bestuurlijke posities benoemd wilde zien. Zijn aanhang bestond onder andere uit lagere ambtenaren die hogerop wilden in de regionale bureaucratie.

De steden Sampit en Palangkaraya waren snel gegroeid en qua werkgelegenheid sterk afhankelijk van de overheid. Daarnaast vormden ze het centrum van een omvangrijke legale en illegale houtkap, waaruit de lokale overheid sinds de invoering van regionale autonomie veel nieuwe inkomsten kreeg. Het veroveren van lucratieve bestuursposten had dan ook grote prioriteit. In 1999 had professor Usop al getracht gouver-

neur te worden maar was hij deze benoeming misgelopen. Een andere Dayak werd benoemd en sindsdien vocht Usop een verbeterd strijd met deze tegenstander uit. De onderlinge strijd verplaatste zich naar de verkiezing van een districtshoofd in Oost-Kutawaringin, waarvan Sampit de hoofdplaats is. Weer viste het Usop-kamp achter het net. Daarop wilde hij als troostprijs enkele lagere posities in datzelfde district bemachtigen maar ook dat mislukte. En toen brak de hel los. Analoog aan de onlusten in West-Kalimantan twee jaar daarvoor werd er, na een handgemeen tussen Dayakse en Madurese goudzoekers, massaal jacht gemaakt op Madurezen. Terwijl in West-Kalimantan de politie er soms in slaagde het geweld te bedwingen, mislukte dat hier volledig. De politie werd namelijk opzettelijk tegengewerkt door het leger, dat wraak wilde nemen vanwege het feit dat de politie de houttransporten onder controle had gekregen.

Tegelijk groeide de jacht op de Madurezen uit tot een 'feestelijke' bevestiging van Dayak-suprematie. Het was in die dagen, schrijft Van Klinken (2007: 125), erg prettig om Dayak te zijn. En opnieuw kregen de Madurezen de schuld. De regionale overheid legde officieel vast dat Madurezen ruw en agressief waren, terwijl de Dayaks als eenvoudig, eerlijk, gastvrij en trouw aan hun tradities werden afgeschilderd. Toen de meeste Madurezen voorgoed waren verdwenen, had al het geweld Usop en zijn aanhangers uiteindelijk niets opgeleverd.

Poso 1999-2002: van religieus conflict naar etnische concurrentie

Het volgende slagveld bevond zich in het district Poso in de provincie Midden-Sulawesi en ook hier raakte een stedelijke elite in een verbeterd strijd om de macht verwickeld, waarbij de aanstichters, net als in Midden-Kalimantan, uiteindelijk achter het net zouden vissen.

Aan het begin van de vorige eeuw ging de Nederlandse koloniale expansie in dit gebied gepaard met weloverwogen zendingsactiviteiten. Net als in de Bataklanden in Noord-Sumatra, waar zending werd ingezet om islamitische invloeden uit het noordelijke Atjeh in te dammen, was het ook de bedoeling om in Midden-Sulawesi een christelijk bolwerk te creëren tegen het islamitische zuiden van Sulawesi. In het binnenland van het district Poso, en vooral rond de plaats Tentena, ontstond een grote protestantse meerderheid, terwijl langs de kust een moslimminderheid woonde.

Gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw vond er onder de Nieuwe Orde een grote immigratie plaats van 180.000 moslims uit andere delen van Indonesië. Als gevolg hiervan werden de christenen gereduceerd tot een minderheid van iets meer dan 35 procent op een bevolking van ruim 410.000. De stedelijke economie van Poso werd gedomineerd door Buginese immigranten die in de jaren negentig ook de export van cacao in handen kregen. En deze leverde als gevolg van gunstige wisselkoersen tijdens de economische crisis van 1997-2000 heel veel geld op. De oorspronkelijke christelijke bevolking voelde zich achtergesteld, maar dit ongenoegen was niet de reden dat er onlusten uitbraken. Bovendien lag de kern van het conflict niet op het platteland maar, net als in Kalimantan, in de stad.

In Poso waren er regelmatig kleine botsingen tussen christen autochtonen en moslim immigranten. Zo ook op de kerstavond 1998, toen er extra spanningen waren omdat kerst samenviel met de islamitische vastenmaand. Op die avond stak een dronken zoon van een christelijke politicus de zoon van een imam neer. Moslims namen daarop wraak door huizen van christenen en Chinese winkels in brand te steken, waarop beide kampen uit de wijde omgeving versterking mobiliseerden. Met grote moeite wisten de militairen verdere escalatie te voorkomen, want ditmaal was er meer aan de hand dan een uit de hand gelopen ruzie.

In navolging van het koloniale bewind had de Indonesische overheid tot in de jaren tachtig de christenen in dit gebied gesteund door er christelijke bestuurders met een militaire achtergrond te benoemen. In 1989 kwam hier verandering in toen de moslim Arief Patanga districtsbestuurder van Poso werd. Hoewel hij sympathiseerde met ICMI (zie hoofdstuk 1 en 5) zorgde hij ook voor het nodige evenwicht door de christelijke Yahya Patiro als hoofd van het ambtelijke apparaat aan te stellen. In 1994 werd hij voor een tweede termijn benoemd, wat vooral zijn familie ten goede kwam doordat verwanten op lucratieve posities werden benoemd. In 1999 liep zijn termijn af en moest er een nieuwe bestuurder komen. Maar inmiddels waren de oude regels niet langer geldig en de nieuwe nog niet ingevoerd.

Decentralisatie en democratisering dienden zich aan maar niemand wist hoe deze in de praktijk zouden uitwerken. Iedereen was het er echter over eens dat de positie van districtsbestuurder belangrijker was dan ooit tevoren. Tegen het einde van 1998 tekenden de politieke kampen zich langs religieuze lijnen af. Het islamitische kamp schoof Damsyik Ladja-

lani als kandidaat naar voren. Hij was de eerste assistent van het hoofd van het ambtelijke apparaat en werd gesteund door Golkar, PPP en een groep belangrijke ondernemers. Maar Golkar was niet langer in een positie om de regels van het spel te bepalen en daarom werd er met argusogen gekeken naar de concurrent. Dat was het ervaren hoofd van het ambtelijke apparaat, Yahya Patiro, die gesteund werd door de PDI-P, de protestantse kerk van Midden-Sulawesi, en een andere groep ondernemers die er ook belang bij had om goede relaties met het plaatselijke bestuur te onderhouden. Ten slotte kon Yahya Patiro ook rekenen op de hulp van de plaatselijke afdeling van de Pemuda Pancasila, de voormalige landelijke knokploeg van Soeharto.

Hoewel de protestanten een minderheid vormden waren ze beter georganiseerd en dat baarde het islamitische kamp zorgen. In december 1998 circuleerde er een anoniem pamflet waarin de christenen ervan werden beschuldigd een plaatselijke coup voor te bereiden. Deze aanklacht, die was verspreid door de broer van het aftredende districtshoofd, had de gemeederen behoorlijk verhit en was de reden dat de vechtpartij op kerstavond zo snel escaleerde. Doordat het leger de leiders van beide kampen snel arresteerde en de twee kandidaten door de gouverneur van de provincie uit de race werden genomen, kwam er, tijdelijk, een einde aan het geweld.

De verkiezingen van juni 1999 verliepen rustig en leverden, net als in veel andere gebieden buiten Java, winst op voor Golkar. In oktober koos het nieuwe districtsparlement, vooruitlopend op de invoering van wet 22/1999 een nieuw districtshoofd. Tot veler verrassing werd een moslimkandidaat uit de provinciehoofdplaats Palu gekozen. Hij was erin geslaagd om met grote sommen geld voldoende stemmen te kopen. De spanningen liepen pas weer op toen er in april 2000 een nieuw hoofd van het ambtelijke apparaat moest worden benoemd, de op een na machtigste positie in het district. De moslims hadden er geen boodschap meer aan om strategische posities met de christenen te delen. Zij eisten nu dat hun kandidaat voor het districtsbestuur uit 1999, Damsyik Ladjalani, werd benoemd. De gouverneur van de provincie verhinderde deze benoeming echter, waarna op 16 april 2000 nieuwe rellen uitbraken. Moslims vielen de christelijke wijk van Poso binnen en legden tientallen huizen in de as. De christenen sloegen hard terug en nu bleek dat de protestantse kerk beter georganiseerd was dan de verspreide moslimgroepen. Christelijke milities onder leiding van Fabianus Tibo, een ka-

tholieke migrant uit Flores met een crimineel verleden, maakten zich schuldig aan gruwelijke moorden. Op 28 mei vermoordden zij 80 moslims, meest vrouwen en kinderen, die in de nabijheid van Poso hun toevlucht hadden gezocht in een moskee. Ditmaal konden de militairen het geweld niet tijdig keren en kwamen er meer dan 650 mensen om het leven. Omdat het niet langer veilig was om in gemengde buurten te wonen, waren families gedwongen naar veilige gebieden te vluchten. Protestanten concentreerden zich in de heuvels rond Tentena terwijl moslims de stad Poso in handen kregen.

De strijd sleepte zich een jaar lang voort en ging allang niet meer over de vraag wie er hoofd van het ambtelijke apparaat moest worden. De ene aanval lokte de andere uit en naarmate er meer slachtoffers vielen, waren er des te meer redenen om wraak te nemen. Medio 2001 keerde het tij ten gunste van het islamitische kamp door de komst van grote groepen zogenaamde Laskar Jihad, waar in het volgende hoofdstuk dieper op wordt ingegaan. De christenen werden door deze islamitische strijdgroepen steeds meer in een isolement gedrongen. Uiteindelijk werden ze gered doordat er als gevolg van de aanslag op de Twin Towers in New York op 11 september 2001 een internationale jacht op moslim terroristen werd geopend. Toen het gerucht ging dat er in Poso een 'Al Qaida-trainingskamp' was gevonden, werd er vanuit de Verenigde Staten druk op Indonesië uitgeoefend om de moslimstrijders in Sulawesi aan te pakken.

In Poso zelf hadden leiders uit beide kampen ook al toenadering tot elkaar gezocht en in december 2001 werd er in het plaatsje Malino in Zuid-Sulawesi onder leiding van de minister Jusuf Kalla en Susilo Bambang Yudhoyono vrede gesloten. Beide partijen beloofden de wapens neer te leggen, terwijl de regering een flinke hoeveelheid hulp in het vooruitzicht stelde.

De strijd tussen christenen en moslims had een ravage achtergelaten. Van de moordenaars werd in 2001 alleen Fabianus Tibo met twee metgezellen ter dood veroordeeld. In augustus 2006 werden zij geëxecuteerd. Hun opdrachtgevers, waaronder leiders van de protestantse kerk en Yahya Patiro, werden niet vervolgd (Aragon 2001; Van Klinken 2007: 83).

Er werd na december 2001 niet meer op grote schaal gevochten hoewel er van tijd tot tijd kleine bomaanslagen werden gepleegd en in 2005 nog drie christelijke schoolmeisjes werden onthoofd. De christenen moesten genoegen nemen met het feit dat ze verder in het defensief waren gedrongen. Door splitsing van districten, of pemekaran, kregen zij een

eigen district waar ze de meerderheid vormden en zich – tijdelijk? – weer veilig wisten.

Buiten het christelijke district ging de strijd om de macht door, maar nam een andere gedaante aan. Het ging nu niet langer tussen moslims en christenen maar tussen moslims onderling. En zij gingen zich nu als etnische groepen onderscheiden waarbij moslim-Tojo's uit het noorden de strijd aangingen met moslim-Bungku's uit het zuiden. Inzet van de politieke strijd waren de inkomsten uit de houtkap, oliewinning, nikkel- en goudmijnen, en de vorming van nieuwe districten. Zelfs werd het plan gelanceerd om een nieuwe Bungku-provincie te stichten (Aragón 2007).

Burgeroorlog op Ambon, 1999-2002

Ambon is met 180.000 inwoners na Makassar de grootste stad in Oost-Indonesië. Net als in andere provinciesteden buiten Java had ook Ambon de laatste decennia een snelle groei doorgemaakt. Het overheidsapparaat was in omvang eveneens toegenomen. De dunbevolkte provincie Maluku, waarvan Ambon de hoofdplaats was, telde begin jaren negentig maar liefst 55.000 ambtenaren – veel meer dan de provincie Oost-Java met zijn 35 miljoen inwoners – en de provinciale economie was sterk afhankelijk van projecten en aanbestedingen van de overheid. Aanvankelijk profiteerden christenen – en dat waren vooral protestanten – het meest van de groei van de overheid. Doordat zij over het algemeen meer onderwijs hadden gevolgd en over betere connecties beschikten, kregen zij makkelijker een baan bij de overheid.

De economische groei ging gepaard met de komst van grote aantallen migranten. Deze zogenaamde BBM'ers – Buginezen, Butonezen en Makassarers – waren vooral in de markthandel en het transportwezen actief. Door de toestroom van deze moslimmigranten daalde het aantal christenen in de provincie van 50 procent in 1970 naar 43 procent in 1990, maar in Ambonstad bleven christenen net in de meerderheid.

De dominante positie van de christenen werd vanaf het begin van de jaren negentig in toenemende mate bedreigd door de zogenaamde 'ICMI-emancipatie', als gevolg waarvan moslims meer hogere posities binnen de overheid gingen innemen. Gouverneur Akib Latuconsina was een moslim en hij voerde in de jaren 1992-1997 een beleid van positieve discriminatie ten gunste van zijn geloofsgenoten. Diens opvolger, Saleh Latuconsina (geen familie), voerde een meer gematigd beleid maar kon on-

der de christenen het gevoel niet wegnemen dat zij terrein aan het verliezen waren. Toen in 1997 de economische crisis uitbrak, werden vooral de overheidssectoren hard geraakt. De uitbetaling van ambtenarensalarissen liep vertraging op en overheidsinvesteringen in de bouw kwamen stil te liggen. Met de visserijsector, waar veel moslims in werkzaam waren, ging het als gevolg van gunstige wisselkoersen juist heel goed.

De politieke en economische crisis zorgde voor veel onzekerheid in Ambon. Daar kwam in januari 1999 plots de dreiging van geweld bovenop toen er enkele honderden preman uit Jakarta arriveerden. Deze jongens waren in november 1998 betrokken geweest bij de rellen in Ketapang (zie hoofdstuk 3) en waren vervolgens door de militairen op transport gezet naar Ambon. Tegen het einde van de vastenmaand arriveerden zij met verhitte gemoederen in een stad die onder spanning stond. Bang voor rellen had gouverneur Latuconsina een oproep gedaan om uiterste waakzaamheid te betrachten. Er werd aan buurtbewaking gedaan en kerken en moskeeën fungeerden als communicatieposten en christenen en moslims waren paraat om bij het geringste onraad direct tot actie over te gaan.

Deze gespannen waakzaamheid bleek contraproductief te werken. Er was, met andere woorden, al rook voordat er vuur was. Half januari was er op het eilandje Dobu een botsing tussen christelijke en islamitische dorpen waar leger en politie heen werden gestuurd. Daardoor waren er minder troepen paraat toen op 19 januari op het busstation van Batumerah in Ambon een vechtpartijtje plaatsvond tussen een conducteur van een busje uit de christelijke wijk Mardika en een Buginese preman uit de moslimwijk Batumerah die weigerde te betalen. Net als een paar weken eerder in Poso vormde een klein incident het begin van een burgeroorlog. Het geweld greep snel om zich heen. Aanvankelijk waren de BBM'ers het doelwit van christelijke aanvallen. Maar omdat christenen en moslims zich al langs religieuze lijnen hadden georganiseerd, escaleerde een etnisch conflict in hoog tempo tot een burgeroorlog tussen twee religieuze gemeenschappen waarbij kerken en moskeeën het doelwit waren. Geruchten die de strijd verder aanwakkerden flitsten langs de communicatiekanalen die juist waren opgezet om het geweld tegen te gaan. Toen een kerk in een moslimwijk bij de haven in vlammen opging, dachten moslims elders in de stad bijvoorbeeld dat hun El-Fatah-moskee in brand was gestoken en gingen zij tot actie over.

Het geweld werd op de achtergrond gesteund door oud-militairen,

waarvan er relatief veel tot het christelijke kamp behoorden, terwijl de strijd vanuit moskeeën en kerken werd gecoördineerd. De eerste golf van geweld dreef tienduizenden moslims op de vlucht, waarvan de meesten in vluchtelingenkampen in Noord-Sulawesi en Makassar werden ondergebracht.

In de aanloop naar de verkiezingen van juni 1999 werd het oude monopolie van Golkar grondig ondergraven doordat de PDI-P zich als een christelijke partij manifesteerde die eindelijk een tegenwicht kon bieden tegen oprukkende ICMI-invloeden. Oud-generaal Theo Syafei, die voor de PDI-P campagne voerde, waarschuwde in dit verband in felle bewoording tegen een islamitische machtsovername in Indonesië.

Net als in Poso verliepen de verkiezingen rustig en verhevgden de onlusten daarna pas weer. De PDI-P bleek in Ambon met 53 procent van de stemmen de absolute meerderheid te hebben behaald. Moslims daarentegen hadden hun stem verdeeld over Golkar en PPP en waren bovendien verzwakt doordat tienduizenden Ambon ontvlucht waren.

Moslims reageerden hun frustratie over de verkiezingsnederlaag af met aanvallen op christenen terwijl christenen hun overwinning kracht bijzetten met aanvallen op moslims. Wat was begonnen als een strijd om de macht zette zich, net als in Poso, gedurende de rest van 1999 voort als een burgeroorlog tussen twee religieuze gemeenschappen. Over en weer beschuldigde men elkaar van wreedheden ten bewijze waarvan talloze dvd's circuleerden. Gemengde wijken hielden op te bestaan, de Pattimura-universiteit werd grotendeels verwoest en het openbare leven raakte volledig ontregeld. De stad Ambon veranderde in het Beiroet van Indonesië.

Op hun beurt raakten militairen en de mobiele brigade (Brimob) van de politie bij het conflict betrokken. Militairen, die veelal van buiten Ambon afkomstig waren, steunden de moslims, terwijl de politie, die overwegend Ambonees was, de kant van de christenen koos. Er kwamen bovendien meer wapens in handen van de milities doordat militairen geweren en munitie verkochten. Eind december 1999 vielen Kerstmis en het einde van de vastenmaand samen en dat zorgde voor een nieuwe climax van geweld waarbij op 26 december de grote Silo-kerk en de An-Nur-moskee in Ambon in vlammen opgingen.

Begin 2000 leken de gevechten wat te luwen, maar in april nam het conflict een wending toen door de komst van moslimmilities de christenen in de verdediging werden gedrongen, terwijl ze bovendien van sepa-

ratisme en sympathie met de RMS (de Republiek Maluku Selatan) werden beschuldigd. In Jakarta was president Wahid inmiddels in een hevige strijd met het leger gewikkeld, dat er belang bij had om Wahids positie te ondermijnen door zo veel mogelijk instabiliteit te veroorzaken.

Wahid wist de militairen in Ambon toch min of meer in bedwang te houden door in juni 2000 de civiele noodtoestand uit te roepen, waarbij de gouverneur buitengewone bevoegdheden kreeg. Ook werd een hindoe-Balinese militair tot commandant in Ambon aangesteld die geacht werd neutraal te zijn. Tegelijk werd er een speciaal gemengd bataljon van 450 militairen naar Ambon gestuurd, dat op onpartijdige wijze de rust moest herstellen.

Dit bataljon zag zich in hoofdzak geconfronteerd met islamitische milities, wat tot luide protesten uit islamitische hoek leidde. Toen het bataljon een Laskar Jihad-ziekenhuis had aangevallen, waarbij 23 doden waren gevallen, werd het na een jaar weer teruggetrokken en werd de hindoe-Balinese commandant vervangen. De nieuwe commandant viel terug op een beproefde strategie om het geweld te beteugelen. Hij probeerde met zijn Kopassus-troepen zowel moslimmilities als christelijke strijdgroepen, zoals de Laskar Kristus, in te kapselen, net zoals het leger elders ook gewend was om groepen preman aan zich te binden. Bovendien verklaarde de nieuwe commandant dat separatisme het centrale probleem was.

In 2002 was het dodental opgelopen tot 2000 en waren er 250.000 mensen hun huis kwijtgeraakt. Naarmate de strijd uitzichtlozer werd, raakten beide zijden vermoeid. In vervolg op de redelijk succesvolle poging van de regering om in Poso tot een wapenstilstand te komen, werden er in februari 2002, opnieuw in Malino en wederom onder leiding van de ministers Jusuf Kalla en Susilo Bambang Yudhoyono, vredesbesprekingen tussen de strijdende partijen in Ambon gehouden. En ook nu werden de wapens aarzelend neergelegd en beloofde de regering met hulp over de brug te komen. Informeel liet minister Kalla echter weten dat hij de christenen verantwoordelijk hield voor de burgeroorlog.

De strijd op de Molukken werd door de 50.000 Molukkers in Nederland met een mengsel van angst en machteloze woede gevolgd. Terwijl velen de Nederlandse regering verweten dat zij veel te weinig initiatieven nam om het geweld te keren, probeerden zij via informele kanalen hulp te verlenen aan hun familie in de Molukken.

Op Ambon werd het bestand redelijk nageleefd. Rond 25 april, wan-

neer de oprichting van de RMS herdacht wordt, was er een gespannen situatie, maar heel langzaam begon de vrede weer binnen bereik te komen. Net als in Poso telde ook dit conflict louter verliezers. Ambon – waarover in romantische liedjes met zo veel weemoed wordt gezongen – was een gehavende stad, terwijl de strijd diepe wonden in de Molukse samenleving had geslagen. Het zal nog jaren duren voordat deze enigszins zijn geheeld.

Noord-Molukken 1999-2002: de ambities van de sultan

In augustus 1999 breidden de conflicten in de Molukken zich uit naar het noordelijke deel van de provincie. Eind december van dat jaar escaleerde het geweld, dat in totaal 2800 levens eiste, terwijl er 200.000 mensen op de vlucht werden gejaagd, wat bijna een kwart van de totale bevolking was.

De conflicten in het noorden van de Molukken waren heel complex en verspreid over drie gebieden, Ternate, Midden-Halmaheira en Tobelo. Etnische tegenstellingen op Halmaheira vloeiden over in religieuze gevechten op Ternate en in Tobelo, waarna ten slotte verschillende groepen moslims op Ternate elkaar gingen bestrijden. Een centrale en uiterst dubieuze rol in dit geheel werd gespeeld door de sultan van Ternate.

Het noordelijke deel van de provincie bestond uit twee districten – Noord-Maluku en Midden-Halmaheira – en de stad Ternate. Lange tijd had het noorden van de Molukken een stabiel bewind gekend van Golkar plus militairen die het gezag van de sultan van Ternate gebruikten om hun macht extra te legitimeren. Net als in Ambon was ook hier de economie sterk afhankelijk van overheidsinvesteringen en veel studenten van de plaatselijke universiteit van Ternate hoopten na hun afstuderen een baan bij de provinciale overheid te krijgen.

De Reformasi kwam midden 1998 naar Ternate toen studenten demonstraties hielden tegen het corrupte bewind van de districtsbestuurder van Noord-Maluku. De sultan van Ternate, Mudaffar Syah, steunde dit protest en zette daarbij zijn militie van jonge aanhangers in. De demonstraties ontvaardden daarop in grootscheepse vernielingen van het kantoor van de districtsbestuurder.

Spoedig stond er veel meer op het spel. Er waren plannen om van de Noord-Molukken een aparte provincie te maken. President Habibie steunde dit plan om electorale redenen en de sultan van Ternate zag er een

kans in om zijn eigen positie nieuwe glans te geven. Het initiatief voor een nieuwe provincie was echter afkomstig van een potentiële tegenstander van de sultan. Dat was het districtshoofd van Midden-Halmaheira, Bahar Andili. Voorlopig was er nog grote eensgezindheid in het gezamenlijke streven naar de vorming van een eigen provincie. Zelfs de demonstrende studenten en het districtshoofd van Noord-Maluku sloten tijdelijk weer vrede. Begin oktober 1999 was de nieuwe provincie een feit en daar waren grote belangen mee gemoeid. Wie zou er gouverneur worden? Waar zou uiteindelijk het nieuwe bestuurlijke centrum worden gevestigd? Hoeveel nieuwe (onder)districten – met hun bestuurders, raden en administratieve centra – zouden er worden gesticht? Voorlopig werd Ternate de provinciehoofdplaats maar deze zou in de loop van de tijd gaan verhuizen naar het nabijgelegen Halmaheira. Het aantal districten zou toenemen van drie naar acht

Belangrijker was wie de macht in de nieuwe provincie in handen zou krijgen en deze strijd vormde de achtergrond van de bloedige conflicten die zouden uitbreken. Er waren twee kampen die elkaar de macht bewistten. Het eerste bevond zich rond sultan Mudaffar Syah. Hij had zijn machtsbasis in het noorden van Ternate en werd gesteund door moslims die vanouds nauwe banden met het sultanaat onderhielden, maar ook door groepen christenen op het eiland Halmaheira. Het tweede kamp vormde zich rond de districtsbestuurder van Midden-Halmaheira, Bahar Andili, die gesteund werd door het oude maar zeer verzwakte sultanaat van Tidore en door modernistische moslims in het zuiden van Ternate.

De tegenstelling tussen beide partijen had diepe historische wortels die teruggingen naar het begin van de zeventiende eeuw. In 1606 bezetten de Spanjaarden Ternate en hielden het noorden van het eiland tot 1663 in bezit. De VOC kreeg het nabijgelegen Tidore met het zuiden van Ternate onder controle. Daar vestigden zich veel immigranten en ontstond een opener samenleving, terwijl het noorden van Ternate onder de sultan een beslotener karakter behield. In het zuiden bevond zich een aanzienlijke groep christenen en won de Muhammadiyah veld, terwijl de islam in het noorden een traditioneel lokaal karakter hield.

In december 1998 zette de sultan van Ternate koers op het gouverneurschap van de nieuwe provincie door met de nodige intimidatie de leiding te nemen van Golkar en het nieuwe provinciale parlement. De studenten die Mudaffar Syah aanvankelijk hadden gesteund bij de vor-

ming van een aparte provincie, kregen nu ernstige bedenkingen tegen het optreden van de sultan.

Er speelde naast deze dreigende tegenstellingen nog een etnisch georiënteerd conflict. Bahar Andili, de tegenstrever van de sultan, was een Makian. De (moslim-)Makian waren afkomstig van een klein vulkanisch eiland ten zuiden van Ternate, vanwaar ze in 1977 wegens eruptiegevaar naar Halmaheira en Zuid-Ternate waren verhuisd. Relatief veel Makian hadden gestudeerd en waren vervolgens ambtenaar geworden. Veel Makian-studenten waren lid van de HMI en begonnen zich gaandeweg tegen de sultan te keren.

Op Halmaheira waren Makian-immigranten in conflict gekomen met de oorspronkelijke bewoners, de Kao, die deels christelijk waren en vanouds aanhangers van de sultan van Ternate. De Makian wilden een eigen onderdistrict stichten en hierbij was de aanwezigheid van een goudmijn een extra complicerende factor, want wie zou de controle over de inkomsten daarvan krijgen, de Kao of de Makian?

Terwijl in juni 1999 verkiezingen werden gehouden, waarbij Golkar weliswaar terrein moest prijsgeven maar toch 42 procent van de stemmen wist te halen, braken er eind juni op Halmaheira gevechten uit tussen Kao en Makian toen de laatsten een eigen onderdistrict kregen. Het districtshoofd van Noord-Maluku vroeg de sultan van Ternate om te bemiddelen, maar in plaats daarvan wakkerde Mudaffar Syah het conflict verder aan door de Kao openlijk te steunen. Hierop werden de Makian door de Kao massaal weggejaagd en vestigden 17.000 vluchtelingen zich in oktober 1999 op Tidore en in het zuidelijke deel van Ternate.

De spanningen op Ternate werden gevoed door berichten en geruchten over gevechten tussen moslims en christenen in de zuidelijke Molukken. Mede hierdoor verschoof het etnische conflict tussen Makian en Kao in de richting van een religieuze strijd tussen moslims en christenen. Gesteund door hun welgezinde moslims namen de Makian wraak op de tienduizend christenen in het zuiden van Ternate, die naar Manado op Noord-Sulawesi vluchtten. Door de instroom van duizenden Makian en de vlucht van duizenden christenen verloor de sultan veel van zijn aanhang op Ternate.

Tegen het einde van 1999 nam de spanning verder toe. Een gefingeerde brief deed het voorkomen alsof de protestantse synode een oproep had gedaan aan de christenen in Tobelo om in Noord-Halmaheira de macht over te nemen. Op hun beurt waren christenen in Noord-Halma-

heira bang voor een moslimaanval en wilden zij een eigen district. Hiervoor zochten zij steun bij de sultan van Ternate, met wie zij sinds mensenheugenis banden onderhielden.

Op tweede kerstdag 1999 ging het helemaal mis toen uit Ambon het bericht kwam dat de grote Silo-kerk door moslims in brand was gestoken. In Tobelo trokken groepen christenen erop uit om wraak te nemen en doodden die dag honderden moslims, onder wie veel vrouwen en kinderen die in een moskee hun toevlucht hadden gezocht. De gevechten tussen moslims en christenen in Noord-Halmaheira gingen hierna nog maanden door maar hebben zich vrijwel geheel aan het oog van buitenlandse waarnemers onttrokken. Ook de Indonesische strijdkrachten zijn niet tussenbeide gekomen. Pas in augustus 2000, toen de strijdende partijen in Tobelo uitgeput raakten, werden er door lokale leiders voorzichtige toenaderingspogingen ondernomen en vredesbesprekingen in gang gezet.

Het geweld op Tobelo op tweede kerstdag 1999 had nog een effect. Toen berichten over de aanval van christenen op moslims Ternate bereikten, trokken moslims uit het zuiden van Ternate ten strijde tegen de sultan, die zij ervan beschuldigden de christenen in Tobelo te steunen. Er werd van 26 tot 28 december op Ternate hevig gevochten tussen de moslims uit het zuiden en de aanhangers van de sultan, die steeds meer terrein verloren. Op 29 december 1999 werd de sultan gedwongen om zich over te geven, waarop hij Ternate tijdelijk ontvluchtte.

Sultan Mudaffar Syah was de grote verliezer, omdat hij partij had gekozen waar hij had moeten bemiddelen. Van zijn politieke ambities was niets terechtgekomen en, net als in Poso en op Ambon, hadden christenen gevoelige nederlagen geleden. Ook de concurrent van de sultan, Bahar Andili, mocht zich geen winnaar noemen. Hij stierf in september 2001 aan een hartaanval. Opvallend was de afwezigheid van militaire interventies die het geweld enigszins hadden kunnen, en moeten, beteugelen. Kennelijk eiste het conflict op Ambon zo veel aandacht dat de Noord-Molukken aan hun lot werden overgelaten.

In de loop van 2001 keerde de rust weer in de Noord-Molukken. In 2002 werd onder strenge militaire beveiliging een Makian-bureaucraat tot de eerste gouverneur van de provincie gekozen, die tot de tegenstanders van de sultan behoorde.

Geweld, orde en criminaliteit in de archipel

De uitbarstingen van etnisch en religieus gekleurd geweld in de archipel vielen samen met de verzwakking van het centrale gezag van de staat en de overgang naar regionale autonomie en electorale democratie. Het waren jaren van onzekerheid waarin de oude politieke spelregels niet langer geldig waren, maar de nieuwe regels nog niet duidelijk waren. Brandpunten van de conflicten waren bepaalde provinciesteden met een gemengde religieuze of etnische samenstelling die een snelle groei hadden doorgemaakt en waarvan de economie sterk afhankelijk was van de overheid. Het waren stedelijk elites, bestaande uit plaatselijke bureaucraten en zakenlieden, die een gooi naar de macht deden en daarbij hun etnische en religieuze gemeenschappen mobiliseerden. De conflicten kenden dus een sterke eigen dynamiek en waren niet, zoals wel is gesuggereerd, van buitenaf gemanipuleerd en geregisseerd. Wel kan worden geconstateerd dat legeronderdelen bijgedragen hebben aan de continuering van de gewapende strijd door niet te interveniëren of juist partij te kiezen.

De lokale strijd om de macht genereerde in Poso en op de Molukken nieuwe strijd die zich lang voortsleepte omdat de strijdende partijen elkaar redelijk in evenwicht hielden. De aanstichters van al dit geweld wisten er uiteindelijk weinig voordeel uit te halen. In Kalimantan waren Madurezen het grootste slachtoffer, terwijl in Poso en op de Molukken de christenen in het nauw werden gedreven. De rust keerde terug, maar dat ging niet gepaard met diepgaand zelfonderzoek. Over het algemeen wordt er in de getroffen gebieden gezwegen over het geweld dat nog maar kort geleden de samenleving lam legde. En als er al over wordt gesproken dan wordt de oorzaak van al het kwaad aan externe factoren toegeschreven – aan provocateurs van buiten die de mensen hebben misleid – of aan onbeheersbare krachten in de eigen cultuur – de van nature agressieve Madurees en de Dayak als koppensneller. Het is een manier om gezamenlijk de pijnlijke ervaringen te verwerken, maar daar schuilt het gevaar in dat het geweld opnieuw de kop kan opsteken zolang de interne oorzaken ervan niet besproken kunnen worden en daders geen verantwoording hoeven af te leggen.

Tot nu toe is de aandacht gericht op de brandhaarden in de archipel. Elders vonden er geen of veel minder conflicten plaats, of was er sprake van een heel ander soort geweld. Twee voorbeelden laten zien hoe con-

flicten zorgvuldig werden afgewend en hoe geweld de vorm van endemische criminaliteit aannam.

In het noorden van Sulawesi ligt de Minahasa, dat in overgrote meerderheid protestant is. Daar volgde men de ontwikkelingen in Poso en op de Molukken met grote zorg. Een stabiele politieke en economische situatie en welbegrepen eigenbelang zorgden ervoor dat in de Minahasa de rust gehandhaafd bleef. Er was een stabiele coalitie van Golkar en de protestante kerk terwijl de economie veel minder afhankelijk was van de overheid. Tegelijk was de moslimminderheid zich bewust van haar zwakke positie en stelde zich uiterst bescheiden op. Op hun beurt beseften christelijke leiders in de Minahasa dat zij binnen Indonesië als geheel een kwetsbare minderheid vormden, waardoor ook zij voorzichtig moesten opereren. Om die reden werden de tachtigduizend meest christelijke vluchtelingen uit de Molukken en Poso in aparte kampen gehuisvest. Er werd streng op toegezien dat zij geen wraakacties op touw gingen zetten tegen moslims als gevolg waarvan de Minahasa een nieuwe brandhaard van religieus geweld zou worden. Pogingen van groepen jihadstrijders om in de Minahasa toe te slaan, werden tijdig door het leger voorkomen.

Tegenover de met zorg bewaarde vrede in de Minahasa heerste er op het eiland Lombok een criminele anarchie die van 1998 tot ongeveer 2003 voortduurde. Lombok kende een lange geschiedenis van georganiseerde diefstal, die tot op zekere hoogte door de overheid werd getoleerd en waarbij zekere spelregels golden. Zo kon gestolen goed tegen een redelijke prijs worden teruggekocht. Maar toen in 1998 het centrale gezag tijdelijk wegviel en de economische crisis toesloeg, waren alle remmen los. Als gevolg van de crisis gingen meer mensen als arbeidsmigrant in Maleisië werken, vanwaar zij geld naar huis stuurden. Met dat geld werden onder andere dure consumptiegoederen zoals motoren, koelkasten en televisies gekocht. En dat waren gewilde objecten voor het dievigilde, dat de gestolen goederen vervolgens ging exporteren. Om een halt toe te roepen aan het toenemende aantal diefstallen, werd er door religieuze leiders een burgermilitie opgericht met de naam Amphibi, die al spoedig meer dan tweehonderdduizend leden telde, en naar eigen zeggen zelfs meer dan vierhonderdduizend. Zij boden dorpen tegen een vergoeding bewaking aan en zo groeide Amphibi uit tot de machtigste organisatie op Lombok. Omdat het onmogelijk was zo'n massa goed onder controle te houden en diverse Amphibi-groepen zich ook aan diefstal en afpersing schuldig gingen maken, ontstonden er concurrerende organi-

saties die met Amphibi slaags raakten. Daarnaast waren leden van Amphibi in januari 2000 betrokken bij onlusten in de hoofdplaats Mataram, waarbij Chinese winkels en kerken in vlammen opgingen. Geleidelijk aan nam de omvang van de milities af, maar politici vertoonden zich tijdens verkiezingscampagnes bij voorkeur met belangrijke militieleden om zo duidelijk te maken dat zij op goede voet stonden met deze criminelen en dus het nodige voor elkaar konden krijgen. Elders in de archipel waren er, als onderdeel van de eerder beschreven shadow state, vergelijkbare verbanden tussen overheid, politici, zakenlieden en criminelen, maar qua omvang spanden de criminele netwerken op Lombok de kroon.

Profilering van identiteit: adat en adel

Bestuurlijke decentralisatie en regionale autonomie gingen niet overal gepaard met geweld. Wel was er vrijwel overal in de archipel sprake van een expliciete expressie van een exclusieve regionale identiteit. In dit verband speelden de wederopleving van het lokale gewoonterecht, of *adat*, en de herinnering aan oude sultanaten een belangrijke rol.

Adat is van oorsprong een Arabisch woord dat sinds de koloniale periode gebruikt werd om de grote verscheidenheid aan plaatselijk gewoonterecht in de archipel aan te duiden. Adat bestond meestal uit ongeschreven regels die hun gezag ontleenden aan de traditie waarbij de nadruk lag op het bereiken van consensus binnen de gemeenschap. Aan het begin van de twintigste eeuw werd het adatrecht omarmd door verlichte koloniale autoriteiten die de lokale bevolking wilden beschermen tegen het willekeurig opleggen van een westers rechtssysteem dat in geen enkel opzicht aansloot bij de leefwereld van de inheemse samenlevingen. Vele adatstelsels werden door de Nederlanders bestudeerd en op schrift vastgelegd, terwijl onderdelen ervan in het koloniale rechtssysteem werden opgenomen. Als gevolg hiervan trad er een 'juridisering' van de adat op.

De bescherming van het eigene kreeg in de loop van de jaren een conservatieve dimensie doordat de Nederlanders adat gebruikten om een dam op te werpen tegen invloeden van de islam en het nationalisme. Door de overheid bewaakte tradities werden zo tot een conservatief bolwerk gemaakt dat politieke vernieuwing buiten de deur moest houden.

Na de onafhankelijkheid verloor adatrecht steeds meer terrein aan

het nationale recht en tijdens de Nieuwe Orde werd adat steeds meer gemarginaliseerd en tot folklore gedegradeerd. Na het aftreden van Soeharto was er vooral in gebieden buiten Java sprake van een sterke wederopleving van adاتبewustzijn, waarbij lokale adat als wapen werd ingezet tegen het als onrechtmatig ervaren optreden van de overheid. Adat werd, met andere woorden, een moreel alternatief voor de corrupte staat.

Er stonden ook materiële belangen op het spel, want in veel gevallen claimden vertegenwoordigers van lokale gemeenschappen stukken grond terug, die de overheid hun in de loop van de tijd afhandig had gemaakt. En ook deze grondkwesties hadden een koloniale achtergrond. In 1870 had de koloniale overheid de zogenaamde Domeinverklaring uitgevaardigd, waarbij woeste gronden tot staatsdomein werden gemaakt. Dit stelde de overheid in staat om grote stukken grond in handen te krijgen voor koffie-, thee- en rubberplantages. Maar tegelijkertijd wilden de Nederlanders de vorming van grootschalig particulier grondbezit door Europeanen en Chinezen tegengaan en daarom werden de gronden in erfpacht uitgegeven. Na de onafhankelijkheid werd de Indonesische staat eigenaar van de grond en stelde nationaal recht boven adatrecht. Tijdens de Nieuwe Orde breidde de staat zijn greep op de grond verder uit en kregen aan de staat gelieerde ondernemingen gemakkelijk toegang tot nieuwe gronden voor houtkap of plantages. Ongeveer 70 procent van de grond in Indonesië kwam in bezit van de overheid en adatrecht bleek geen partij voor de macht van de staat.

Door de herhaalde inbreuken van de overheid, het ontbreken van adequate rechtsbescherming en omdat adatregels meestal een collectief karakter hadden, was het individuele eigendomsrecht op grond zeer kwetsbaar.

Na 1998 richtten activisten zich in de eerste plaats op die groepen waarvan de rechten het meest bedreigd waren als gevolg van massale houtkap. In 1999 werd AMAN, de Aliansi Masyarakat Adat Nusantara, opgericht, die de belangen van adatgemeenschappen in Indonesië vertegenwoordigde. Het was een initiatief van stedelijke ngo's die zich als woordvoerder opwierpen van adatgemeenschappen die in de verdrukking waren geraakt. Met moderne middelen en termen als '*grassroots*', '*bottom up*', en '*empowerment*' werden de belangen van de traditie verwoord en vertegenwoordigd. AMAN ging zelfs verder door de legitimiteit van de Indonesische overheid te ontkennen zolang deze de rechten van

adatgemeenschappen niet respecteerde.

Het begrip 'adatgemeenschap', dat door AMAN en andere ngo's werd gebruikt, sloot mooi aan bij de internationale beweging die 'inheemse volken' wilde beschermen. Deze term is in hoge mate problematisch. Welke groepen behoren er toe? Kunnen Papoea's, Dayaks en Balinezen wel over één kam worden geschoren? Balinezen voelen er in ieder geval niets voor om zich met Dayaks en Papoea's te vereenzelvigen. En wat is een adatgemeenschap eigenlijk? Als gevolg van de penetratie van staatsinstellingen en verkeer, urbanisatie en migratie bestaan er immers geen afgesloten homogene gemeenschappen meer. Dit doet de vraag rijzen voor wie adatregels eigenlijk gelden en voor wie niet. Naast de kans dat migranten worden buitengesloten en er een gevaarlijke nadruk komt te liggen op etnische exclusiviteit, discrimineren veel adatregels ook tegen vrouwen en, zoals in de Minangkabau, afstammelingen van slaven. Bovendien verwijzen veel adatregels naar collectieve rechten en plichten en is het maar de vraag of daarmee de belangen van de individuele burgers voldoende zijn gediend. Ten slotte is er het probleem van de representatie. Wie spreekt er nu eigenlijk namens de 'adatgemeenschap' en claimt deze te vertegenwoordigen? Dat zijn over het algemeen stedelijke intellectuelen, die zich niet zelden in tamelijk neokoloniale stereotypen uitlaten over hun achterban.

Daarnaast zijn de verleidingen van de macht niet altijd te weerstaan. Leiders van een ngo die de belangen behartigde van de inheemse bevolking van de Mentawai-eilanden voor de kust van West-Sumatra, gingen deelnemen aan het regionale bestuur en raakten zo betrokken bij de corrupte praktijken rond de houtkap die zij enkele jaren daarvoor nog te vuur en te zwaard hadden bestreden.

De herleving van adat ging hand in hand met de terugkeer van sultans en vorsten. Ook hier is een korte terugblik op het koloniale verleden op zijn plaats. Gedurende de laatkoloniale periode voerden de Nederlanders in grote delen van de archipel indirect bestuur in. Dit betekende dat vertegenwoordigers van de lokale adel namens de Nederlanders het bestuur voerden. In de praktijk bleven de Nederlanders bepalen wat er moest gebeuren en gaven een paar honderd sultans en andere vorsten de koloniale macht een lokaal gezicht. Na 1945 werden deze vorsten en sultans door de nationalisten afgeschilderd als reactionaire collaborateurs en in de loop van de jaren vijftig en zestig verloren de meesten hun macht, aanzien en bezit.

Na het aftreden van Soeharto en met de komst van regionale autonomie probeerden hun nazaten om de oude glorie van hun familie te herstellen. Het morele faillissement van de Nieuwe Orde bood ruimte voor alternatieve bronnen van gezag, zoals de oude regionale aristocratie. Omgeven door een waas van nostalgie verwees de herinnering aan het sultanaat naar de oude tijden waarin het leven nog goed was en de mensen onder de morele leiding van de aristocratie in harmonie met elkaar samenleefden. Vergeten waren de corruptie en het machtsmisbruik waar veel vorsten en sultans zich tijdens de koloniale periode schuldig aan hadden gemaakt. Bovendien bleef de vraag onbeantwoord hoe adel en democratie zich tot elkaar verhielden.

Voorals in gebieden buiten Java was er sprake van een wederopstanding van regionale aristocraten. Nazaten van oude vorsten gingen opnieuw een vorstelijke titel voeren, zonder dat daar overigens bestuurlijke macht aan verbonden was. Sommigen waren ambtenaar of wetenschapper geworden. Zo was de nieuwe sultan van Sambah in West-Kalimantan, Raden 'Wimpi' Winatakusuma, ambtenaar, en diens collega van Mempawah, dr. Mardan Adijaya Kesuma Ibrahim, een expert in toxicologie. Soms werden de nieuwe sultans een instrument in de handen van ambitieuze politici. Dat gebeurde met de sultan van Kutai Kertanegara in Oost-Kalimantan. Dit gebied kreeg veel gelden uit de lokale oliewinning en het districtshoofd gebruikte de wedergeboorte van het sultanaat om er een toeristische trekpleister van te maken.

Veel van de nieuwe sultans woonden inmiddels in Jakarta, waar zij bij de overheid of een bedrijf werkten. Mede omdat de tarieven van binnenlandse vluchten heel goedkoop zijn geworden, komen de in Jakarta woonachtige aristocraten vaak alleen in het weekend overvliegen, wat hun de naam 'weekendsultans' opleverde (Van Klinken 2007b).

De vorsten en sultans zijn niet alleen op zoek naar herstel van aanzien maar willen ook hun verloren gegane bezittingen terug. En sommigen, zoals sultan Mudaffar Syah van Ternate, koesteren grote politieke ambities. In april 2006 vertelde hij me: 'Wij vorsten en sultans waren in feite de hoeksteen van het koloniale bewind. En daarom lagen wij ook aan de basis van het huidige Indonesië. Wij hebben Indonesië feitelijk gemaakt en bovendien vertegenwoordigen wij de waarden en de adat van ons volk. En daarom hebben wij het recht weer een vooraanstaande rol te spelen.' De tragische gevolgen van die overtuiging zijn hiervoor uiteengezet.

Een grote groep vorsten en sultans heeft zich verenigd in het Forum Komunikasi Kraton-Kraton Indonesia. Zij proberen hun gezamenlijke belangen op nationaal niveau voor het voetlicht te brengen. Daarnaast vullen zij een belangrijk deel van hun tijd met officiële bezoeken aan elkaar. Zo trof ik in september 2006 op Bali een flink aantal delegaties van vorsten aan die de herdenking van honderd jaar ‘puputan Badung’ – de verovering van Zuid-Bali door de Nederlanders in 1906, waarbij de vorsten van Badung met familieleden en duizend volgelingen de dood vonden – bijwoonden. De delegatie uit Oost-Kalimantan was voor die gelegenheid gekleed in quasikoloniale uniformen en leek uit een operette te zijn weggelopen.

De sultan van Yogyakarta distantieerde zich van dit soort lage en, in zijn ogen, inferieure adel. Hij vertegenwoordigt immers de meest prestigieuze vorstelijke traditie in Indonesië. Bovendien speelde zijn vader een belangrijke rol tijdens de revolutie door de leiders van de Republiek onderdak te verlenen, en hijzelf groeide uit tot een held van de Reformasi door de dag voordat Soeharto aftrad een massale demonstratie in Yogyakarta in goede banen te leiden. De sultan is qualitate qua ook gouverneur van Yogyakarta. Maar omdat regionale autonomie ook democratische verkiezingen met zich meebracht, zag het ernaar uit dat de sultan voortaan aan deze verkiezingen mee moest doen om gouverneur te blijven. Een poging in 2004 om hier onderuit te komen en zijn aparte status bij wet te consolideren mislukte. Sindsdien wordt er in Yogyakarta omzichtig getracht een oplossing te vinden die aan de eisen van de tijd beantwoordt maar ook het aanzien van de sultan intact laat.

Adat en adel presenteerden alternatieve bronnen van gezag, maar laten zich ook kwalificeren als uitingen van nostalgie met een romantisch-conservatieve inslag. Hoe lastig de hang naar oude waarden en de eisen van de nieuwe tijd zich laten verenigen kan worden geïllustreerd aan de hand van Riau en Bali. Beide voorbeelden laten zien welke problemen zich voordeden bij het bepalen van de regionale autonomie en een culturele identiteit.

Verwarring op Riau

De provincie Riau bestond tot 2002 uit een deel van het vasteland van Sumatra en de Riau- en Lingga-archipel, die over veel natuurlijke rijkdommen beschikken. Naast uitgestrekte rubber- en oliepalmpantages,

zijn er het uitgestrekte olievelden die de helft van de Indonesische olieproductie voor hun rekening namen, terwijl het eiland Batam onder de rook van Singapore tot een hypermoderne industriële zone werd getransformeerd. Bij elkaar genomen leverde de provincie 14 procent van het bruto nationaal product. Toch leefde ruim een derde van de 4 miljoen inwoners onder de armoedegrens omdat Jakarta veel opeiste en weinig teruggaf.

Toen in 1999 regionale autonomie in zicht kwam klonk onmiddellijk de roep om een groter aandeel in de opbrengst van de eigen natuurlijke rijkdommen en grotere politieke vrijheid. Onder leiding van de arts Tabrani Rab werd er in maart 1999 een 'sovereiniteitsverklaring' opgesteld. Volgens sommigen was dat iets anders dan een onafhankelijkheidsverklaring, maar even later sloot Tabrani Rab niet uit dat zijn provincie zich in de toekomst bij de Verenigde Staten van Amerika zou aansluiten.

Van dat laatste is, zoals bekend, niets terechtgekomen, maar ook de droom om op basis van eigen inkomsten een tweede Brunei te creëren ging in rook op.

Aanvankelijk eisten lokale politici 70 procent van de olie-inkomsten op, maar ze moesten uiteindelijk genoegen nemen met 15 procent. Dat leverde voldoende geld op om het provinciale budget te verzesvoudigen. Grootse plannen om aansluiting te zoeken bij de economische metropool Singapore leden echter schipbreuk omdat er intussen sprake was van een flinke bestuurlijke versnippering. Naast de vorming van vele nieuwe districten, vond er in 2002 een afscheiding plaats van de Riau- en Lingga-eilanden, die de provincie Kepulauan Riau, of Kepri, vormden.

In de nieuwe provincie werd veel aandacht en energie besteed aan de verdeling van nieuwe bestuurlijke centra, wat gepaard ging met venijnige gevechten om de macht en geruchtmakende corruptiezaken. Tegelijk werd er koortsachtig gewerkt aan het formuleren van een krachtige en eenduidige provinciale identiteit.

In de ogen van de Maleise elite was de provinciale identiteit onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de Maleise sultans. Tegelijk werd Kepri in een ruimere Maleise wereld geplaatst, waarin het op voet van gelijkheid moest omgaan met Maleisië en Singapore. De werkelijkheid was echter dat Kepri in de economische driehoek met Singapore en het Maleisische Johor de armste hoek vertegenwoordigde, die gedoemd was goedkope arbeid aan de twee anderen te leveren. Men vond het geen

prettig idee dat er vanuit Singapore op Riau werd neergekeken.

De exclusieve nadruk op de Maleise identiteit was ook in een ander opzicht problematisch. Het bood geen ruimte aan de talloze Chinezen en andere migranten die de provincie bevolkten. Bovendien voelden de meeste jongeren zich er ook niet door aangesproken. Zij hadden op school een Indonesisch curriculum gevolgd en keken het liefst naar Indonesische – lees: Jakartaanse – televisiezenders. Daar voelden zij zich beter thuis dan bij de intimiderende moderniteit van Singapore. Terwijl de elite een fictieve homogene Maleise cultuur nastreefde, richtten de jongeren zich bij voorkeur op Jakarta. Bestuurlijke versnippering en een omstreden identiteit zorgden derhalve in Riau en omstreken voor verdeeldheid en verwarring.

Bezorgdheid op Bali

In augustus 2003 werd er op Bali een seminar gehouden ter gelegenheid van het 55-jarige bestaan van de provinciale krant *Bali Post*. De titel van de bijeenkomst luidde: ‘Naar een strategie voor een weerbaar Bali’. De intellectuele elite die aanwezig was probeerde een oplossing te vinden voor een drietal samenhangende dilemma’s. De eerste had te maken met de angst dat als gevolg van het westerse toerisme de Balinese cultuur beschadigd zou worden door ‘westers hedonisme, seks en drugs’. In samenhang hiermee was het tweede punt van zorg dat het Balinese landschap ten onder zou gaan aan de ongebreidelde uitbreiding van allerlei bouwactiviteiten waarvan vooral de aanleg van grote resorts in handen was van Jakartaanse investeerders. Jaarlijks verdwijnt er zo duizend hectare aan sawalandschap. Tegelijkertijd heeft Bali echter een toenemende instroom van toeristen hard nodig omdat meer dan de helft van de inkomsten van de plaatselijke economie en 65 procent van de werkgelegenheid afhankelijk zijn van de toeristensector. Ten slotte ontstond er een toenemende bezorgdheid over het aantal moslimmigranten uit Lombok en Oost-Java dat zich vooral in Zuid-Bali vestigde. In 2000 bedroeg, op een bevolking van ruim 3 miljoen, het aantal immigranten meer dan 300.000. Gevoegd bij het feit dat op landelijk niveau de ICM de wind in de zeilen had gekregen, werd dit aantal als een ernstige bedreiging van het Balinese hindoeïsme ervaren. Echter, de Balinese economie dreef voor een groot deel ook op deze goedkope arbeidsmigranten. Het dagloon van een arbeider uit Lombok was namelijk bijna tweemaal zo goedkoop als dat van een Balinees.

Er hadden zich nog andere bedreigingen voorgedaan. Op 12 oktober 2002 werd er een bomaanslag op twee nachtclubs in Legian gepleegd, waarbij ruim tweehonderd doden en driehonderd gewonden vielen, waarvan de meeste buitenlandse toeristen waren. Op 1 oktober 2005 volgden nog twee kleinere aanslagen op een restaurant in Jimbaran en in het centrum van Kuta, waarbij enkele tientallen slachtoffers vielen. Deze aanslagen maakten een einde aan de illusie dat Bali gevrijwaard was van terrorisme. Het aantal toeristen dat Bali bezocht kelderde direct na de aanslagen met alle gevolgen van dien voor de economie van het eiland, maar na verloop van tijd herstelde de sector zich redelijk.

De aanslag in Legian van oktober 2002 had een minder grote uitwerking op de Balinese samenleving dan wel is verondersteld. Dat komt omdat verreweg de meeste slachtoffers buitenlanders waren en de aanslag zich letterlijk aan de uiterste rand van de samenleving had voorgedaan. Bovendien reageerden de plaatselijke autoriteiten eensgezind en doeltreffend op de aanslag. Ze konden voorkomen dat er uit wraak massaal jacht gemaakt werd op moslimimmigranten. Hoewel er na de aanslag van oktober 2002 geen geweld tegen moslims werd gepleegd, vonden er wel veel razzia's plaats waarbij de identiteitspapieren van migranten werden gecontroleerd en zij in veel gevallen verdere intimidatie en dreiging moesten afkopen.

In november werd er op het strand van Legian een groots reinigingsritueel gehouden om het eiland van kwade invloeden en van de geesten van de overledenen te zuiveren. Niet lang daarna werden de daders van de aanslag opgepakt. De arrestaties werden toegeschreven aan de goede samenwerking tussen de Indonesische en Australische politie, waarbij de Australische technologie om mobiele telefoons te traceren de doorslag had gegeven. Op Bali wist men wel beter. Velen hielden het erop dat de daders waren gepakt dankzij de interventie van de Balinese goden. Daaraan ontleenden zij ook het bewijs dat zij de toekomst weer met vertrouwen tegemoet konden zien. Dit leidde tot een verschil van inzicht tijdens de herdenking van de aanslag in oktober 2003. Terwijl de nabestaanden de slachtoffers herdachten, organiseerde de Balinese overheid een groots feest, het Kuta Karnival, om de vitaliteit van de eigen cultuur te benadrukken. Menig Balinees veroordeelde de herdenking van de doden, want waarom moest je de geesten van de overledenen, die met zo veel ritueel verlost waren, nu weer naar de plek des onheils terugroepen?

Belangrijker dan de terroristische aanslagen waren de effecten van re-

gionale autonomie en democratische verkiezingen op Bali. Decentralisatie en regionale autonomie resulteerden in bestuurlijke fragmentatie, waarbij districten nauwelijks meer samenwerkten en de provincie bijna geen coördinerend gezag meer overhield. Daarnaast zorgden de verkiezingen van 1999 voor een politieke omwenteling waarbij de PDI-P met een overweldigende meerderheid de macht van Golkar overnam, als gevolg waarvan er overal op het eiland nieuwe bestuurders aan de macht kwamen. Omdat de nieuwe bestuurders zich in veel gevallen omringden met luidruchtige, en zo nodig gewelddadige, groepen preman, en er op een aantal plaatsen hevige interne ruzies in de PDI-P-afdelingen werden uitgevochten, trad er een verruwing op van het politieke leven, wat voor veel onrust zorgde.

Onrust was er ook op dorpsniveau, waar een toename van gewelddadige conflicten werdesignaleerd, waarbij kastenkwesties en geschillen over grond de inzet vormden. Hier kwam nog iets bij. Mede door de groei van het toerisme was men cultuur gaan zien als een ding dat vertoond en vermenigvuldigd, en dus ook tegen betaling opgevoerd of verkocht kon worden. Maar, wat gemaakt en verkocht kon worden, kon ook gestolen worden. Eind jaren negentig werd er plots melding gemaakt van een groot aantal diefstallen van waardevolle voorwerpen uit tempels. En telkens werden 'Javanen' of 'moslims' als daders genoemd.

De tempeldiefstallen werden een metafoor voor de gevaren die Bali van buitenaf bedreigden. Bali, en vooral de kern van de Balinese cultuur die in het dorp besloten lag, moest zich volgens deze opvatting beter verdedigen en de oplossing kwam snel en was zeer verrassend. In oktober 1998 was in Sanur onder massale publieke belangstelling het oprichtingscongres van de PDI-P gehouden. Omdat de organisatoren weinig vertrouwen hadden in leger en politie was er een eigen ordedienst in het leven geroepen. Toen een enthousiaste menigte zich naar de conferentiezaal bewoog en er een gevaarlijke situatie dreigde te ontstaan, slaagde volgens de overlevering één man in adatkleding erin de massa tot staan te brengen en te kalmeren. Het charisma dat uitging van deze persoon in adatkleding inspireerde de oprichting van een zogenaamde adatpolitie in talloze dorpen en wijken over heel Bali. In korte tijd was een moment van charisma getransformeerd tot een nieuw uitgevonden traditie. Gekleed in traditionele sarongs met bijbehorende hoofddoek, gecombineerd met een T-shirt en safari-jack, en gewapend met een traditionele kris en een moderne mobiele telefoon, zorgt deze politie voor orde en vei-

ligheid tijdens rituele gebeurtenissen en belichaamt een hernieuwd gevoel van veiligheid.

Tijdens het seminar dat in augustus 2003 werd gehouden, werd de sociaal-culturele herbewapening van Bali verder gestalte gegeven onder de titel *Ajeg* (weerbaar) *Bali*. Een centrale rol hierin werd gespeeld door de eigenaar van de *Bali Post*, Satria Narada. Hij belichaamde het nieuwe morele leiderschap op Bali. In de oude tijd voerden vorsten en brahmaanse priesters het hoogste gezag. Tijdens de koloniale tijd verloren de vorsten hun macht, maar wonnen brahmaanse priesters aan invloed. Tijdens de Nieuwe Orde behielden brahmaanse priesters hun religieuze gezag en was de officiële organisatie van het Balinese hindoeïsme nauw gelieerd aan het Soeharto-bewind. Geleidelijk aan kwam hier steeds meer verzet tegen uit niet-brahmaanse kringen, waar gepleit werd voor een modernere en meer egalitaire vorm van hindoeïsme, dat in principe losstond van de oude kastenhiërarchie. In 1998 kwam de Reformasi naar Bali in de vorm van een kastenconflict. Brahmaanse priesters raakten de absolute zeggenschap over het hindoeïsme op Bali kwijt en moesten zelfs toestaan dat priesters van gewone afkomst bij belangrijke rituelen naast hen officieerden. Een nieuw moreel en religieus leiderschap kwam in handen van stedelijke intellectuelen, waarvan er velen, zoals Satria Narada, van niet-adellijke afkomst waren.

Satria Narada's *Ajeg Bali*-beweging won snel aan populariteit en benadrukte het moderne hindoe-karakter van Bali. Bali en hindoe waren synoniem, wat migranten tot tweederangsburgers maakte. *Ajeg Bali* kreeg via de media van de *Bali Post*-groep, waaronder lokale televisie, een anti-islamitisch karakter. In praatprogramma's werd door gasten in adatkleding uitgelegd wat de essentie van de Balinese cultuur was, waarbij nadruk werd gelegd op conservatief-romantische ideeën die besloten lagen in de oude dorpsleven; op het moment van het islamitische avondgebed (*adzan magrib*) werd het hindoe-avondgebed (*puja trisandya*) uitgezonden; als tegenwicht tegen de islamitische groet *assalam aleikum* werd de hindoe-Balinese groet *om swastiastu* gemeengoed gemaakt. *Ajeg Bali* werd een nieuwe levensstijl die politiek geweld maar ook alcohol en gokken verwierp en bestuurders opriep beter samen te werken. *Ajeg Bali* werd een heel ruim begrip waarbinnen allerlei groepen zich thuis konden voelen. Het werd de politieke mantra van een groep bezorgde ondernemers met grote belangen in de toeristensector, maar bood in ruimere zin aan velen een nieuw moreel onderdak. Zoals iemand

me zei: ‘Ajeg Bali geeft een antwoord op inhoudsloze modernisering, het maakt ons weerbaar.’

De ironie is echter dat degenen die de Ajeg Bali-beweging belichamen het unieke karakter van Bali willen benadrukken, maar de wijze waarop zij dat doen – door middel van seminars, in hun taalgebruik, via bureaucratische procedures, en aan de hand van concepten die deels nog uit de koloniale tijd stammen – is veel *Indonesischer* dan zij bereid zijn toe te geven. Het lijkt namelijk in hoge mate op de manier waarop hun collega’s elders in de archipel proberen om het unieke karakter van hún regio onder woorden te brengen.

Democratie en burgerschap

De ervaringen met regionale autonomie waren in de beginjaren van de bestuurlijke decentralisatie niet onverdeeld gunstig. De verwachting dat minder staat zou resulteren in meer democratie, beter bestuur en een sterkere civil society werd gelogenstraft. In plaats van minder staat was er op het regionale vlak juist sprake van bestuurlijke expansie terwijl de kwaliteit van het bestuur op het vlak van samenwerking, efficiency en transparantie zeer te wensen overliet. In plaats van dat er meer democratie en beter bestuur kwam, deden regionale elites met succes een greep naar de macht. En in plaats van een krachtige nationaal georiënteerde civil society was er een opleving van regionale identiteiten, waarbij adat en sultans, en etnische en religieuze sentimenten van doorslaggevend belang waren. En deze sentimenten sloten een gezamenlijk streven naar het versterken van een *Indonesisch* burgerschap uit.

Samen met het milieu, dat te lijden had onder versnelde ontbossing, behoorde het ideaal van een gedeeld burgerschap tot de grootste slachtoffers van de regionale autonomie. Het was in dit verband wrang om te constateren op hoe weinig solidariteit uit de rest van het land de slachtoffers in Sambas en Sampit, en de bevolking van Atjeh en Papoea konden rekenen. Zij werden primair als lastige Madurezen, separatistische Atjeeërs en onderontwikkelde Papoea’s gezien en niet als mede-Indonesiërs.

Islamisering en islamisme

Van de 1,3 miljard moslims in de wereld woont er 13 procent in Indonesië. In 2000 telde het land 178 miljoen moslims, die 88 procent van de bevolking uitmaken. Daarmee heeft Indonesië van alle landen in de wereld de meeste mosliminwoners, maar toch is het geen islamitische staat. Lange tijd trok de islam in Indonesië zelfs niet bijzonder veel aandacht, maar daar is de laatste jaren verandering in gekomen. In de media wordt het beeld van de islam in Indonesië bepaald door bomaanslagen, terroristische netwerken die in contact zouden staan met Al Qaida, strijdgroepen, of Laskar Jihad, die de wapens opnamen tegen christenen, de roep om invoering van de sharia die gepaard gaat met lijfstraffen, terwijl het straatbeeld steeds meer gevuld wordt door vrouwen met hoofddoeken (*jilbab*). Deze opsomming schetst een onvriendelijke, agressieve islam die steeds meer veld wint. De veelgeprezen film *De stand van de maan* (2004) van Leonard Retel Helmrich bevestigt dit angstbeeld van een oprukkende islam op uiterst suggestieve wijze. Deze zienswijze sluit aan bij Nederlandse opiniemakers die, niet gehinderd door veel kennis van zaken, ‘de islam’ als een bedreiging zien van ‘de westerse beschaving’.

Tegenover degenen die de islam als een bedreiging zien, staan de mensen die volhouden dat de overgrote meerderheid van de gewone moslims in Indonesië in feite door en door tolerant is en niets te maken wil hebben met radicalisme. Deze opvatting suggereert dat er aan de randen van de islam weliswaar sprake is van radicalisme, maar dat het geloof van de gewone man onveranderlijk tolerant is gebleven. In dit hoofdstuk zal worden beweerd dat beide benaderingen onjuist zijn. Het is namelijk zeer de vraag of de radicale politieke islam, ook wel islamisme genoemd, in Indonesië echt veld wint. Anderzijds is er wel degelijk sprake van een voortgaande islamisering van de Indonesische samenleving. Islamise-

ring leidt echter niet automatisch tot islamisme.*

De tegenstelling ‘radicaal’ versus ‘tolerant’ is niet de enige die gebruikt wordt om de islam in Indonesië mee aan te duiden. Andere tegenstellingen zijn ‘reformistisch’ of ‘modernistisch’ versus ‘traditionalistisch’, en ‘fundamentalistisch’ of ‘conservatief’ versus ‘liberaal’. Ze verschillen gradueel van elkaar maar duiden allemaal op een tegenstelling tussen een strenge en een tolerante islam. In 1960 introduceerde de bekende Amerikaanse antropoloog Clifford Geertz in zijn invloedrijke boek *The Religion of Java* de tegenstelling *santri-abangan*, die ook binnen dit kader past. *Santri*'s waren strenge moslims, die zich aan de vijf zuilen van de islam hielden – de geloofsbelijdenis, vijf keer per dag bidden, een bedevaart naar Mekka maken, vasten tijdens de Ramadan, en giften geven aan de armen. Hiertegenover stonden de syncretistische *abangan*, die noties uit de islam vermengden met Javaanse mystiek en overblijfselen van het hindoeïsme. *Santri*'s woonden over het algemeen in de steden en waren actief in de handel, terwijl *abangan* een overwegend rurale achtergrond hadden. Geertz wekte de indruk dat *abangan* het authentieke en tijdloze Java vertegenwoordigden. Onlangs heeft de historicus Merle Ricklefs (2006) dit beeld bijgesteld. Hij toonde namelijk aan dat de term ‘*abangan*’ pas na 1850 in zwang raakte en een reactie was op een islamiseringsgolf uit het Midden-Oosten die Indonesië aan het begin van de negentiende eeuw bereikte. Degenen die zich *abangan* gingen noemen verzetten zich tegen deze hervormingsbeweging die een zuivere vorm van islam wilde invoeren en benadrukten het eigen Javaanse karakter van hún islam.

De radicale stromingen die momenteel actief zijn binnen de islam hebben een gemeenschappelijke negentiende-eeuwse voorganger in het Midden-Oosten. In dit hoofdstuk zullen de verschillende bewegingen die uit die negentiende-eeuwse hervormingsbeweging zijn voortgekomen, worden gevolgd. Zonder die historische internationale context zijn

* Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van *Afkar Tashwirul* 20/2006; Andaya 2006; *Asia Views*; *Asia Times*; Barendregt 2006; Beatty 1999; Van Bruinessen 2002; 2004; Van Bruinessen en Wajidi 2006; *The Bulletin*; Collins 2004; Van Dijk 2004, 2007; Fealy 2001, 2003, 2004; Fealy en Hooker 2006; *FEER*; Fox 2004; Geertz 1960; Hefner 2002, 2003, 2004; Huntington 1993; *International Crisis Group* 2001c; 2002b; 2002c, 2003c, 2004a, 2005a; Ichwan 2006; Kraince 2000; Laffan 2003; Liddle & Mujani n.d., n.d.; Lim 2005b; Meuleman n.d.; *NRC Handelsblad*; Nadirsyah Hasan 2005; Noorhaidi Hasan 2006, 2007; Rathomy 2006; Ricklefs 2006; Sidel 2006; *Tempo*; *Time*; Abdul Syukur 2003; Vlasblom 2006; Wander 2007; Watson 2005.

hedendaagse ontwikkelingen binnen de Indonesische islam niet goed te begrijpen. Ten slotte wordt de vraag opgeworpen of er, net als in de negentiende eeuw, ook sprake is van een matigende tegenbeweging.

Fundamentalisme, reformisme, traditionalisme en radicalisme

De hervormingsbeweging die aan het begin van de negentiende eeuw Indonesië bereikte, staat bekend als het wahhabisme en is genoemd naar Muhammad ibn Abd al-Wahhab (1703-1792). Deze Arabische hervormer was van mening dat de islam gecorrumpeerd was geraakt als gevolg van allerlei vormen van mystiek, bijgeloof en rituele praktijken die niets te maken hadden met het oorspronkelijke geloof. Daarom pleitte hij voor een terugkeer naar het fundament van de islam, zoals dat beleden en beleefd werd in de tijd van de profeet Mohammed (570-632). Volgens hem moest de islam uitsluitend gebaseerd zijn op de koran en de hadith, de woorden en daden van de profeet. Dit fundamentalisme probeerde tevens eenheid te scheppen binnen een verdeelde islamitische wereld. Een zuivering van het geloof zou de islam weerbaarder maken tegen een steeds sterkere westerse wereld. Het was dan ook niet toevallig dat de verspreiding van het wahhabisme in de Indonesische archipel samenviel met de Nederlandse koloniale expansie.

Aan het einde van de negentiende eeuw ontstond er in Egypte een nieuwe hervormingsbeweging die eveneens tot doel had om de islam te revitaliseren. Ditmaal was de westerse invloed in het Midden-Oosten verder opgerukt en moest er nog duidelijker stelling worden genomen. Onder leiding van Jamal al-din al-Afghani (1838-1897), die onder andere in Frankrijk had gestudeerd en daar geïnspireerd was geraakt door het protestantisme, en diens leerling Muhammad Abduh (1849-1905) ontstond er een beweging die terug wilde keren naar de begintijd van de islam, maar die er ook voor pleitte wetenschappelijke verworvenheden van het Westen over te nemen. De beweging die terug wil keren naar de begintijd van de islam wordt ook wel *salafisme* genoemd. Aanhangers van het salafisme heten *salafi's*, zij die de vereerde voorouders (*al-Salaf al-Salih*) volgen. De tijd van de 'voorouders' verwijst naar de eerste helft van de zeventiende eeuw, toen de profeet en de vier kaliefs die hem opvolgden het gezag voerden over een ongedeelde islam. Na de moord op de vierde kalief, Ali, de schoonzoon van de profeet, ontstond het schisma tussen soennieten en

sjiïeten en raakte de islam verdeeld. Het salafisme legt dus een grote nadruk op de eenheid van de islam. De begrippen wahhabisme, fundamentalisme en salafisme overlappen elkaar in hoge mate.

Eenheid binnen de islam was nodig om zich tegen westerse expansie te weren. Maar Muhammad Abduh wees het Westen niet radicaal af. Hij pleitte er juist voor om gebruik te maken van de wetenschappelijke verworvenheden van het Westen mits deze niet in strijd waren met de grondgedachten van de islam. Daarnaast werd grote nadruk gelegd op het zelfstandig kritisch denken (*ijtihad*) waarbij afgeweken kan worden van wat de traditionele rechtsscholen beweren. Door open te staan voor vernieuwing en vooruitgang kon de islam in zijn oude glorie worden hersteld.

Sinds de opening van het Suezkanaal in 1869 was het aantal pelgrims uit de Indonesische archipel naar Mekka sterk toegenomen en werden de contacten met religieuze centra in het Midden-Oosten geïntensiveerd.

Het reformisme van Muhammad Abduh, dat gebaseerd was op een mix van fundamentalisme en modernisering, kreeg veel invloed in de Indonesische archipel.

Achmad Dahlan (1868-1923) uit Yogyakarta, die in Mekka en daarna in Cairo had gestudeerd, stichtte in 1912 de Muhammadiyah-beweging. De Muhammadiyah (de Weg van Mohammed) legde grote nadruk op onderwijs en gezondheidszorg en kreeg veel aanhang onder moslims die deel uitmaakten van de opkomende stedelijke middenklassen in Nederlands-Indië. In 1917 werd er een aparte vrouwenbeweging opgericht en in 1938 telde de Muhammadiyah 250.000 leden. De Muhammadiyah belichaamde een breuk met de Javaanse islam omdat de beweging zich fel tegen mystieke praktijken en het vereren van heilige graven keerde. Toch was de Muhammadiyah, vergeleken met de reformistische beweging in Egypte, meer modernistisch dan fundamentalistisch.

In 1924 veroverde Abd al-Aziz ibn Saud, de stichter van het koninkrijk Saudi-Arabië, de heilige plaatsen Mekka en Medina. Hij was een overtuigd aanhanger van het salafisme en voerde in Mekka en Medina zuiveringen uit onder mystieke soefi-orde, waar ook veel pelgrims uit Java toe behoorden. Nadat in 1924 het Ottomaanse kalifaat door de seculiere nationalistische leider Kemal Atatürk omver was geworpen, riep Abd al-Aziz ibn Saud zich in 1926 uit tot de nieuwe leider in de islamitische wereld toen hij het Moslim World Congress oprichtte.

Geschokt door de verovering van Mekka en Medina en verontrust door de toenemende populariteit van de modernistische Muhammadi-

yah richtten traditionele islamitische leiders op Java in 1926 de Nahdlatul Ulama (NU, het ontwakende geleerden) op. De eerste leider van deze nieuwe massabeweging was Kiai Haji Hasyim Asyari, de grootvader van Abdurrahman Wahid. De NU werd gedragen door een breed netwerk van islamitische leraren (*kiai*) die veelal verbonden waren aan islamische scholen annex internaten (*pesantren*) op het Javaanse platteland. De NU was traditioneel in de zin dat de beweging zich bewust was in een lange traditie van islamgeleerden te staan die terugging tot de Middeleeuwen. Hoewel leden van de NU en de Muhammadiyah tot de santri worden gerekend, zijn er grote onderlinge verschillen. In tegenstelling tot de Muhammadiyah spelen mystiek en de verering van heiligen en heilige graven een belangrijke rol binnen de NU. In tegenstelling tot de Muhammadiyah, die de nadruk legt op het totaal anders zijn van Allah, speelt binnen de NU de mystieke eenwording met Allah door middel van het collectief en herhaald reciteren van gebeden een belangrijke rol. Anders dan de Muhammadiyah stellen de leiders van de NU zich toleranter op ten opzichte van andere religies.

Momenteel zijn de Muhammadiyah met een aanhang van 20 miljoen en de NU met naar schatting 35 miljoen aanhangers veruit de grootste islamitische bewegingen in Indonesië. Het zijn primair sociaal-religieuze bewegingen die niet streven naar de vestiging van een islamitische staat. De NU en de Muhammadiyah bepalen echter niet het totale beeld van de islam in Indonesië. Er zijn ook kleine maar invloedrijke radicale stromingen die onder de noemer 'islamisme' vallen. Islamisten zijn ervan overtuigd dat de islam alle aspecten van het leven, en dus ook de politiek, moet bepalen en zijn nauw verwant aan salafi's. Een klein deel van deze islamisten wil deze ideale orde met geweld vestigen.

Het islamisme heeft uiteenlopende wortels in de Indonesische geschiedenis. Aan het begin van de twintigste eeuw werd er in West-Java door Arabische migranten uit de Hadramaut – het huidige Jemen – de al-Irsyad opgericht. Deze organisatie was sterk op het Midden-Oosten georiënteerd en legde de nadruk op een puriteins activisme en de arabisering van het islamonderwijs, wat aan het einde van de twintigste eeuw opnieuw een belangrijke rol zou gaan spelen.

In 1923 werd er in Bandung een enigszins verwante Indonesische organisatie opgericht die Persatuan Islam (Islamitische Eenheid) of Persis heette. Geïnspireerd door het gedachtegoed van Muhammad Abduh, streefde Persis in de eerste plaats naar een zuivere islam maar verbond

daar een radicaler politiek programma aan. Aanvankelijk keerde Persis zich tegen de nationalistische beweging omdat deze de eenheid van de islam zou bedreigen. Later vond er onder leiding van Mohammed Natsir (1908-1993) een koerswijziging plaats toen hij pleitte voor de vestiging van een islamstaat in Indonesië. Persis was weliswaar een kleine organisatie, maar had veel invloed in radicale kringen. Zo hadden de leiders van de Laskar Jihad en de plegers van de bomaanslag op Bali in 2002 onderwijs gevolgd op Persis-scholen.

De plegers van de aanslag op Bali in 2002 bleken ook nauwe banden te hebben met een andere militante organisatie die bekendstaat onder de naam Darul Islam. Deze beweging stond onder leiding van S.M. Kartosoewirjo (1905-1962), een mysticus en radicaal strijder voor een islamitische staat, die in de jaren dertig regelmatig contact had met Mohammed Natsir. Tijdens de revolutie had Kartosoewirjo de leiding van een islamitische strijdgroep en kon hij zich niet verenigen met de compromissen die de republikeinse leiders met de Nederlanders sloten. Bovendien was hij teleurgesteld in het feit dat de republiek niet op de islam zou worden gebaseerd. Daarom riep hij zichzelf in 1948 uit tot leider van de Negara Islam Indonesia, of Darul Islam (het Huis van de Islam), en vocht hij niet alleen tegen de Nederlanders maar bestreed hij ook de republiek. De Darul Islam vocht na de onafhankelijkheid door en sloot een coalitie met verwante bewegingen in Atjeh, Zuid-Sulawesi en Kalimantan, waarbij veel slachtoffers vielen. Alleen al in West-Java maakte de Darul Islam 23.000 slachtoffers. Pas in 1962 slaagde het Indonesische leger erin Kartosoewirjo te pakken te krijgen en werd hij gedood. Naar later zou blijken bleef de Darul Islam als ondergronds netwerk voortbestaan en zouden nakomelingen van Darul Islam strijders de fakkel overnemen.

Dakwah en neosalafisme

Hoewel Indonesië van alle landen in de wereld de meeste mosliminwoners heeft, is het geen islamitische staat geworden. Het besluit hierover werd genomen in de zomer van 1945. Op 22 juni van dat jaar werd door de republikeinse leiders besloten om in de grondwet van Indonesië een preambule op te nemen, waarin werd aangegeven dat moslims verplicht waren zich aan de islamitische wet te houden ('*dengan kewajiban menjalankan syariat Islam bagi pemeluknya*'). Het waren zeven zeer omstreden woorden die onder druk van christelijke leiders en op aandringen

van vicepresident Mohammed Hatta op 18 augustus, toen de grondwet werd vastgesteld, weer werden verwijderd. Sindsdien zijn er herhaaldelijk vergeefse pogingen ondernomen om van Indonesië toch een islamitische staat te maken.

De islam manifesteerde zich na de onafhankelijkheid via twee grote politieke partijen, de Masyumi en de Nahdlatul Ulama. De Masyumi was een moderne democratische partij die het kapitalisme omarmde en waarvan de aanhang overeenkwam met die van de Muhammadiyah. Ex-Persis-voorman Mohammed Natsir behoorde tot de partijtop en was aan het begin van de jaren vijftig zelfs korte tijd premier. Bij de verkiezingen van 1955 lukte het de moslimpartijen echter niet om een meerderheid te behalen. Samen haalden NU en Masyumi slechts 38 procent van de stemmen. Wel slaagde de NU erin om het ministerie van Godsdienst in handen te krijgen, dat controle uitoefende op het islamitisch familie-recht, het islamonderwijs en de bedevaart naar Mekka.

Tegen het einde van de jaren vijftig keerde de Masyumi zich steeds meer tegen het beleid van president Soekarno en werd de partij ervan verdacht de regionale opstanden tegen Jakarta te steunen. Op verdenking van samenzwering met de Darul Islam werd de Masyumi in 1960 verboden en verdween Natsir achter de tralies.

Na de machtsovername door Soeharto in 1965 werd Natsir weer vrijgelaten maar zijn Masyumi bleef verboden. Een groot deel van de Masyumi-aanhang is uiteindelijk in Golkar terechtgekomen. Omdat al snel duidelijk werd dat er geen politieke toekomst was voor de islam in Indonesië, richtte Natsir in 1967 de Dewan Dakwah Islamiyah Indonesia (de Raad voor de Islamitische Zending in Indonesië) op. Nu de islamisering van Indonesië via de politiek niet lukte, moest deze vanuit de samenleving plaatsvinden. Daarbij werd de aandacht allereerst gericht op de interne zending onder moslims. Pas als hun geloofsleven was versterkt, kon er verder worden gewerkt aan de islamisering van de rest van de samenleving.

Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf, maar werd moreel en materieel van harte ondersteund vanuit het Midden-Oosten. Vooral Saudi-Arabië speelde hierin een centrale rol. In 1962 werd door het Saudische bewind de Moslim Wereldliga (Rabitat al-Islam al-Islami) opgericht, waarvan Natsir bestuurslid werd.

De vorm waarin de islamzending werd bedreven was geïnspireerd op de Moslim Broederschap uit Egypte, waarvan vervolgens ook steeds

meer ideeën werden overgenomen. Deze Broederschap was in 1928 opgericht door Hasan al-Banna (1906-1948) en was opgebouwd uit kleine cellen die los van elkaar opereerden. Hasan al-Banna legde de nadruk op de islam als een politiek systeem. Daarbij was hij een felle tegenstander van het Westen en van democratie omdat de westerse opvatting van volkssoevereiniteit strijdig was met het absolute gezag van Allah. Een andere invloedrijke figuur in de Broederschap was Sayyid Qutb (1906-1966). Ook hij was antiwesters, waarbij met name het decadente Amerika het moest ontgelden. Daarnaast keerde hij zich tegen Israël en de fallende regimes in het Midden-Oosten. Hierbij kwam hij ook in conflict met de Egyptische president Nasser, die hem uiteindelijk ter dood liet brengen. De ideeën van Sayyid Qutb vormden een inspiratiebron voor Al Qaida, en vertalingen van zijn werk circuleren ook in Indonesië.

Na de dood van Sayyid Qutb week een deel van de Broederschap uit naar Saudi-Arabië, dat niets moest hebben van Nassers Arabisch socialisme. Onder de Saudische vleugels werden de scherpe politieke kantjes van de Broederschap afgeslepen. Omdat Saudi-Arabië in de Koude Oorlog de zijde van het Westen had gekozen, werd de aandacht verlegd naar anticommunistische propaganda. Daarnaast nodigde de nederlaag van de Arabische landen in de oorlog tegen Israël in 1967 uit tot bezinning over de vraag hoe een hernieuwde zuivering van de islam tot meer daadkracht kon leiden.

In Indonesië werden de zendingsactiviteiten van de Dewan Dakwah Islamiyah Indonesia (DDII) aanvankelijk door het bewind van Soeharto gesteund omdat hiermee het communisme kon worden bestreden. Maar Soeharto liet al snel blijken dat hij de islam geen politieke rol van betekenis wilde laten spelen, wat Natsir bijzonder teleurstelde.

De *dakwah*-beweging in Indonesië kwam tegen het einde van de jaren zeventig pas goed op gang en dat had een aantal oorzaken. In 1978 werd door het Nieuwe Orde-bewind politiek activisme van studenten op de campus van universiteiten verboden. De 'normalisatie van de campus', zoals het in regeringstaal heette, leidde ertoe dat religieus activisme de plaats innam van politieke acties. En zo deed de zogenaamde 'campus-islam' zijn intrede in Indonesië.

De stijging van de olieprijs in de jaren zeventig stelde Saudi-Arabië in staat veel meer geld in zendingsactiviteiten te investeren. In 1975 werd, naar het model van de Wereldraad van Kerken, de Wereldraad van Moskeeën opgericht om de islamzending in de wereld te ondersteunen.

Ten slotte was er de machtswisseling in Iran in 1979, toen de sjah door ayatollah Khomeiny werd verdreven. Deze gebeurtenis valt te vergelijken met de overwinning van Japan op Rusland in 1905. Toen overwon een Aziatisch land voor het eerst een westerse grootmacht, ditmaal werd een westers georiënteerd regime ten val gebracht door een islamitische revolutie waarna ook nog de druk van de Verenigde Staten werd weerstaan. De Iraanse revolutie had sjiïeten aan de macht gebracht, wat de soennitische machthebbers in Saudi-Arabië zeer verontrustte. Zij pompten daarom nog meer geld in hun dakwah-activiteiten om hun Iranese concurrenten de pas af te snijden.

In deze context startte Imanuddin Abdurrachim in 1979 in de Salmanmoskee van de technische universiteit van Bandung zijn campusdakwah-campagne. De organisatie was gemodelleerd naar de Egyptische Broederschap en werkte met kleine studiegroepjes (*usroh*). In die groepjes werd de nadruk gelegd op een combinatie van intellectuele en morele training (*tarbiyah*). Daarbij speelde het bijbrengen van persoonlijke discipline een belangrijke rol omdat kennis en gedrag in elkaars verlengde moesten liggen. Zo werd de islam tot een omvattende levenswijze gemaakt als teken waarvan meisjes een hoofddoek (*jilbab*) gingen dragen en jongens een lang wit gewaad (*jubah*), terwijl ze ook hun baard lieten staan. Het begin lag bij de vorming van een islamitische persoonlijkheid, pas daarna kon de samenleving aan de beurt komen.

De dakwah-beweging onder studenten had een sterk salafistisch karakter omdat er gestreefd werd naar het naleven van de zuivere islam. In vergelijking met de negentiende-eeuwse islam, waarin mystiek een belangrijke rol speelde, werd er in de nieuwe campus-islam grote nadruk gelegd op formele aspecten van het geloof zoals het dragen van specifieke kleding en het nakomen van strikte leefregels.

De verbinding met Saudi-Arabië werd belichaamd door het Islamitisch Arabisch Wetenschappelijk Instituut LIPIA (Lembaga Ilmu Pengetahuan Islam dan Arab) in Jakarta, dat een paar duizend Indonesische studenten opleidde. Daarnaast kregen veel studenten een Saudische beurs om aan universiteiten in Riyad, Medina, of Lahore te studeren. Via deze strategie slaagde Saudi-Arabië erin om te concurreren met de populaire Al-Azhar-universiteit in Cairo.

Gesteund door geld uit het Midden-Oosten en de DDII breidde de campusdakwah-beweging zich uit naar andere universiteiten, waarbij tijdschriften als *Media Dakwah* een belangrijke rol speelden. Daarnaast

werden er door het hele land nieuwe moskeeën en *pesantrens* gebouwd, als gevolg waarvan de islam geleidelijk aan veel zichtbaarder ging worden.

Was de aandacht aanvankelijk gericht op persoonlijke ontwikkeling, gaandeweg kreeg de dakwah-beweging ook een politiek gezicht. Vooral doordat het gedachtegoed van het salafisme verbonden werd met dat van de Moslim Broederschap ontstond er een grotere politieke bewustwording, die ook wel neosalafisme wordt genoemd. Er werd, net als in modernistische ICMi-kringen, harder stelling genomen tegen de invloed van christenen in Indonesië. Ouderen hadden in de jaren zestig nog samen met christenen het communisme bestreden, maar voor jongeren was die alliantie niet langer relevant. Daarnaast werd de corruptie van het Soeharto-regime op de korrel genomen en moesten ook liberale islamitische leiders, die tolerantie en pluriformiteit propageerden, het ontgelden. De inmiddels bejaarde Natsir vatte de politieke dimensie van de dakwah-beweging als volgt samen: 'Eerst gebruikten we de politiek om te preken, nu preken we met een politiek doel' (ICG 2004: 6).

De politisering van de islam vond niet alleen plaats op de campus van universiteiten maar ook in de nationale politiek. Zoals in de eerste twee hoofdstukken is aangegeven, speelde ICMi op dat vlak een centrale rol. Er had zich in de tweede helft van de twintigste eeuw een versneld proces van verstedelijking voorgedaan. Woonden in 1930 2,3 miljoen mensen, of 3,8 procent van de bevolking, in steden, in 2005 was dit aantal gestegen tot 107 miljoen, of 48 procent. Deze urbanisatie ging vergezeld van de uitbreiding van onderwijs en de groei van middenklassen. Via hoger onderwijs ontstond er een nieuwe groep stedelijke professionals en ambtenaren. Een grote groep hiervan steunde een hernieuwde moslimemanipatie en probeerde via ICMi toegang te krijgen tot de macht.

ICMI en DDII droegen elk op hun manier bij tot een islamisering van het politieke en maatschappelijke leven. Dit kwam bijvoorbeeld vanaf het begin van de jaren negentig tot uiting in massale bijeenkomsten in het Senayan-stadion van Jakarta, waar islamprediking vergezeld ging van popconcerten. Dat de islam ook in commercieel oogpunt interessant begon te worden, bleek uit het feit dat sigarettenfabrikanten activiteiten in de vastenmaand begonnen te sponsoren, terwijl steeds meer auto's werden gezien met bumperstickers met de tekst 'I ♥ ISLAM'.

Toen in 1993 in Jakarta duizenden demonstranten onder de vlag van de islam de straat opgingen om te protesteren tegen de staatsloterij, om-

dat dit instituut tot gokken aanzette, bleek dat moreel-religieuze thema's een massa op de been konden brengen die in staat was een vuist te maken. De loterij, waar de familie Soeharto belangen in had, werd stopgezet.

Terwijl ICM1 zich in hoofdzaak tot de beter opgeleide hogere middenklassen richtte, was de dakwah-beweging vooral actief onder jongeren uit de lagere middenklassen. Het betrof hier vooral jongeren die van het platteland naar de stad waren gekomen om te studeren (Noorhaidi Hassan 2006). Hun verwachtingen waren hooggespannen. De Nieuwe Orde had modernisering, groei en welvaart beloofd en daarvan wilden zij ook profiteren. Veel studenten moesten echter ondervinden dat zij te weinig kregen om echt mee te kunnen doen. Zij voelden op de campus het verschil tussen kinderen uit rijkere milieus en henzelf aan den lijve, en merkten in de shopping malls in de stad hoe ver zij nog verwijderd waren van de nieuwe overvloed. Tegelijkertijd ondervonden ze door hun verblijf aan de universiteit een verwijdering tussen henzelf en hun ouderlijk milieu in het dorp waar ze vandaan kwamen. Door het gebrekkige niveau van de meeste universiteiten was het vervolgens niet makkelijk om werk te vinden, waardoor de toekomst weinig zekerheid bood. Onder deze omstandigheden bood de kennismaking met de dakwah-beweging een nieuw houvast. Het was de politieke ambitie van hogere middenklasse en de zoektocht naar zekerheid van jongeren uit de lagere middengroepen die de islam een nieuwe dimensie gaven.

De emancipatie van zowel de moslimmiddenklasse als van studenten ging gepaard met de ontwikkeling van een zeer negatief beeld van de westerse wereld, waarover een grote eensgezindheid bestaat. Zoals in het Westen 'de islam' als een bedreiging wordt gezien – wat door Samuel Huntington al in 1993 als een 'clash of civilizations' werd bestempeld – zo bestaat er in Indonesië een krachtig vijandbeeld van het Westen. Er is zelfs sprake van een breed gedragen overtuiging dat er een wijdvertakte samenzwering gaande is waar de Verenigde Staten, het Vaticaan en joods-zionistische kapitalisten deel van uitmaken en die tot doel heeft de islam in Indonesië te ondermijnen. De monetaire crisis van 1997 werd toegeschreven aan manipulaties van de joodse financier George Soros, het neoliberale beleid van Amerika en de opstelling van westerse financiële instellingen zoals het IMF tegenover Indonesië tijdens de economische crisis. Deze werd als een diepe vernedering ervaren. Voor velen was het een uitgemaakte zaak dat christenen een hand hadden in de onafhankelijkheid van Oost-Timor en de onlusten op de Molukken. Het idee dat

de islam in oorlog is met het Westen gaat terug naar teksten van Sayyid Qutb, die ook in Indonesië verkrijgbaar zijn. Tekenend in dit verband is dat de antisemitische tekst *De Protocollen van de Wijzen van Sion*, die in 1864 in Frankrijk werd geschreven en in 1903 in Sint-Petersburg opnieuw werd uitgegeven, met een voorwoord van Amien Rais in het Indonesisch is vertaald.

Conflicten elders in de wereld, zoals tussen Israël en de Palestijnen en de Amerikaanse invallen in Irak in 1990 en 2003, bepalen mede het negatieve beeld van het Westen. De strijd tussen Serviërs en Bosniërs, die in het Westen als een overwegend etnisch conflict werd gezien, is in Indonesië als een gevecht tussen christenen en moslims afgeschilderd.

Het Westen wordt niet alleen gezien als agressor maar ook als bron van moreel verval. Een blik op de soort films dat uit het Westen afkomstig is of waarin westerlingen een rol spelen, lijkt dit te bevestigen. Het Westen staat daarin gelijk aan seks, overspel, drank, drugs en crimineel geweld. En wie in Indonesië vervolgens uiterst schaars geklede toeristen op straat ziet lopen die zich nogal eens lomp gedragen, kan concluderen dat de filmbeelden niet ver naast de werkelijkheid zitten.

De aanslag op de Twin Towers in New York op 11 september 2001 leidde in Indonesië tot gemengde reacties. De aanslag werd weliswaar veroordeeld door de regering, maar de daaropvolgende geallieerde aanval op Afghanistan werd niet gesteund. In plaats daarvan vonden er in Jakarta massale anti-Amerikaanse betogingen plaats, waaraan ook Muhammadiyah en NU deelnamen. Daarnaast werd door diverse islamitische leiders en in verschillende media betwijfeld of Al Qaida wel achter de aanslag in New York zat. Het aan TCM gelieerde dagblad *Republika* kopte bijvoorbeeld op 21 september 2001 dat op 9/11 vierduizend joden niet op hun werk in het World Trade Center waren verschenen, wat zou wijzen op een joodse betrokkenheid bij de aanslag. Op straat was de populariteit van Osama bin Laden af te lezen aan talloze T-shirts en buttons met zijn afbeelding erop.

President Bush maakte in dit verband met zijn uitspraak 'You are either with us or with the terrorists' een grote tactische fout. Hiermee gaf hij aan dat er een strijd was ontbrand tussen 'goed' en 'kwaad', wat als een kruistocht tegen de islam werd opgevat. Hierdoor werd gematigde stemmen bij voorbaat het zwijgen opgelegd. Tegen de achtergrond van deze ontwikkelingen zullen nu drie islamistische bewegingen die hun wortels in het salafisme hebben nader worden bekeken.

Laskar Jihad

Tegen het einde van de vorige eeuw manifesteerde de radicale islam zich ook in Indonesië in de gedaante van fulltime strijders. De Laskar Jihad onder leiding van Ja'far Umar Thalib is daar een voorbeeld van. In de persoon van Thalib (geb. 1961) komen enkele lijnen samen die hiervoor zijn aangegeven. Hij stamt uit een Arabische familie die uit Jemen afkomstig is en zijn vader was actief in de al-Irsyad-beweging. Thalib volgde zelf ook onderwijs aan een al-Irsyad-pesantren, en na zijn studie aan het LIPIA in Jakarta bezocht hij universiteiten in Lahore en Jemen. Hij was een aanhanger van het salafisme maar ook een rusteloze student op zoek naar actie. Daarom besloot hij in 1987 naar Afghanistan te gaan om er tegen de Sovjets te vechten. De oorlog in Afghanistan (1979-1989) is een katalysator geweest in de radicalisering van de islam omdat hier de gelegenheid bestond de jihad te ervaren, dat wil zeggen: concreet te vechten ter verdediging van het geloof. Thalib claimt tijdens zijn verblijf in Afghanistan Osama bin Laden ontmoet te hebben – die op dat moment nog door de Verenigde Staten werd gesteund – wat hem in Indonesië veel aanzien verschafte. Later nam Thalib echter afstand van Osama bin Laden omdat deze zich tegen het Saudische regime had gekeerd. Salafis horen immers de staat te gehoorzamen indien deze een islamitische grondslag heeft.

In 1993 keerde Thalib terug in Indonesië en stichtte in de buurt van Yogyakarta een eigen pesantren die op salafistische leest was geschoeid. Leerlingen en aanhangers werden veelal gerekruteerd onder jongeren uit de lagere middenklassen, die hiervoor beschreven zijn. Meestal werden zij via een familielid of vrienden in aanraking gebracht met de dakwah-beweging. Het salafisme bood hun zekerheid die in een nieuwe puriteinse levensstijl tot uitdrukking werd gebracht. Inzicht in de ware islam leerde hun dat de islam de oplossing is van zowel hun persoonlijke als de grote maatschappelijke problemen. Herkenbaar aan hun witte gewaden en sprieterige baardjes, onthouden zij zich van drank en sigaretten en kijken geen televisie. Ze leven in alle eenvoud in groepjes bij elkaar, besteden veel tijd aan gebed en studie en drijven handelstjes om in hun onderhoud te voorzien. Op straathoeken en bij stoplichten collecteren zij voor hun goede zaak, wat door niet-moslims als intimiderend wordt ervaren.

Deze salafi's zijn zich scherp bewust van het onderscheid tussen henzelf en de zondige wereld rondom hen en hebben bijna geen contact meer

met familie en oude vrienden. In plaats daarvan onderhouden ze een hechte band met hun leraar, die de groepscohesie versterkt door de huwelijken van zijn leerlingen met goede islamitische vrouwen te arrangeren.

Het is opvallend dat vooral studenten in de exacte wetenschappen zich tot het salafisme voelen aangetrokken. Het soort logica dat zij zich in hun opleiding eigen maken komt in hoge mate overeen met de rechtlijnigheid van het salafisme. Hoewel salafi's democratie verwerpen omdat alleen Allah soeverein is en zij zich daarom verre houden van de politiek, bracht de omwenteling van 1998 in Indonesië hier verandering in.

In 1998 begon Jafar Umar Thalib een grotere kring van aanhangers te mobiliseren om zich te weer te stellen tegen het alomvattende gevaar van christenen en van communisten, die na de val van Soeharto weer uit hun schuilplaatsen tevoorschijn zouden komen. Begin 2000 werden zijn acties veel concreter. Naar aanleiding van de bloedige kerstdagen van 1999 op de Molukken, waarbij veel moslims om het leven waren gekomen, riep hij op tot gewapende jihad. Thalib stelde expliciet dat het hier geen aanval op christenen betrof, maar zuiver een defensieve actie ter verdediging van geloofsgenoten die in nood verkeerden. Hij had hier de zegen voor gekregen van schriftgeleerden uit Jemen. Hij had ook steun toegezegd gekregen van militairen die de onlusten op de Molukken aangrepen om de positie van president Abdurrahman Wahid te ondermijnen.

De Laskar Jihad (Jihad Strijders) die Thalib in januari 2000 tijdens een grote bijeenkomst in Yogyakarta in het leven riep, was een grassroots-beweging en geen frontorganisatie van de militairen. Dat lag anders bij een andere islamitische strijdgroep, het Front Pembela Islam (FPI, het Front ter Verdediging van de Islam), dat onder leiding stond van al-Habieb Muhammad Rizieq. Net als Thalib had ook hij een Jemenitische achtergrond en had hij op het LIPIA in Jakarta gestudeerd. De leden van FPI werden ook wel de *preman berjubah*, de knokploeg met de lange gewaden, genoemd vanwege hun aanvallen op bordelen en uitgaansgelegenheden in Jakarta. Daarbij werkten ze volgens ingewijden nauw samen met de politie, die op haar beurt weer hogere beschermingstarieven kon vragen van café- en bordeelhouders.

Na een trainingskamp in de buurt van Bogor te hebben doorlopen, waarbij Afghanistan-veteranen en militairen als instructeur optraden, werden de Laskar Jihad-strijders begin april tijdens een massabijeenkomst in het Senayan-stadion in Jakarta uitgeleide gedaan. Eind april

vertrok de eerste lichter, ondanks het uitdrukkelijke verbod van president Wahid en met hulp van de militairen, uit Surabaya naar de Molukken.

Thalib had Osama bin Laden veroordeeld omdat deze zich tegen het islamitische regime in Saudi-Arabië had gekeerd. Op zijn beurt keerde Thalib zich tegen president Wahid omdat deze niets had ondernomen om zijn geloofsgenoten op de Molukken te beschermen. Bovendien wilde Wahid de banden met Israël herstellen en het verbod op de Communistische Partij van Indonesië (PKI) ongedaan maken. En dat waren volgens Thalib evenzoveel doodzonden die het verzet tegen de president wettigden.

Van april 2000 tot halverwege 2002 zijn er enkele duizenden Laskar Jihad-strijders actief geweest op de Molukken. Hun opvallende verschijning – tulbanden, witte tunieken, halflange broeken en zwaarden – was gemodelleerd naar afbeeldingen van helden uit de Java-oorlog (1825-1830) en illustreerde de theatrale en romantische kant van de missie. Hoewel zij door militairen van wapens werden voorzien, hebben de meeste leden van de Laskar Jihad niet aan gevechten deelgenomen. In plaats daarvan hielden zij zich volgens Noorhaidi Hassan (2006) voornamelijk bezig met prediking en sociaal werk en vormden zij in de eerste plaats een morele steun voor de Molukse moslimstrijders.

Een bijzonder theatraal moment betrof de publieke executie van een van de eigen leden, die in maart 2001 een minderjarig meisje had verkracht. Opnieuw na toestemming van schriftgeleerden in Jemen, werd de man door Thalib ter dood veroordeeld en werd het vonnis door middel van een publieke steniging voltrokken. De veroordeelde had berouw getoond en berustte in zijn vonnis, hetgeen hem in de hemel zou brengen. Toen hij tot zijn hals was ingegraven kuste hij nog eenmaal de hand van Thalib, waarna hij binnen een kwartier werd doodgestenigd. De Indonesische autoriteiten arresteerden Thalib naar aanleiding van dit voorval, maar onder druk van massale demonstraties werd hij spoedig weer vrijgelaten.

De puriteinse levenswijze, het uiterlijk en het doodvonnis geven de Laskar Jihad een ‘middeleeuws’ voorkomen, maar dat is een misvatting. Ondanks zijn conservatieve ideologie maakte Thalib als geen ander gebruik van moderne communicatietechnologie om zijn boodschap uit te dragen (Lim 2005b: 15). De Laskar Jihad had een zeer geavanceerde website waarop niet alleen over de strijd op de Molukken werd bericht, maar

ook over conflicten elders in de wereld, zoals in Kasjmir, Libanon en Tsjetsjenië. Naast de website werden er tijdschriften zoals *Salafy* en *Sabili* geproduceerd. Omdat exemplaren van kranten en tijdschriften door meerdere mensen worden gelezen, bereikte *Sabili* met een oplage van honderdduizend een publiek van minstens een half miljoen mensen. De boodschap die daarin werd verkondigd was simpel maar consistent: op de Molukken zijn moslims vermoord door christenen; christenen maken deel uit van een joods-Amerikaanse samenzwering; bovendien zijn Molukse christenen lid van de RMS en dus zijn het separatisten; ze moeten bestreden worden en dus is een gewapende jihad gerechtvaardigd. Interessant is dat Thalib zijn militante islamisme, dat internationaal georiënteerd is, vermengde met een Javaans getint nationalisme.

In de loop van 2001 raakte Thalib met zijn Laskar Jihad steeds meer in een isolement. In juli 2001 stuurde hij nog strijders naar Poso, maar een poging om ook in Atjeh te interveniëren mislukte volledig omdat de GAM niets met deze 'bondgenoten van de militairen' te maken wilde hebben. Tegenslag was er ook op Ambon, waar een speciaal gemengd bataljon van de strijdkrachten de confrontatie aanging met islamitische milities. Na het aantreden van Megawati als president en vooral na de aanslag in New York in september 2001 werd de ruimte voor Thalib en zijn mannen om te manoeuvreren verder ingeperkt. De Verenigde Staten eisten overal ter wereld harde maatregelen tegen moslimextremisten en Indonesische militairen hadden er na de val van Wahid weinig belang bij om hen nog langer te steunen. Drie dagen na de bomaanslag op Bali op 12 oktober 2002, werd de Laskar Jihad ontbonden en de website uit de lucht gehaald. Volgens een rapport van de International Crisis Group (2004: 18) was het besluit hiertoe al een week voor de bomaanslag genomen. Hoeveel militaire druk er is uitgeoefend is niet duidelijk, maar wel is bekend dat er in salafistische kringen rond Thalib een heftig conflict gaande was over de te volgen koers. Thalib werd verweten te veel politiek te bedrijven en salafistische principes te verkwanzelen. Veruit de meeste salafi's keren zich van de politiek af, zijn niet geïnteresseerd in het vestigen van een islamitische staat, en zijn geen militante strijders. Hun jihad is een uiterst persoonlijke strijd die gericht is op innerlijke zuivering en versterking van het eigen geloof. Het is daarom een grove misvatting om alle salafi's over een kam te scheren en tot terrorist te bestempelen. Dat neemt echter niet weg dat er in salafistische kring wel degelijk een radicalisering plaatsvond. Daarbij komt dat een aantal van enkele hon-

derden terroristische moslims op een bevolking van 240 miljoen verhoudingsgewijs gering mag lijken, maar voldoende groot is om politiek gevaarlijk te zijn.

Het Jema'ah Islamiyah-netwerk

Er ontstond tegen het einde van de jaren negentig binnen de radicale islam niet alleen een nieuwe groep fulltime strijders, maar er werd ook een nieuw wapen in de strijd gegooid: de bomaanslag. Vanaf 1999 voltrok zich in Indonesië een serie bomaanslagen waarvan de daders aanvallend niet konden worden geïdentificeerd. In april 1999 werd er een bom tot ontploffing gebracht in de Istiqlal-moskee in Jakarta. Deze moskee is de grootste in Zuidoost-Azië en nauw verbonden met de overheid. Het leek dus of de aanslag tegen de regering was gericht. In augustus 2000 werd er een aanslag gepleegd op de ambtswoning van de Filipijnse ambassadeur in Jakarta. Geopperd werd dat de daders in kringen van Filipijnse moslim rebellen gezocht moesten worden. In december van datzelfde jaar vonden op kerstavond tientallen aanslagen plaats op kerken in Java en Sumatra, waarbij 19 doden vielen. Dit waren goed gecoördineerde aanslagen en ditmaal werd er in de richting van het leger en zijn inlichtingendiensten gekeken. Aanhangers van oud-president Soeharto en tegenstanders van president Wahid, die onrust wilden veroorzaken, kwamen hiervoor in aanmerking. Tot nu toe waren de aanslagen tegen binnenlandse doelen gericht maar daar kwam verandering in toen er in oktober 2002 een verwoestende aanslag werd gepleegd op twee uitgaansgelegenheden in het Zuid-Balinese Legian. Hierbij vielen meer dan 200 doden, waarvan het merendeel buitenlandse toeristen (waaronder vier Nederlanders). In augustus 2003 was het Marriot Hotel in Jakarta het doelwit van een aanslag waarbij tien mensen het leven lieten, waaronder de Nederlandse directeur van de plaatselijke vestiging van de Rabobank, en in september 2004 ontplofte een bom bij de Australische ambassade. Op 1 oktober 2005 werden opnieuw toeristische centra in Bali getroffen, waarbij 23 slachtoffers vielen.

Voor de aanslag op Bali op 12 oktober 2002, een jaar en een maand en een dag na 9/11, wezen tal van deskundigen zonder aarzeling Al Qaida aan als 'de dader'. Hiermee waren de Indonesische militairen als kwade genius van het toneel verdreven door Osama bin Laden en zijn handlangers.

De werkelijkheid was echter ingewikkelder. In november en december werden de daders van de aanslag op Bali gepakt. Het bleken Indiërs te zijn. Zoals in hoofdstuk 4 is vermeld, gebeurde dit vooral dankzij de technische hulp van de Australische politie waardoor de mobiele telefoons van de voortvluchtigen konden worden getraceerd. Tegelijk verschenen er gedetailleerde rapporten van de International Crisis Group (2002a, 2002b, 2004) waarin een wijdvertakt militant netwerk werd blootgelegd, dat zich over Indonesië, Maleisië en de Filipijnen uitstreckte en waarvan onderdelen verantwoordelijk waren voor de hierboven genoemde serie aanslagen. De lijnen van dit netwerk kwamen bijeen in een pesantren in de buurt van de Midden-Javaanse stad Surakarta. Het ging om de pesantren al-Mukmin in het plaatsje Ngruki, die onder leiding staat van Abu Bakar Ba'ashir. Ba'ashir (geb. 1938) is, net als de leider van de Laskar Jihad, van Arabisch-Jemenitische herkomst. Hij volgde onderwijs op een al-Irsyad-instelling en maakte daarna in Surakarta kennis met Abdullah Sungkar (geb. 1937), die eveneens een Arabische achtergrond had. Samen waren zij lid van de Masyumi en hadden ook connecties met de Darul Islam en later met de DDII. In 1973 stichtten zij hun pesantren in Ngruki, waar zij een curriculum invoerden dat aan het Persis-onderwijs was ontleend.

Van meet af aan was er een vermoeden dat de pesantren in Ngruki geïnfiltrerd werd door de militaire inlichtingendienst. In de loop van de jaren zeventig was generaal Ali Murtopo, de man die voor president Soeharto geheime operaties uitvoerde, bezig oude Darul Islam-kaders te reactiveren. De vrees bestond namelijk dat de PPP bij de verkiezingen van 1977 grote winst zou boeken en daarom wilde Murtopo 'de islam' in een kwaad daglicht stellen. Plotseling werden er aanslagen gepleegd en een vliegtuig gekaapt door een zogenaamd 'Komando Jihad', dat uit oud-Darul Islam-strijders bleek te bestaan. Toen deze groep was opgepakt en werd berecht, verklaarde een van de verdachten dat hij in opdracht van generaal Murtopo had gehandeld.

Ba'ashir en Sungkar werden ook met het Komando Jihad in verband gebracht en tot negen jaar gevangenisstraf veroordeeld. In 1982 kwamen zij vervroegd vrij, maar toen zij opnieuw opgepakt dreigden te worden, namen zij in 1985 de wijk naar Maleisië. Naar verluidt richtten zij daar in 1993 de *Jema'ah Islamiyah* (de Islamitische Gemeenschap) op. Zij kwamen ook in contact met de schoonzoon van Kahar Muzakkar, de legendarische Darul Islam-leider uit Zuid-Sulawesi, en breidden hun

netwerk in Maleisië en het zuiden van de Filippijnen uit.

Inmiddels had een aantal oud-leerlingen van de pesantren in Ngruki in Lampung in Zuid-Sumatra een eigen gemeenschap gesticht, die bestond uit laag opgeleide jongeren waarvan een aantal een crimineel verleden had. Doordat zij veel langs de weg zwierven en in moskeeën overnachtten, hadden ze kennisgemaakt met het netwerk van Ba'ashir. Hun beleving van de islam was primair gericht op concrete handelingen zoals de vraag of bij het bidden het hoofd de grond moet raken of niet.

Het liep met de gemeenschap in Lampung slecht af. Na een conflict met de plaatselijke autoriteiten over een stuk grond – dat door Tommy Soeharto geclaimd werd om autorally's te houden – greep het leger onder leiding van de toenmalige kolonel Hendropriyono hardhandig in, waarbij honderd jongens gedood werden. Interessant is dat generaal Hendropriyono hierna contact bleef onderhouden met de nabestaanden.

Tijdens de bomaanslag op Bali in oktober 2002 was Hendropriyono onder president Megawati inmiddels hoofd van de nationale veiligheidsdienst geworden. In verband met die aanslag op Bali signaleerde de International Crisis Group een tot dusver onopgehelderde connectie tussen een lid van het Ngruki-netwerk in Atjeh en de geheime dienst (ICG 2002c: 11). Dit zou erop kunnen wijzen dat leden van de Indonesische inlichtingendienst wellicht voorkennis hadden van de bomaanslag op Bali, maar er belang bij hadden om deze niet te verhinderen. Gezien het grote aantal Australiërs dat bij de aanslag op de Paddy Bar in Legian om het leven kwam (88), zou het een wraakoefening kunnen zijn op het Australische ingrijpen in Oost-Timor in 1999. Daarnaast profiteerde de veiligheidsdienst van de aanslag omdat zij na oktober 2002 veel meer volmachten en middelen kreeg. Dit blijven echter beredeneerde speculaties die niets afdoen aan het feit dat er zich in Indonesië een terroristisch netwerk van radicaal islamitische signatuur had gevormd.

In 1998 waren Ba'ashir en Sungkar uit hun ballingschap teruggekeerd en toen Sungkar in 1999 overleed werd Ba'ashir de nieuwe leider van Jema'ah Islamiyah. In de pesantren van Ngruki werd een nieuwe generatie strijders gerekruteerd die afkomstig was uit de lagere klassen en weinig onderwijs had genoten. Ba'ashir liet geen misverstand bestaan over zijn houding tegenover de Indonesische overheid. De Indonesische vlag was binnen de pesantren verboden en over Soeharto had hij ooit het volgende beweerd: Indonesië zit in een bus met airconditioning. Binnen is het koel en comfortabel maar de bus is op weg naar de hel en Soeharto is de chauffeur (Vlasblom 2006).

Dat Ba'ashir zich een erfgenaam voelde van de Darul Islam kwam op nauwelijks verholde wijze aan het licht toen hij in augustus 2000 in Yogyakarta de Majelis Mujahidin Indonesia (MMI, de Indonesische Raad van Moslimstrijders) oprichtte op dezelfde dag waarop indertijd de Darul Islam was opgericht. De MMI mobiliseerde moslimmilities die, net als de Laskar Jihad, op de Molukken en in Poso hun geloofsgenoten gewapend te hulp kwamen.

Achter de MMI school de Jema'ah Islamiyah, naar het voorbeeld van de Moslim Broederschap, als een los netwerk van cellen dat zich over een groot deel Indonesië, Maleisië en de Filippijnen uitstrekte. De pesantren in Ngruki is op salafistische leest geschoeid, maar het militante radicalisme van de Jema'ah Islamiyah is vooral toe te schrijven aan de Darul Islam-achtergrond van een aantal kaderleden, dat vervolgens in Afghanistan is gaan vechten. Voor zover Jema'ah Islamiyah er een uitgesproken politieke ideologie op na hield, ging deze in de richting van de vestiging van een kalifaat dat uiteindelijk het islamitische deel van Zuidoost-Azië (het zuiden van Thailand, Maleisië, westelijk Indonesië en het zuiden van de Filippijnen) moest omvatten.

De meningen lopen uiteen over de vraag hoe hecht de banden tussen Jema'ah Islamiyah en Al Qaida waren. Tussen 1985 en 1995 zijn er enkele tientallen strijders naar Afghanistan vertrokken, waarvan enkelen contact hebben gehad met Osama bin Laden en Hambali, de vermoedelijke contactpersoon van Al Qaida in Zuidoost-Azië. Anders dan Ja'far Umar Thalib, was Ba'ashir een groot bewonderaar van Osama bin Laden.

De Afghanistan-veteranen vormden binnen Jema'ah Islamiyah de kaders die vervolgens het voetvolk rekruteerden. Mukhlas, een van de plegers van de aanslag op Bali, was zo'n veteraan en claimde bovendien Osama bin Laden te hebben ontmoet. Hij nodigde jongeren uit om vcd's te komen bekijken waarop wreedheden te zien waren die christenen de moslims op de Molukken hadden aangedaan. Vervolgens werden deze jongens uitgenodigd aan een studiegroepje deel te nemen, waar ze leerden wie de vijanden van de islam waren. Hierna werden ze in aparte huizen ondergebracht waar ze getraind werden in het vervaardigen van explosieven.

Er bestond niet alleen onduidelijkheid over de precieze relatie tussen Al Qaida en Jema'ah Islamiyah, maar ook over de positie die Ba'ashir in dit netwerk innam.

Volgens sommigen had hij een onbetwist gezag omdat zijn leerlingen een eed van trouw aan hem moesten afleggen en zou hij zijn zegen hebben gegeven aan de bomaanslag op Bali in 2002. Anderen maken echter melding van een groot conflict binnen Jema'ah Islamiyah omdat Ba'ashir zich tegen deze aanslag zou hebben verzet. Hijzelf hield het erop dat de CIA achter de aanslag zat omdat, naar hij zei, alleen Amerikanen in staat waren zo'n grote bom te maken. Bovendien hadden zij enkele dagen voor de aanslag een negatief reisadvies doen uitgaan, wat volgens hem de Amerikaanse voorkennis voldoende aantoonde.

Er schijnen binnen Jema'ah Islamiyah ook fikse ruzies te zijn geweest over de vraag of het grote aantal Indonesische slachtoffers dat bij de aanslagen te betreuren viel wel gerechtvaardigd was. In het openbaar toonden de daders van de aanslag op Bali in 2002 echter geen enkel teken van berouw. Ali Ghufron, alias Muklas, verklaarde dat als de profeet had gewacht tot al zijn volgelingen voldoende kennis van de islam hadden opgedaan, hij Medina nooit zou hebben veroverd. Daarom moest de jihad de aanval kiezen. Imam Samudra, een andere dader, voegde hier aan toe: 'We leven in apocalyptische tijden, wees een prediker, hacker, strijder, een terrorist. Ik haat Amerika. Het is het centrum van het internationale terrorisme' (Lim 2005b: 47). Amrozi, weer een andere dader, antwoordde op de vraag of hij spijt had: 'Hoe kan ik spijt voelen? Ik ben juist erg blij omdat zij [de slachtoffers] immers moslims hebben aangevallen' (*Asia Times* 3-6-03). Onder de ruim 200 slachtoffers bevonden zich 35 Indonesiërs en 7 Amerikanen.

De uitspraken van de daders wijzen erop dat zij zich deel voelden uitmaken van een wereldomvattende strijd tegen de vijanden van de islam. Ba'ashir, hun geestelijke leidsman, ging hun hierin voor. Hij wees Bush aan als de personificatie van het Kwaad, die op de achtergrond werd gemanipuleerd door de joden. Het is een naargeestig wereldbeeld van een simpele geest die er door zijn volhardende rechtlijnigheid in slaagde een flinke aanhang om zich heen te verzamelen. Het is daarom van belang de vraag op te werpen waarom figuren zoals Ba'ashir in Indonesië zo weinig weerwoord kregen van moslims die zich totaal niet met terroristen vereenzelvigden. Enerzijds speelde de angst voor represailles een rol, maar er was meer aan de hand. Op de vraag waarom er vanuit gematigde kringen zo weinig openlijke kritiek werd geuit op militante islamisten antwoordde de bekende islamintellectueel Nurcholish Madjid: 'Wat schiet ik ermee op om mij op die manier als een vriend van Bush te profileren?'

Terroristische aanslagen lijken inmiddels op hun retour in Indonesië en Jema'ah Islamiyah is behoorlijk ontmanteld. Er zijn meer dan tweehonderd arrestaties verricht en de meeste leiders zijn opgepakt. Hambali, de veronderstelde contactpersoon van Al Qaida, werd in augustus 2003 in Thailand gearresteerd en onmiddellijk naar de Verenigde Staten afgevoerd. In juni 2007 werd op Midden-Java de nieuwe generatie leiders van Jema'ah Islamiyah opgepakt.

De drie hoofddaders van de aanslag op Bali in 2002 hebben elk de doodstraf gekregen, maar hun vonnissen zijn, uit angst voor represailles, (nog) niet voltrokken. De zaak tegen Abu Bakar Ba'ashir geeft ook aardig weer hoe politiek gevoelig de Indonesische rechtspraak opereerde. Twee weken na de aanslag op Bali in 2002 werd Ba'ashir gearresteerd. Van april tot september 2003 sleepte zijn zaak zich voor de rechter voort. Hij kreeg inmiddels steunbetuigingen van diverse politieke leiders zoals vice-president Hamzah Haz. Uiteindelijk werd zijn betrokkenheid bij de aanslag niet bewezen geacht, maar werd hij, om tegemoet te komen aan de druk van de Verenigde Staten, toch tot vier jaar veroordeeld wegens staatsondermijnende activiteiten. In hoger beroep werd hij hiervan vrijgesproken, maar toch tot achttien maanden veroordeeld wegens overtreding van de immigratiewet. Toen hij in april 2004 op vrije voeten kwam, werd hij onmiddellijk weer gearresteerd en op basis van een nieuwe anti-terroriswewet uit 2003 weer voor de rechter gebracht. Op basis van nieuwe getuigen werd ditmaal wel bewezen geacht dat hij indirect bij de aanslag betrokken was, maar werd hij slechts tot dertig maanden veroordeeld. Na strafvermindering was hij in juni 2006 alweer op vrije voeten.

John Sidel heeft zich in zijn boek over islam en politiek geweld in Indonesië (2006) de vraag gesteld waarom de serie bomaanslagen in 1999 begon en niet eerder. Hij is van mening dat dit een reactie was op de verkiezingsnederlaag van islamisten in 1999. Partijen die van Indonesië een islamitische staat wilden maken (PPP, PBB en PK) behaalden toen samen niet meer dan 14 procent van de stemmen. Tegelijk begon zich tijdens de presidentschappen van Abdurrahman Wahid en Megawati een verdere marginalisering van de politieke invloed van de modernistische islam af te tekenen, die in de nadagen van Soeharto en tijdens het presidentschap van Habibie gehoopt had eindelijk de macht te kunnen grijpen. Wie onder de nieuwe omstandigheden nog iets wilde winnen, zo stelt Sidel, moest wel naar extreme middelen grijpen.

Ali Ghufron, alias Muklas, had de stelling geponeerd dat de terroristi-

sche jihad de voorhoede van een nieuwe strijd in Indonesië vormde. Sidel stelt echter dat het terrorisme een achterhoedegevecht was, dat gedoemd is te mislukken. Het ziet ernaar uit dat hij gelijk heeft gekregen. Het geweld van zowel de Laskar Jihad als de Jema'ah Islamiyah is teruggedrongen en hun invloed is gemarginaliseerd. In plaats daarvan lijkt er zich in het centrum van de politiek een nieuwe islamistische voorhoede te hebben aangediend, die ervoor gekozen heeft de parlementaire weg te bewandelen.

Nieuwe politici: Partai Keadilan Sejahtera

Het is opmerkelijk dat de oppositie in Indonesië, die tijdens de Nieuwe Orde jarenlang grotendeels in ngo's was ondergedoken en toen miljoenen dollars aan steun uit het buitenland kreeg, na 1998 geen werkelijk politiek alternatief wist te produceren. In plaats daarvan waren de meeste politieke partijen rond leiders gegroepeerd, die een speciale band onderhielden met specifieke groepen uit de bevolking. In de meeste partijen voerde opportunistische de boventoon terwijl er nauwelijks een lange termijn visie werd ontwikkeld.

Vanuit de dakwah-beweging kwam er echter wel een alternatief tevoorschijn, dat zich op termijn tot een belangrijke kracht kan ontwikkelen in de Indonesische politiek. In maart 1998, toen de studentenacties tegen het Soeharto-bewind zich uitbreidden, werd KAMMI (Kesatuan Aksi Mahasiswa Muslim Indonesia, de Eenheid van Actie van Indonesische Moslim Studenten) opgericht. KAMMI wilde een eigen geluid laten horen te midden van alle studentenacties. Kritiek was bijvoorbeeld niet primair gericht tegen de persoon van Soeharto maar tegen het corrupte systeem. KAMMI wist via het netwerk van *tarbiyah*-groepjes een grote massa op de been te brengen. Na de val van Soeharto werd er medio 1998 besloten om vanuit KAMMI een eigen politieke partij op te richten om mee te kunnen doen aan de verkiezingen van 1999. Dit werd de Partai Keadilan (PK, Partij van de Rechtvaardigheid), die in juli van dat jaar onder grote publiek belangstelling werd gelanceerd. De KAMMI-studenten wilden zich niet aansluiten bij de PBB omdat deze te dicht tegen Soeharto was aangekropen en ook niet bij de PAN van Amien Rais omdat deze formeel een seculiere partij was. De PK weigerde tijdens de verkiezingscampagne van 1999 subsidies van de regering aan te nemen, maar accepteerde wel donaties uit het Midden-Oosten.

De verkiezingsuitslag was teleurstellend. Omdat de PK tijdens de verkiezingscampagne vooral gepleit had voor de invoering van de sharia, slaagde ze er niet in om onder het electoraat een massa-aanhang te mobiliseren. De PK haalde met 1,4 miljoen stemmen (of 1,36 procent) slechts zeven zetels in het parlement. Dat bleek niet genoeg om aan de volgende verkiezingen mee te mogen toen. De bijgestelde kieswet van 2003 bepaalde namelijk dat partijen die in 1999 minder dan 3 procent van de stemmen hadden behaald niet werden toegelaten tot de verkiezingen van 2004. Daarom paste de PK een kunstgreep toe door in 2003 te fuseren met de in 2002 opgerichte Partai Keadilan Sejahtera (PKS, Partij van de Rechtvaardigheid en Voorspoed).

De PKS heeft in tegenstelling tot de meeste andere partijen een transparante organisatie en een helder langetermijnprogramma. De koran is het ideologische richtsnoer van de partij en het vestigen van een islamitische staat het uiteindelijke doel. De PKS wil dit echter langs democratische weg bereiken en om die reden paart de partij principes aan pragmatisme. Zo hecht de PKS er vooralsnog niet aan dat de omstreden 'zeven woorden' weer in de grondwet moeten worden opgenomen, waarin bepaald wordt dat moslims zich aan de sharia moeten houden.

Daarnaast is de PKS niet exclusief geconcentreerd op de figuur van de leider, maar gebaseerd op een hecht en actief kader. Dat de PKS een kaderpartij is blijkt uit de trainingen die leden moeten volgen, de verschillende niveaus van lidmaatschap en de eed van trouw die men moet afleggen.

Partijleider dr. Hidayat Nur Wahid heeft een opleiding tot landbouwkundig ingenieur gevolgd en heeft na zijn studie aan de islamitische universiteit in Yogyakarta in Medina gestudeerd. Hij benadrukte dat de PKS wel binnen een democratisch systeem wil werken, maar een op de islam gebaseerde wetgeving voorstaat. De leden van PKS zijn relatief jong en hoogopgeleid. Net zoals studenten afstand hielden tot de lagere klassen, distantieert ook de PKS zich van een alliantie met de 'massa'. Deze opstelling is niet alleen ingegeven door antimarxistische overwegingen, maar vormt ook een erfenis van de Nieuwe Orde-ideologie, die stelde dat mobilisatie van de massa louter tot chaos zou leiden. Dat neemt echter niet weg dat de PKS wel grote nadruk legt op sociale rechtvaardigheid, mensenrechten, vrijheid van meningsuiting en gelijke rechten voor mannen en vrouwen (behalve waar de koran een uitzondering maakt).

De PKS heeft tot nu toe een reputatie op te houden als een schone par-

tij die corruptie fel bestrijdt. Opvallend was de hulp die door de PKS verleend werd bij enkele grote rampen die Indonesië recentelijk hebben getroffen. In tegenstelling tot andere groepen, die hun solidariteit heel selectief toonden, bleven PKS-groepen ter plekke hulp verlenen lang nadat de tv-camera's waren vertrokken.

De PKS heeft echter ook minder sympathieke kanten. Zo was Hidayat Nur Wahid aanwezig bij de oprichting van Ba'ashirs Majelis Mujahidin Indonesia en was ook hij van mening dat de aanslag op Bali in oktober 2002 het werk van de CIA was.

Toch levert de PKS opnieuw het bewijs dat islam en democratie heel goed samen kunnen gaan. De kiezers hebben het beleid van de PKS, dat ditmaal veel nadruk legde op corruptiebestrijding, beloond want bij de verkiezingen van 2004 behaalde de PKS 7 procent van de stemmen en 45 zetels in het parlement. Daarmee heeft de PKS heel wat meer betekenis dan de kleine partij Hizbut Tahrir, die zich beijvert een wereldwijd kalifaat te vestigen. Omdat Hizbut Tahrir de democratie niet erkent, doet de partij ook niet aan de verkiezingen mee en heeft zich daarmee veroordeeld tot een bestaan in de marge van de Indonesische politiek. De PKS kan daarentegen een veelbelovende politieke toekomst tegemoet zien.

Sharia versus Islam Liberal

Parallel aan de dakwah-beweging en de politisering van de islam via ICMI en militante strijdgroepen, klonk er ook de roep om de islamitische wetgeving, of sharia, in te voeren. In het Westen wordt de sharia vaak in verband gebracht met het afhakken van handen, waarbij impliciet verwezen wordt naar de duistere en wrede kant van 'de' islam. De term duidt 'de weg naar de bron' aan, maar er bestaat geen consensus over wat sharia precies inhoudt. Tijdens het debat in 1945 over de vraag of moslims in Indonesië de islamitische wet moesten volgen werd de nadruk gelegd op de vijf plichten van de islam: (1) de geloofsbelijdenis, (2) vijfmaal per dag bidden, (3) vasten tijdens Ramadan, (4) het uitdelen van giften aan de armen (*zakat*), en (5) de bedevaart naar Mekka. Deze rudimentaire omschrijving van sharia staat in scherp contrast met de uitleg die islamisten er nu aan geven. Voor hen bepaalt de islam immers alle aspecten van het persoonlijke en openbare leven, en dat impliceert dat de hele samenleving onderworpen dient te zijn aan islamitische leefregels.

Tussen 1999 en 2002 zijn er onder moslims in Indonesië enkele *sur-*

veys gehouden waaruit bleek dat maar liefst 71 procent van hen voorstander was om de sharia van staatswege in te voeren. Deze uitkomst moet echter met een flinke korrel zout worden genomen, want in dezelfde periode stemde slechts 14 procent van het electoraat op politieke partijen die dit propageerden. Veel Indonesische moslims hebben een tamelijk vaag idee over wat de sharia behelst. Zij zien het als een conceptueel alternatief voor het corrupte rechtssysteem van het huidige Indonesië. Daarnaast staat de sharia ook symbool voor het verzet tegen kwalijke westerse invloeden die in hun ogen de goede zeden ondermijnen.

Om de zaak nog complexer te maken moet hieraan worden toegevoegd dat de sharia op sommige terreinen van het leven relevanter wordt gevonden dan op andere. Zo is islamitische wetgeving vooral van kracht in het familierecht, maar niet in het strafrecht en nauwelijks op de economie van toepassing, maar wel weer op het vlak van de publieke moraal. Daar komt bij dat in de islamitische traditie een genuanceerd onderscheid wordt gemaakt tussen zaken die 'verplicht', 'aanbevolen', 'toegestaan', 'laakbaar', of 'verboden' zijn. Bovendien is er vaak een groot verschil tussen de wijze waarop men gedrag in de publieke ruimte wenst te reguleren en de levenswijze die binnenshuis wordt gevolgd. Wie, kortom, over 'de' sharia spreekt, doet er goed aan duidelijk aan te geven waar het precies over gaat.

De Indonesische overheid heeft in 1974 het islamitische familierecht (huwelijken, scheidingen, de verdeling van erfenissen) verwezen naar aparte islamitische rechtbanken, die in 1987 dezelfde status kregen als seculiere rechtbanken. In 1991 werd de status van de islamitische rechtspraak verder versterkt door de uitgave van een compilatie van islamitische wetgeving.

Na de val van Soeharto is er een paradoxale situatie ontstaan. Enerzijds nam de invloed van de politieke islam na het presidentschap van Habibie af, anderzijds werden er vanuit het parlement meer pogingen ondernomen om wetgeving volgens islamistische inzichten in te kleuren. In 2003 werd er bijvoorbeeld een wet aangenomen die bepaalde dat elke leerling op elke school het recht had onderwijs in zijn/haar eigen godsdienst te krijgen. Dit betekende dat christelijke scholen verplicht werden om moslimleerlingen desgewenst islamonderwijs aan te bieden. Hoewel de wet ook islamitische scholen verplichtte om christelijke kinderen onderwijs in hun religie te geven, werd de wet vooral gezien als een islamitische aanval op het christelijke onderwijs. Dat komt omdat christelijke

kinderen geen islamscholen bezoeken, maar christelijke scholen beter staan aangeschreven en veel moslims hun kinderen er graag inschrijven.

Een ander wetsvoorstel dat veel stof deed opwaaien betrof de antipornowet van 2006, die behalve een verbod op pornografie ook het tonen van ontblote lichaamsdelen en het in het openbaar geven van een zoen strafbaar stelde. Ditmaal werd er vanuit Bali furieus geprotesteerd omdat men de toeristenindustrie ernstig in gevaar zag komen als westerlingen niet langer in bikini op het strand mochten liggen. Ook in Jakarta werd er door intellectuelen en artiesten geprotesteerd tegen de islamitische fatsoensrakers in het parlement. Hierop werd de behandeling van het wetsontwerp opgeschort.

Hoewel er in het parlement een omvangrijke groep parlementariërs geneigd is dergelijke wetgeving te steunen, was er bij de wijziging van de grondwet in de jaren 1999-2002 geen meerderheid te vinden om het naleven van de sharia voor moslims verplicht te stellen. Een dergelijke ingreep werd mede onder invloed van de NU en Muhammadiyah te controverseel geacht. Artikel 29 van de grondwet, dat stelt dat de Indonesische natiestaat gebaseerd is op het geloof in de Enige en Waarachtige God, maar in het midden laat welke god dit is, bleef daarom ongewijzigd.

Sinds de invoering van de bestuurlijke decentralisatie is er op het vlak van islamitische regelgeving meer activiteit op het regionale vlak ontwikkeld. Tot 2007 werden er in 58 autonome regio's zogenaamde *perda's* (*peraturan daerah*, regionale regels) ingevoerd met een islamitische signatuur. Veruit de meeste hiervan hebben betrekking op de openbare moraal en behelzen kledingvoorschriften voor vrouwen en het verbod op alcohol, gokken en prostitutie.

Vanaf 1990 werd het dragen van een hoofddoek (*jilbab*) op openbare scholen toegestaan, maar inmiddels is het in diverse regio's op openbare scholen verplicht gesteld. In het district Cianjur in West-Java zijn prostitutie en gokken verboden en moeten entertainmentgelegenheden tijdens de vastenmaand hun deuren sluiten. De invoering van dergelijke regels was niet altijd probleemloos. In het industriegebied Tangerang bij Jakarta, waar de PKS veel winst boekte, werd het vrouwen in het kader van antiprotitutiebeleid verboden om 's avonds alleen over straat te gaan. Dat leidde tot grote problemen toen arbeidsters van fabrieken die uit de nachtdienst kwamen en naar huis gingen op verdenking van prostitutie werden opgepakt. Om de economie niet te ontwrichten werd de controle daarop minder streng uitgevoerd. In het district Oost-Lombok brak er

grote consternatie uit onder het onderwijzend personeel toen bleek dat het districtshoofd een deel van hun salaris had ingehouden en dit als zak (giften voor de armen) apart hield.

In Atjeh en in districten in Zuid-Sulawesi is de invoering van de sharia het meest zichtbaar. In Atjeh werd in maart 2003 de sharia ingevoerd, die ook betrekking heeft op het strafrecht. Er werd een shariapolitie geformeerd, die de naleving van regels die betrekking hebben op de openbare orde moest controleren. Veel aandacht trokken enkele publieke strafvotrekkingen waarbij mannen die op het gebruik van alcohol waren betrapt onder dokterstoezicht veertig stokslagen kregen toegediend. In Zuid-Sulawesi is er, behalve het verbod op alcohol, gokken en prostitutie, de verplichting voor alle vrouwen in overheidsdienst om zich aan islamitische kledingvoorschriften te houden. Daarnaast wordt van ambtenaren en bruidsparen verlangd dat zij een rudimentaire kennis van de koran hebben.

De invoering van dergelijke regels is meestal het werk van ambitieuze politici die zo hun aanhang hopen te vergroten. Het is echter zeer de vraag of een dergelijke benadering van de sharia werkelijk een alternatief biedt voor de corrupte rechtspraak in Indonesië. Bovendien raakt de nieuwe regionale regelgeving vooral mensen uit lagere klassen en laat het de rijkere, die zich veel makkelijker uit de openbaarheid kunnen terugtrekken, veelal ongemoeid.

De invoering van de moraalsharia in de regio's weerspiegelt een geleidelijke verandering die zich de laatste eeuw in Indonesië heeft voorgedaan. Aan het einde van de negentiende eeuw stond in de Indonesische islam de mystieke beleving van de eenwording met Allah nog centraal. Deze is in de decennia die volgden weliswaar niet verdwenen, maar wel is er een nieuwe stroming opgekomen die een steeds strengere nadruk legt op het naleven van gedragsregels en wetten. De regionale moraalsharia vormt daar een bureaucratische illustratie van.

Er is de laatste jaren verhoudingsgewijs veel geschreven over de militante islam en weinig over moslims die tolerantie en pluralisme in hun vaandel voeren. De overgrote meerderheid van moslims in Indonesië wil niets te maken hebben met de radicale groepen die zojuist de revue zijn gepasseerd. De twee grote moslimorganisaties Muhammadiyah en Nahdlatul Ulama – samen goed voor minstens 55 miljoen aanhanger – hebben zich gedistantieerd van radicale stellingnames. Daarnaast dragen de instellin-

gen voor hoger islamonderwijs die door de overheid worden gecontroleerd bij aan de consolidering van een gematigd middenveld van moslim-intellectuelen in Indonesië.

Een van de belangrijkste publieke figuren die tolerantie en pluralisme hebben uitgedragen, was Nurcholish Madjid (1939-2005). Na islamonderwijs gevolgd te hebben op de pesantren van Gontor in Oost-Java, waar Abu Bakar Ba'ashir in die tijd ook op zat, vervolgde hij zijn studie in Chicago, waar hij promoveerde. Na zijn terugkeer in Indonesië werd hij leider van de HMI en maakte in 1972 naam met de slogan 'Islam ja, islampartij nee'. De islam was volgens hem verenigbaar met de doelstellingen van een seculiere staat en moest kunnen functioneren in een pluralistisch democratisch bestel. Deze opstelling is hem door radicale groepen binnen de islam niet in dank afgenomen. Zij maakten hem voor verrader uit.

Nurcholish Madjid had in Abdurrahman Wahid (1940) een groot medestander. Wahid mag dan mislukt zijn als president, als leider van de NU en vanwege zijn consequente pleidooi voor dialoog heeft hij een cruciale bijdrage geleverd aan het bevorderen van religieuze pluriformiteit en tolerantie. Hier moet overigens niet de conclusie aan worden verbonden dat de hele NU er net zo over denkt. Binnen organisaties als de Muhammadiyah en de NU bevinden zich ook groepen die voor de invoering van de sharia zijn en een veel militantere lijn voorstaan.

Een derde figuur die een belangrijke rol vervult binnen de gematigde islam is de charismatische Emha Ainun Najib. Deze populaire mysticus is prediker, performer en activist en weet voor zijn optredens een grote aanhang op de been te brengen.

Na Saudi-Arabië zijn de Verenigde Staten de grootste buitenlandse sponsor van de islam in Indonesië. Na 9/11 is er vanuit Washington een groot offensief ingezet om de zogenaamde 'liberale islam' te steunen en daarmee de invloed van militante groepen in te dammen. In Indonesië viel dat samen met de oprichting in 2001 van de Jaringan Islam Liberal (JIL, het Netwerk van de Liberale Islam). De JIL is in menig opzicht het tegenovergestelde van de Jema'ah Islamiyah. De JIL-aanhang bestaat uit jonge hoogopgeleide moslims die afkomstig zijn uit de stedelijke middenklasse. Gesponsord door USAID en de Asia Foundation propageren zij in navolging van Nurcholish Madjid en Abdurrahman Wahid een tolerante vorm van islam binnen een seculier politiek bestel. Vertegenwoordigers van JIL verschijnen regelmatig in talkshows en bedienen zich

van moderne communicatietechnologie. Daarbij trotseren zij intimiderende bedreigingen die uit radicale kringen afkomstig zijn. De kritiek die op JIL wordt geleverd is dat zij vooral voor eigen parochie preken en te elitair zijn waardoor zij te veraf staan van radicale groepen, waarover ze vaak in tamelijk denigrerende termen praten en deze allerminst van hun ongelijk weten te overtuigen. In plaats van het bezoeken van seminars in het buitenland, waar zij gelijkgezinden ontmoeten, zouden zij zich, in navolging van de PKS, duidelijker moeten laten zien op plaatsen waar acute nood heerst. Moslimradicalisme heeft immers ook een sociaal-economische achtergrond en zal blijven bestaan zolang de overheid haar beloften over vooruitgang en rechtvaardigheid niet nakomt.

Islamisering en islamisme

Rudy Kousbroek beklaagde zich in *NRC Handelsblad* (14-6-2002) over de opmars van de *jilbab* (hoofddoek). Het vervulde hem, schreef hij, 'met weerzin', omdat dit ten koste ging van de traditionele sarong en kabaja, 'die innig geliefde dracht'. Dit is natuurlijk een fraai staaltje van koloniale nostalgie, want sarong en kabaja waren allang niet meer de gangbare dracht voor vrouwen. Kousbroek signaleerde echter wel een belangrijke verandering in het openbare leven. De *jilbab*, die begin jaren tachtig slechts sporadisch werd waargenomen, wordt nu vrij algemeen gedragen door moslimvrouwen. Aanvankelijk gingen vrouwen deze hoofddoek dragen om zich vrijer in de publieke ruimte kunnen bewegen, maar ook om een nieuwe religieuze levenswijze gestalte te geven. Vrouwen uit de middenklasse zetten zich daarmee vaak af tegen het consumptieve levenspatroon van hun ouders. Toen Soeharto's dochter Tutut een *jilbab* begon te dragen werd het een modeverschijnsel. Spoedig kwam er een sociale dwang om een hoofddoek te dragen en tegenwoordig is het bijna een daad van verzet als een moslimvrouw geen *jilbab* draagt. Zo staat de *jilbab* symbool voor een ingrijpend proces van islamisering dat zich in de Indonesische samenleving voltrekt.

De islam is gedurende de laatste decennia veel zichtbaarder geworden en is een belangrijker rol in het dagelijkse leven gaan spelen. In vergelijking met een paar decennia terug gaan veel meer mensen naar de moskee en men houdt zich strikter aan de vastenmaand. Was de oproep tot het gebed aan het einde van koloniale periode niet of nauwelijks hoorbaar in een stad als Yogyakarta, nu wordt de bevolking in vrijwel de hele archi-

pel er vijfmaal per dag via luidsprekers aan herinnerd. Anders dan vroeger worden lezingen en andere openbare bijeenkomsten tegenwoordig geopend met de groet *assalamu'alaikum warohmatullahi wabarokatuh* ('vrede zij met u, en Gods genade en zegen'). Op televisie zijn *Idols*-achtige koranreciteerwedstrijden waar jonge kinderen aan meedoen bijzonder populair. Het proces van islamisering speelt zich overigens niet alleen af in de steden, maar ook op het platteland, waar oude rituele praktijken gaandeweg moeten wijken voor meer islamitische orthodoxie (Beatty 1999).

Eigenlijk is dit geen vreemde constatering voor een land met ruim 180 miljoen moslims. Het geeft aan dat de moslimmeerderheid in Indonesië haar minderwaardigheidscomplex eindelijk van zich af begint te schudden. Hoewel het de politieke islam in Indonesië niet gelukt is om aan de macht te komen, onderstreept het proces van islamisering het toenemende maatschappelijke belang van deze religie. Terwijl politieke leiders aarzelend optreden en economische onzekerheid en corruptie aan de orde van de dag zijn, biedt de islam een moreel richtsnoer en een levenswijze waarmee een nieuw zelfvertrouwen gestalte kan worden gegeven.

De islam is sinds de jaren negentig door de middenklasse als trendy lifestyle omarmd, wat in mode, media en muziek tot uiting komt. Op primetime zendt de televisie soapseries uit die gesitueerd zijn in welgestelde kringen en waarin de islam inzicht, vergeving en redding biedt aan mensen die moreel de weg kwijt zijn geraakt. Daarnaast is er een populaire *ghostbuster*-serie waarin islamitische genezers leegstaande gebouwen ontdoen van ronddolende geesten.

Voor de rijkere middenklasse worden er aparte airconditioned moskeëen gebouwd waar de bezoeker niet geconfronteerd hoeft te worden met het gewone volk en men op comfortabele wijze godsdienstonderwijs en lessen in 'nieuwe soberheid' kan volgen. Tijdens de vastenmaand neemt men deel aan de zogenaamde Ramadan Safari's door zo veel mogelijk verschillende moskeëen te bezoeken.

Het geloof wordt verspreid door een nieuwe generatie geestelijk leiders die via verschillende media een groot publiek bereiken. Een van de populairste onder hen is A.A. Gymnastiar, kortweg A.A. Gym genoemd. Hij stichtte de pesantren Daarut Tauhid in Bandung, waar hij een grote schare weekendpelgrims trok. Hij propageerde een emotionele religiositeit met een mystieke inslag. Zijn vriendelijke voorkomen en zoetgevooisde stem maakten hem vooral onder vrouwen van middelbare leef-

tijd razend populair. Herkenbaar aan zijn tulband, legt hij de nadruk op de reinheid van het hart, die kan worden bereikt door al wenend collectief te bidden. Daarnaast is hij een islamitische exponent van de 'health and wealth'-predikers die vroomheid, welzijn en rijkdom met elkaar verbinden. Via radio- en tv-shows en door de verkoop van tapes en boeken met preken en levenslessen, is A.A. Gym een merksnaam geworden, die garant staat voor een nieuw religieus gefundeerd zelfvertrouwen. Een collega van hem is Jeffrey al-Buchori, die zijn optredens begint met een joviaal 'Hello friends!' en predikt onder het motto 'geniet van de kennis van de islam'.

De islam is voor ondernemers een winstgevend product geworden en de middenklasse vormt een steeds grotere koopkrachtige markt (Noorhaidi Hasan 2007). In 1997 begon Ahad-Net met de verkoop van cosmetica, voedsel, kleding, boeken, strips, vcd's en speelgoed met een islamitische signatuur. Tevens werden er cursussen gestart over 'religieus management' en 'de economische jihad gericht op voorspoed'. Voor vrouwen kwamen er glossy magazines op de markt over halal voedsel, islamitisch opvoeden en modieuze huwelijkskleding. Onder jongeren ontwikkelde zich een nieuwe islamitische popmuziek (Barendregt 2006). Islamitische close harmony-boybands brengen zogenaamde *nasyid*-songs ten gehore over liefde, vriendschap en zelfvertrouwen, die geprojecteerd worden op een nieuwe hightech toekomst. Zij bezingen de hypermoderniteit van de 21ste eeuw, die jong, modern maar bovenal *islamitisch* in plaats van westers is. Op hun mobiele telefoons kunnen zij nasyid-ringtones en passages uit de koran downloaden. Daarnaast zijn er op internet hadith-databases te vinden.

Op universiteiten lijkt de invloed van de studentenorganisatie KAMMI, die nauw gelieerd is aan de PKS, toe te nemen. Minder radicaal dan aanhangers van het salafisme, zien ook leden van KAMMI de islam als het antwoord op complexe politieke en maatschappelijke vraagstukken. Velen van hen geloven oprecht in het bestaan van een wereldomvattend complot van joden, vrijmetselaars en het westers kapitalisme dat het op de islam heeft gemunt. De bestseller *De Da Vinci Code* van Dan Brown wordt veel gelezen omdat het boek aantoont hoe doortrapt de katholieke kerk te werk gaat. Desgevraagd bevestigen studenten dat de zuivere islam weerstand kan bieden tegen de aanvallen van Bush, de CIA en de joden. Dezelfde studenten zijn echter tegelijkertijd grote fans van de hardrockband Metallica, Amerikaanse films en Donald Duck, en kunnen met veel

verstand van zaken urenlang over Europees voetbal praten en met kracht van argumenten de stelling poneren dat Ruud van Nistelrooy de beste spits uit de Champions League is (Wander 2007).

Tegenover de islamisering van de samenleving en de opkomst van de islam als nieuwe lifestyle voor de middenklasse, gericht op modieus comfort en nieuw zelfvertrouwen, staat de nederlaag van de politieke islam, in de gedaante van ICMI, en de neergang van het militante islamisme, zoals dat tot uitdrukking werd gebracht door Laskar Jihad en Jema'ah Islamiyah. Hiermee is het islamisme echter niet verdwenen. Via de PKS heeft het een nieuw politiek voertuig gevonden, terwijl het ook door maatschappelijke organisaties wordt uitgedragen. Het is daarom van belang om te zien hoe de interpretatie van het begrip civil society zich binnen de islam zal ontwikkelen. Het begrip wordt vertaald met de term *masyarakat madani*, dat verwijst naar de stad van de profeet, Medina. Daar werden andere religies weliswaar getolereerd, maar deze dienden wel genoegen te nemen met een plek op het tweede plan.

De scheidslijnen tussen moslims en niet-moslims binnen dezelfde familie zijn de laatste jaren steeds scherper geworden. Hoe een dergelijke stellingname de samenleving binnensijpelde is te zien in *De stand van de zon* (2004). De hoofdpersoon uit de film, Rumidjah, die christen is, wordt buitengesloten tijdens een afscheidsbijeenkomst van een familielid van haar, die op bedevaart naar Mekka zal gaan. Doordat de islam in allerlei toonaarden luider gehoord wordt en in verschillende vormen duidelijker zichtbaar is in het openbare leven, voelen minderheden zoals christenen en hindoes zich bedreigd en geïntimideerd. Onder christenen leeft de angst dat er voor hen straks geen plaats meer is in Indonesië en hoop dat er in de christelijke gebieden in Noord-Sumatra, Noord-Sulawesi en Oost-Indonesië voldoende ruimte zal blijven om te kunnen overleven.

In Indonesië heeft de Majelis Ulama Indonesia (MUI, de Raad van Moslim Leraren), die in 1975 door de regering als een adviesraad in het leven werd geroepen, zich na het aftreden van Soeharto tot een radicale maatschappelijke pressiegroep ontwikkeld. Via fatwa's, gezaghebbende uitspraken, werd het moslims verboden aan het kerstfeest van christenen deel te nemen en werd er campagne gevoerd om illegale kerken te sluiten. De MUI staat ook een harde lijn voor ten aanzien van ketterij in eigen kring en drong daarom aan op vervolging van de vijfhonderdduizend leden tellende Ahmadiyah-sekte, die uit India afkomstig is en gelooft dat

de stichter ervan, Mirza Ghulam Ahmat, de wedergekeerde Messias is.

De islamisering van de samenleving is op tal van vlakken waarneembaar, maar leidt niet vanzelfsprekend tot islamisme. Verschillende mechanismen lijken dit te verhinderen. In vergelijking met het Midden-Oosten hebben vrouwen in Zuidoost-Azië vanouds een meer autonome positie ingenomen tegenover de man (Andaya 2006). Op grond daarvan, zo luidt een verklaring, zouden Indonesische vrouwen zich niet makkelijk laten opsluiten in het keurslijf van een strenge islam. Toen in 2007 bekend werd dat A.A. Gym, met instemming van zijn eerste vrouw, een bekend fotomodel als tweede vrouw had gehuwd, brak er vooral onder zijn vrouwelijke aanhang een storm van kritiek los, werden zijn producten geboycot, en was het in rap tempo gedaan met zijn populariteit. Het slappe excuus van A.A. Gym dat hij door dit huwelijk overspel wilde tegen gaan, mocht niet baten. A.A. Gym verdween een tijd uit de publiciteit en probeerde begin 2008 voorzichtig een comeback te maken.

Daarnaast blijkt uit voorlopige uitkomsten van een groot onderzoek dat Merle Ricklefs in Java uitvoert, dat er zich een veel bredere kentering in de samenleving begint af te tekenen, die zich verzet tegen het door Arabieren (Thalib, Ba'ashir) gedomineerde radicalisme in de islam (*Asia-Views* 20, 2007). Hoewel het nog te vroeg is om definitieve conclusies te trekken, lijkt zich nu eenzelfde proces voor te doen als in het midden van de negentiende eeuw, toen men ook zoek ging naar een meer vertrouwde, Javaanse, vorm van islam.

De strijdkrachten

De Nieuwe Orde is wel getypeerd als een autoritair, centralistisch, militair regime. Dat kan van het huidige Indonesië niet meer worden gezegd. De militairen hebben macht en invloed moeten prijsgeven, terwijl ze ook flinke imagoschade hebben opgelopen. Toch spelen de strijdkrachten op landelijk en regionaal niveau nog altijd een belangrijke rol omdat zij zich hebben aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Dit hoofdstuk beschrijft de pogingen die vanaf 1998 werden ondernomen om de invloed van de strijdkrachten terug te dringen en het militaire apparaat te hervormen. Vervolgens wordt aangegeven hoe de militairen de aanvallen op hun machtspositie trachtten af te slaan en hun eigen belangen probeerden veilig te stellen. Dit proces ging gepaard met heftige interne conflicten.*

‘Redder van de revolutie’

Het Indonesische leger is deels voortgekomen uit het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL), dat primair gericht was op het bewaken van de interne orde en een repressief karakter had. Voor een ander deel werd het Indonesische leger bevolkt door jongens die tijdens de Japanse bezetting gemobiliseerd waren om tegen de geallieerden te vechten. Ex-KNIL-militairen en recentelijk gemobiliseerde jonge revolutionairen vormden samen het Indonesische leger, dat vanaf 1945 vorm werd gegeven en in

* Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van Conboy 2003; *Current data* 2003; Dick 2004; FEER; Honna 2003, 2006; *International Crisis Group* 2001d, 2004b; *Jakarta Post*; *Laksamana.net*; Liem 2006; Lowry 1996; McGregor 2007; Mietzner 2002, 2006a; Rinakit 2005; Said 2006a, 2006b; Shiraishi 1999; *Tempo*.

1947 de naam TNI (Tentara Nasional Indonesia) kreeg.

Vanaf het begin had de TNI te maken met twee spanningsvelden. Het eerste betrof de frictie tussen de professionele militairen, die uit het KNIL afkomstig waren, en de jongens die tijdens de Japanse periode gemobiliseerd waren en tijdens de revolutie losse milities vormden. De keuze tussen een klein professioneel leger en een groot volksleger zou nog lang op de politieke agenda van Indonesië blijven staan. In de tweede plaats waren er voortdurend spanningen tussen militairen en politici. Tijdens de revolutie kwam dit tot uiting in de keuze voor strijd (militairen) dan wel diplomatie (politici). Mede door een verschil in sociale achtergrond bestond er onder militairen een wantrouwen tegenover politici. De meeste militairen waren afkomstig van het platteland of uit kleinere steden, hadden weinig onderwijs gevolgd, waren jong en hadden geen ervaring in de politiek. De politici kwamen merendeels uit de stedelijke middenklasse voort, waren ouder en beter opgeleid, en hadden meer politieke ervaring. Ook deze tegenstelling zou de onderlinge verhoudingen lang beïnvloeden.

Toen in december 1948 de politieke leiders van de Republiek tijdens de tweede militaire actie van de Nederlanders gevangen werden genomen, kwam het lot van de revolutie geheel in militaire handen te liggen. Dat was althans het beeld dat de TNI creëerde. Omdat de TNI een guerrillaoorlog voerde, konden de Nederlanders hun voormalige kolonie niet meer onder controle krijgen. De guerrillastrijd vereiste aan Indonesische kant dat de militairen opgingen in de samenleving en samenwerkten met de bevolking. In werkelijkheid was dit laatste lang niet altijd het geval, maar het bepaalde wel het zelfbeeld van de TNI. Onder leiding van de legendarische generaal Sudirman vocht de TNI door. Terwijl de machteloze politici zich hadden overgegeven, slaagde het leger erin om de onafhankelijkheid te bevechten. Zo luidt de officiële versie. In werkelijkheid waren er meer factoren in het spel, zoals internationale diplomatie en de rol van de Verenigde Staten. Maar, volgens de TNI hadden niet de politici maar de militairen de revolutie gewonnen en stonden zij daarom aan de wieg van de nieuwe natiestaat. Dit had grote gevolgen voor de toekomstige relatie tussen militairen en politici in het onafhankelijke Indonesië.

Na de onafhankelijkheid kwam het leger onder de controle van burgerpolitici te staan. Maar het duurde niet lang of er brak een groot conflict uit over de aard en omvang van de strijdkrachten. In 1952 wilden oud-KNIL-officieren onder leiding van generaal A.H. Nasution een klein

professioneel leger vormen. Dit betekende dat een groot deel van het revolutionaire volksleger zou moeten worden gedemobiliseerd. Door de regionale commandanten van dit volksleger werd er luid geprotesteerd tegen deze professionalisering en veel politici toonden zich hier gevoelig voor. Daarop intimideerde Nasution de politici door tanks naar het parlement te laten oprukken. Deze bijna-coup kostte Nasution zijn positie als opperbevelhebber en verhevigde diens afkeer van de politiek.

Vijf jaar later maakte Nasution een comeback toen Indonesië gebukt ging onder regionale opstanden (zie ook hoofdstuk 1). Hij nam de leiding bij het bestrijden hiervan, en maakte zich ook grote zorgen over de toenemende populariteit van de communistische partij (PKI) die bij verkiezingen in 1955 ruim 18 procent van de stemmen had behaald. In 1957 werd de noodtoestand uitgeroepen en een jaar later, in november 1958, lanceerde Nasution het concept van De Middenweg. Hierin werd het leger een centrale rol toegekend als verdediger van de nationale eenheid en als partner in het bestuur van het land. Het concept van De Middenweg legitimeerde de militaire interventie in de politiek en de vestiging van militaire commando's door de hele archipel, wat ook wel het territoriale systeem wordt genoemd. Omdat plaatselijke militaire commandanten een belangrijke rol hadden gespeeld in de regionale opstanden, wilde Nasution de macht van de zeven grote regionale commando's breken door hun aantal uit te breiden tot zeventien. Terwijl de macht van individuele commandanten hierdoor afnam, werd de greep van het leger op de samenleving tot op dorpsniveau versterkt.

Toen de Indonesische regering er in 1958 toe overging buitenlandse bedrijven te nationaliseren, kregen militairen een deel daarvan in beheer, wat hun nieuwe inkomsten opleverde. De historicus Howard Dick (2004) heeft in dit verband opgemerkt dat de groei van Singapore in de jaren zestig mede een gevolg is geweest van een grootscheepse kapitaalvlucht uit Indonesië die samenhang met de nationalisering en militarisering van grote bedrijven.

Tijdens de jaren van de Geleide Democratie (1959-1965) wist president Soekarno te midden van oplopende spanningen op de been te blijven door een wankel evenwicht te bewaren tussen politieke tegenstanders. In deze jaren versterkten de militairen hun greep op delen van de bureaucratie en het bedrijfsleven, maar raakten de strijdkrachten zelf ook aangetast door politieke verdeeldheid. De kleine luchtmacht koesterde linkse sympathieën, terwijl de marine zich trouw achter de presi-

dent schaarde. Samen met de politie, die in 1961 direct onder het gezag van de president werd geplaatst, vormden luchtmacht en marine een tegenwicht tegen de dominante landmacht, die in meerderheid anticommunistisch was.

De coup van 1965 en de massamoorden die daarop volgden zijn in hoofdstuk 1 al aan de orde geweest. De beginjaren van de Nieuwe Orde werden gekenmerkt door de vestiging van een repressief militair regime dat door middel van meedogenloos geweld aan de macht was gekomen. Soeharto zuiverde de strijdkrachten van linkse elementen en concentreerde zijn militaire macht in het Commando voor het Herstel van Veiligheid en Orde (Kopkamtib).

Tijdens twee bijeenkomsten in 1965 en 1966 werd het concept van De Middenweg uitgewerkt tot een omvattende ideologie van de dwifungsi of dubbelfunctie. In de dwifungsi speelden de strijdkrachten een sleutelrol in de samenleving omdat zij niet alleen verantwoordelijk waren voor de verdediging van de soevereiniteit en de veiligheid en stabiliteit van het land, maar ook voor de opbouw en ontwikkeling van de samenleving. De strijdkrachten presenteerden zich in dit verband als pionier, stabilisator en stimulator.

Volgens de nieuwe ideologie vormden staat en samenleving een organisch geheel. De onderdelen hiervan maakten deel uit van een samenhangend geheel dat zorgvuldig door de strijdkrachten bewaakt moest worden. Individuele afwijkingen werden niet getolereerd en complexe afkortingen – zoals *ipoleksosbudmilag*, een samentrekking van ‘ideologie, politiek, economie, samenleving, cultuur, militairen en religie’ – benadrukten de integratie van de samenstellende delen.

De samenleving werd ook als een familie voorgesteld, waarover de staat in de persoon van de president een vaderlijk gezag uitoefende. Die samenleving moest voortdurend worden beschermd tegen interne bedreigingen zoals separatisme en communisme. Aangezien het leger volgens zijn eigen ideologie tijdens de revolutie uit het volk was voortgekomen en de grootste bedreigingen zich binnen de samenleving bevonden, moesten de strijdkrachten in de gehele archipel permanent aanwezig zijn. De centrale rol van het leger werd hiermee territoriaal verankerd.

De strijdkrachten wilden niet alleen het heden maar ook het verleden domineren. In 1964 werd er een centrum voor militaire geschiedschrijving opgericht dat de onmisbare rol van het leger moest legitimeren. Zonder leger zou Indonesië niet onafhankelijk zijn geworden, in de jaren vijf-

tig uiteen zijn gevallen en vervolgens in de woelige jaren zestig ten prooi zijn gevallen aan het communisme. Er vond, kortom, een militarisering van de geschiedschrijving plaats met als gevolg dat de nationale geschiedenis synoniem werd met die van het leger.

Monumenten, musea, en herdenkingen moesten de centrale rol van het leger levend houden. In monumenten en musea waren diorama's ingericht die de bezoekers de cruciale momenten uit de geschiedenis toonden en de centrale rol die de strijdkrachten daarin speelden. Vanaf 1983 werd jaarlijks rond 30 september de vier uur durende film *Het verraad van de 30 septemberbeweging* op televisie vertoond, waarin de moord op de generaals in 1965 door wrede en corrupte communisten werd verteld, en 1 oktober werd uitgeroepen tot de dag van de Machtige Pancasila. Interessant is dat het bloedbad, dat op de coup van 30 september 1965 volgde, nooit openlijk werd genoemd, maar iedereen wist ervan en was zich ervan bewust waar de nieuwe machthebbers toe in staat waren.

Paradoxaal genoeg presenteerde de militair Soeharto zich als president vrijwel altijd in burgerkleding, terwijl zijn voorganger zich meestal in rijk gedecoreerde uniformen vertoonde. Soekarno drukte er op theatrale wijze zijn rol als leider van de permanente revolutie mee uit, terwijl Soeharto zich voor het oog van de wereld als constitutioneel burgerpresident wilde afficheren.

Militair schaduwbestuur

In 1967 werden de verschillende legeronderdelen en de politie verenigd in de Indonesische Strijdkrachten (*Angkatan Bersenjata Republik Indonesia*, ABRI). Volgens de grondwet is de president opperbevelhebber van de strijdkrachten. Onder hem stond een militaire opperbevelhebber die direct verantwoording schuldig was aan de president en zitting kreeg in het kabinet. Daar deelde hij de verantwoordelijkheid voor de strijdkrachten en de interne veiligheid met de coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken, waaronder de ministeries van Defensie, Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie en Voorlichting vielen.

Hoewel Indonesië te boek stond als een militaire dictatuur, waren de omvang van de strijdkrachten en het beschikbare budget relatief gering. In 1977 telden de strijdkrachten 247.000 leden en in 2005 was dit toegenomen tot 350.000. Volgens de officiële cijfers bedroeg het defensiebudget in 1980 iets meer dan 2,5 miljard dollar. Dit bedrag was in 1994 zelfs

teruggelopen tot 1,5 miljard dollar. In 2004 besteedde Indonesië slechts 4 procent van zijn begroting aan defensie terwijl dit in omliggende landen veel hoger was. Dat zijn bescheiden cijfers voor een enorme archipel met een miljoenenbevolking. Maar de cijfers geven niet weer hoezeer het leger, en met name de landmacht, aanwezig is in de samenleving. Bovendien dekt de officiële begroting slechts 30 procent van de kosten en moeten de strijdkrachten de overige 70 procent zelf bij elkaar zien te krijgen.

Ondanks zijn bescheiden omvang is het leger bijzonder zichtbaar aanwezig en ondanks de revolutionaire retoriek heeft het leger een neokoloniaal karakter. Net als het KNIL is het niet primair gericht op het bewaken van de landsgrenzen maar op het handhaven van de interne orde. In de koloniale periode zorgden afspraken met andere koloniale mogendheden voor internationale stabiliteit, totdat de Japanse bezetting daar een einde aan maakte. Tijdens de Nieuwe Orde zorgde de Koude Oorlog voor een vergelijkbare situatie. Behalve in het geval van de Spratly-eilanden, waar onder andere China aanspraken op maakt, is er geen sprake van een externe bedreiging. Mede omdat de marine en de luchtmacht onder Soekarno verdacht werden van linkse sympathieën, werden deze onderdelen van de krijgsmacht door Soeharto gemarginaliseerd. Hier komt bij dat marine en luchtmacht qua materieel relatief dure onderdelen zijn en het de Indonesische strijdkrachten juist schort aan middelen om kostbare schepen en vliegtuigen aan te schaffen. Het gevolg hiervan is dat de grootste archipel ter wereld met zijn druk bevaren zeeroutes zeer slecht kan worden beveiligd tegen piraterij, smokkel en illegale visvangst.

De Indonesische marine maakte aan het begin van de jaren zestig een groei door vanwege het conflict om Nieuw-Guinea/Irian, maar daarna brak een langdurige periode van verwaarlozing aan. In 1993 telde de marine 42.000 manschappen en in 2002 52.000; in 2006 waren slechts 65 van de 121 schepen operationeel. Ook de luchtmacht is beperkt in zijn operationele vermogen en moest het lange tijd stellen met een verzameling van 114 oude Nederlandse, Russische en Engelse toestellen waarvan slechts de helft de lucht in kon.

De Indonesische strijdkrachten worden dus gedomineerd door de landmacht, die via het territoriale systeem in het hele land een schaduwbestuur heeft gevormd. In 1993 telde de landmacht 211.000 leden, terwijl dit aantal in 2004 was toegenomen tot 270.000. Van deze 270.000 militairen vielen er 180.000 onder de regionale commando's die ver-

spreid waren over de archipel. Het territoriale systeem loopt parallel aan, maar niet helemaal synchroon met het civiele bestuur. Onder de grote regionale commando's (Kodam) waarvan het aantal in 1985 werd teruggebracht van 17 naar 10, ressorteerden begin jaren negentig 39 militaire ressorten (Korem). Daaronder vielen weer 271 commando's (Kodim) die min of meer samenvielen met de bestuurlijke districten. Vervolgens bevonden zich daaronder weer 3318 militaire posten (Koramil) op het subdistrictsniveau en ten slotte waren er militaire posten aanwezig in elk van de 69.000 dorpen die Indonesië telt. De militaire commandanten staan in nauw contact met het civiele bestuur en beschikken daarnaast over een grote verscheidenheid aan eigen inlichtingendiensten. Het territoriale systeem zorgt ervoor dat het civiele bestuur alleen in overeenstemming met het militaire schaduwbestuur kan opereren.

De territoriale commando's zijn nauwelijks mobiel en missen de middelen om ver buiten hun eigen territorium te opereren. Hierdoor vormen zij geen bedreiging voor de machthebbers in Jakarta. Slechts een klein aantal loyale elitetroepen, dat direct onder het hoofdkwartier van de landmacht in Jakarta valt, is inzetbaar over de gehele archipel. Hiertoe behoren de Strategische Reserve, of Kostrad, die in 2005 uit 35.000 man bestond, en de commando-eenheid Korps Speciale Troepen (Kopassus) van 5500 man. Soeharto was tijdens de coup van 1965, toen hij de macht greep, Kostrad-commandant. Zijn schoonzoon Prabowo Subianto werd uiteindelijk ook commandant van de Kostrad en had daarvoor lange tijd in de Kopassus gediend. Dit beruchte elitekorps was gemodelleerd naar het Nederlandse Korps Speciale Troepen, dat tijdens de revolutie actief was.

Het was de avontuurlijke zoon van een Nederlandse bollenkweker, Rokus Bernardus Visser, die aan de wieg van dit korps had gestaan. Tijdens de oorlog was hij in Londen chauffeur van koningin Wilhelmina geweest, waarna hij een opleiding tot parachutist had gevolgd en naar Nederlands-Indië was vertrokken. Na de revolutie bleef hij in Indonesië wonen, huwde er een Sundanese vrouw, veranderde zijn naam in Mochamad Idjon Djanbi en werd instructeur van de eerste lichte Indonesische commando's (Conboy 2003). De latere generaal Benny Murdani was als commando betrokken bij acties tegen Nieuw-Guinea. In 1965 speelden de commando's onder leiding van kolonel Sarwo Edhie een belangrijke rol bij het uitmoorden van communisten. Tijdens de Nieuwe Orde werd de Kopassus ingezet in West-Kalimantan, Atjeh, Oost-Timor en Papoea

waar de commando's een spoor van geweld achterlieten.

Sinds 1967 maakte de politie ook deel uit van de strijdkrachten. In 1995 bestond de politie uit 180.000 man, waarvan de meesten ondergeschikt waren aan de regionale militaire commandanten. Een Mobiele Brigade (Brimob) van 30.000 man is de voortzetting van de koloniale marechaussee, die bij ongeregelheden ingezet wordt en vooral een repressieve taak heeft. Los hiervan opereert er ook nog een bestuurspolitie die toezicht houdt op het naleven van bestuurlijke besluiten, zoals ont-ruiming in verband met nieuwe bouwprojecten.

Naast de officiële strijdkrachten zijn er ook particuliere bewakings-diensten en burgermilities actief bij het bewaren van de openbare orde. Deze geüniformeerde Satpams bewaken overheidsgebouwen en particu-liere instellingen, en de nationale burgermilitie Hansip, waarvan naar schatting 5 miljoen burgers lid zijn, is als ordedienst inzetbaar bij specia-le gebeurtenissen. Daarnaast werd van de burgers verwacht dat zij zelf actief deelnamen aan het beveiligen van hun eigen buurt via het zoge-naamde *Siskamling*-systeem. Het delegeren van de zorg voor de directe veiligheid aan de burgers en het grote wantrouwen tegenover de politie, hadden tot gevolg dat men vooral in de woelige jaren 1998-1999 in veel steden en dorpen voor eigen rechter ging spelen en dat dieven die op he-terdaad werden betrapt ter plekke werden gelyncht.

De militaire controle over de samenleving werd ondersteund door een aantal inlichtingendiensten, die in de volksmond *intel* worden genoemd. In feite vormden deze diensten de harde kern van het repressieve Nieuwe Orde-bewind. Berucht was de Opsus van generaal Ali Murtopo, die in de jaren zeventig speciale geheime operaties uitvoerde. De inlichtingen-dienst Bakin, die direct onder de president viel, en de militaire inlichtin-gendienst Bais waren actief in het verzamelen van informatie over en het intimideren van mogelijke opposanten van het regime. Vervolgens heeft binnen het territoriale systeem elk commando een eigen inlichtingen-dienst. Een van de sleutelwoorden van de inlichtingencultuur van de Nieuwe Orde was 'anticipatie', dat verwees naar het beleid om elke vorm van verzet tijdig de kop in te drukken. De strategie bestond uit het infiltreren in de rangen van de tegenstander, het opzetten van provocerende ac-ties die verdeeldheid moesten zaaien bij de tegenstander en hard over-heidsingrijpen rechtvaardigden.

De militaire macht beperkte zich niet tot de strijdkrachten en de in-lichtingendiensten maar had ook vertakkingen in het openbaar bestuur

en het bedrijfsleven. Een aparte afdeling van het hoofdkwartier van de strijdkrachten (Sospol) hield zich bezig met het aansturen van de militaire fracties in het parlement en de vertegenwoordigende lichamen in provincies en regio's en met zogenaamde politieke opbouw, wat neerkwam op interventies in kerkelijke organisaties en onder arbeiders. Daarnaast werden veel strategische posten in het openbaar bestuur bezet door (ex-)militairen. Sinds het begin van de Nieuwe Orde bestond ongeveer een derde van de regering uit militairen; in 1970 waren 20 van de 27 provinciale gouverneurs militair en in 1999 waren dit er nog 15; in 1999 had ruim een derde van alle districtshoofden in Indonesië een militaire achtergrond terwijl dit in Java de helft was. Volgens Shiraishi (1999: 95) waren er midden jaren negentig in totaal 14.000 militairen actief op niet-militaire posities.

Omdat de strijdkrachten slechts 30 procent van de benodigde middelen uit de reguliere begroting kregen, moesten zij eigen bronnen van inkomsten aanboren. Als gevolg hiervan ontstonden er veel joint ventures tussen strijdkrachtonderdelen en conglomeraten. Het bekendste voorbeeld is de samenwerking tussen Soeharto en Liem Sioe Liong, die tijdens de revolutie was begonnen. Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, werd de samenwerking tijdens de jaren vijftig voortgezet toen Soeharto commandant van de Diponegoro Divisie in Semarang was en expandeerde deze op (inter)nationaal niveau nadat hij president was geworden. Tal van andere allianties tussen militairen en zakenlieden volgden dit voorbeeld, waarbij vooral Chinese ondernemers kapitaal leverden en de militairen voor licenties en veiligheid zorgden. Daarnaast hadden strijdkrachtonderdelen eigen bedrijven. De marine had bijvoorbeeld resorts op het eiland Bintan, terwijl de vliegmaatschappij Mandala Air eigendom was van Kostrad. Daarnaast kregen militairen via een web van stichtingen en coöperaties lucratieve belangen in een groot aantal bedrijven. Vooral op het gebied van houtkap wisten de militairen grote parasitaire belangen te verwerven. Officieel stelden de militaire coöperaties zich ten doel om de materiële positie van de soldaten te verbeteren, maar doorgaans profiteerden hogere officieren het meest. Omdat de gewone soldaten, in tegenstelling tot hun superieuren, heel weinig verdienen is er regelmatig sprake van desertie. Zo verkochten soldaten tijdens de conflicten op de Molukken hun wapens om aan geld te komen.

De zakelijke activiteiten van militairen bevestigden het patrimoniale karakter van het Nieuwe Orde-bewind en verschaften overheid en mili-

tairen voordeel. De overheid hoefde de volledige kosten van de strijdkrachten niet te betalen, terwijl de militairen door hun eigen inkomsten een grote mate van autonomie behielden tegenover de burgerpolitici en ambtenaren.

De strijdkrachten mochten dan een bescheiden omvang hebben, als wijdvertakte organisatie zorgden zij voor een intimiderende aanwezigheid in de samenleving. Omdat Soeharto alle benoemingen vanaf de rang van kolonel controleerde had hij de strijdkrachten stevig in zijn greep. Zo zorgde hij ervoor dat er zich geen grote machtsblokken vormden die zich tegen hem konden keren. Met opzet creëerde Soeharto tegenstellingen in de top van het leger (in de jaren zeventig tussen Ali Murtopo en Sumitro, in de jaren tachtig tussen Benny Murdani en Sudharmono en in de jaren negentig tussen Wiranto en Prabowo). Zolang hij deze tegenstellingen in balans kon houden, kon hij zijn eigen machtspositie veiligstellen.

Fricties en Reformasi

In de loop van de jaren tachtig vond er een paradoxale ontwikkeling plaats met betrekking tot de strijdkrachten. Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven begon het leger aan de ene kant een deel van zijn politieke macht kwijt te raken, terwijl aan de andere kant president Soeharto de legerleiding juist als een bedreiging ging ervaren. Doordat Golkar en de overheidsbureaucratie zich sterker manifesteerden op het vlak van het bestuur en op het economisch vlak grote conglomeraten autonomer begonnen te functioneren, moest het leger wat terrein prijsgeven. Tegelijkertijd begon Soeharto zich te storen aan de machtspositie van de katholieke generaal Benny Murdani, die van 1983-1988 opperbevelhebber van de strijdkrachten was. Murdani werd in 1988 weggepromoveerd naar het ministerie van Defensie maar had nog een uitgebreid netwerk van volgelingen in het leger. Om het leger te zuiveren van Murdani-aanhangers benoemde Soeharto een groot aantal moslims op hoge posten en rekruteerde hij de nieuwe opperbevelhebbers uit de kring van zijn persoonlijke adjudanten: Try Sutrisno (1988-1993), Feisal Tanjung (1993-1998) en Wiranto (1998-1999). De carrière van Wiranto had een verrassende wending doorgemaakt. Na zijn afstuderen aan de militaire academie in 1968 leek het erop dat hij zijn loopbaan in het leger in betrekkelijke anonimiteit zou slijten in Noord-Sulawesi. Echter, in 1982 werd hij ontdekt door de toenmalige opperbevelhebber generaal Jusuf, die

hem meenam naar Java, waar hij zijn loopbaan bij de Strategische Reserve (Kostrad) voortzette en in 1989 adjudant van Soeharto werd.

Door een bewust benoemingsbeleid creëerde Soeharto in de top van het leger een tegenstelling tussen seculiere en islamitische generaals. De generaals Feisal Tanjung en Prabowo Subianto voerden de islamitische, of groene vleugel aan, terwijl de seculiere, of rood-witte factie onder anderen werd geleid door de generaals Wiranto, Susilo Bambang Yudhoyono en Hendropriyono. De benoeming van militairen met een uitgesproken islamitische signatuur viel samen met de opkomst van de organisatie van islamitische intellectuelen, ICMI, die een groeiende moslimmiddenklasse een gelegenheid tot opwaartse mobiliteit bood.

De groene generaals bleven tot het laatst toe trouw aan Soeharto, terwijl de rood-witte factie uiteindelijk een eigen lijn uitzette. In de loop van 1998 kwam de groep rond Wiranto tot de conclusie dat het langetermijnbelang van de strijdkrachten het meest gediend was indien men zich van Soeharto onttreedde. Vanaf dat moment streefde de groep rond Wiranto ernaar om de strijdkrachten zo veilig mogelijk door de machtswisseling in Jakarta te loodsen. Demonstrerende studenten mochten het parlamentsgebouw bezetten en ten slotte maakte Wiranto aan Soeharto duidelijk dat hij diens veiligheid alleen kon garanderen indien hij aftrad.

Na het aftreden van Soeharto eisten studenten de afschaffing van de dwifungsi en het terugtrekking van het leger uit de politiek. Massale protesten tegen schendingen van mensenrechten, waar door de pers veel aandacht aan werd geschonken, zorgden ervoor dat de militairen met veel politieke tegenwind te maken kregen. Zij hadden een slechte reputatie, die nog verder zou worden aangetast door hun acties na het referendum in Oost-Timor in september 1999. Er verschenen publicaties die een ander licht lieten schijnen over de coup van september 1965 en de daarop volgende massamoorden, en de film *Het verraad van de 30 septemberbeweging* werd niet langer uitgezonden.

Ondanks de imagoschade die het leger had opgelopen, behandelden vooraanstaande politici de strijdkrachten nog altijd met grote omzichtigheid. Megawati, Abdurrahman Wahid en Amien Rais stelden heel gematigde eisen die erop neerkwamen dat de militairen pas op termijn hun zetels in het parlement zouden moeten opgeven. Dergelijke geluiden waren zeer welkom bij de legerleiding, die intussen probeerde de schade te beperken door zelf naar buiten te komen met een eigen hervormingsplan. Dit 'Nieuwe Paradigma' werd in juli 1998 gepresenteerd door het

hoofd van de afdeling Sociaal-Politieke Zaken van de strijdkrachten, generaal Susilo Bambang Yudhoyono. Het leek in grote lijnen op een intern plan dat al in 1996 onder zijn leiding was opgesteld. Kern van het Nieuwe Paradigma was dat de militairen zich niet langer op directe wijze met de politiek zouden bemoeien, maar alleen nog op indirecte wijze invloed wensten uit te oefenen. Ook werd een splitsing tussen politie en leger aangekondigd, en zegden de militairen toe zich geleidelijk aan te zullen terugtrekken uit nationale en regionale parlementen. Voorts kondigde de legerleiding aan de banden met Golkar te verbreken en tijdens verkiezingen neutraliteit in acht te nemen. Ten slotte zou er een einde worden gemaakt aan het benoemen van militairen op civiele posten. Het Nieuwe Paradigma maakte in hoofdzaak duidelijk dat de strijdkrachten hun institutionele banden met de politiek wilden verbreken om zo als organisatie zonder al te veel kleerscheuren te overleven. Het territoriale systeem werd niet prijsgegeven en evenmin was er sprake van dat het leger zich zou terugtrekken in de barakken. Ook werden schendingen van mensenrechten niet voor de rechter gebracht. Eigenlijk leek het Nieuwe Paradigma nog het meest op de Middenweg van 1958 en was het niet meer dan een zachte versie van de dwifungsi.

Een veel radicaler geluid klonk uit de hoek van een kleine groep hooggeleide militairen rond de persoon van generaal Agus Wirahadikusumah. Hij was, net als Susilo Bambang Yudhoyono, in 1973 afgestudeerd aan de militaire academie in Malang en had vervolgens aan Harvard gestudeerd. Met enkele van zijn oud-klasgenoten pleitte hij begin 1999 voor de volledige afschaffing van de dwifungsi en een gedeeltelijke ontmanteling van het territoriale systeem, terwijl hij van mening was dat de strijdkrachten onder civiel toezicht moesten komen te staan. Dit ging de meeste machthebbers in het leger echter een paar bruggen te ver, maar, zoals in hoofdstuk 3 is uiteengezet, Abdurrahman Wahid meende in Wirahadikusumah een bondgenoot te hebben gevonden.

Wahids nederlaag

Generaal Wiranto groeide tijdens het korte presidentschap van Habibie uit tot de sterke man. Hij had zich ontdaan van zijn tegenstander Prabowo en diens bondgenoten en verenigde de functie van opperbevelhebber van de strijdkrachten met die van coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken. Het was Wiranto die een beslissende rol speelde in de

Oost-Timor-affaire, die Habibies ondergang inluide. Tijdens de presidentsverkiezingen van oktober 1999 probeerde Wiranto de rol van kingmaker te spelen door, net als zijn leermeester Soeharto, partijen tegen elkaar uit te spelen die steun zochten bij de militairen. Maar Wiranto's poging om hier zelf zo veel mogelijk winst uit te halen faalde vanwege de superieure manipulaties van Abdurrahman Wahid.

Hoewel Wahid zelf toegaf dat je in Indonesië zonder militaire steun geen president kon worden (Mietzner 2006: 17), probeerde hij de macht van het leger terug te dringen zodra hij eenmaal president was geworden. Een belangrijke symbolische stap was in dit verband de benoeming van admiraal Widodo tot opperbevelhebber van de strijdkrachten. Tot dusver was deze post bezet door generaals die uit de landmacht afkomstig waren. Widodo was de eerste marineman op deze post. Hiermee werd niet alleen het machtsmonopolie van de landmacht enigszins doorbroken maar ook het belang onderstreept van een sterkere militaire aanwezigheid in de wateren van de archipel. Dit werd echter weer enigszins geneutraliseerd doordat Widodo en Wiranto oude vrienden waren. Zij hadden samen hun jeugd jaren in Yogyakarta doorgebracht en waren in 1968 samen van de militaire academie gekomen. Via de betrekkelijk zwakke Widodo kon Wiranto als coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken zijn greep op de strijdkrachten behouden, temeer daar een vertrouweling van hem, generaal Tyasno Sutarto, opperbevelhebber van de landmacht was.

Een tweede doorbraak was de benoeming van een burger, Juwono Sudharsono, als minister van Defensie. Daar stond echter tegenover dat er maar liefst zes generaals in Wahids kabinet zitting namen, waaronder Susilo Bambang Yudhoyono, die het strategisch belangrijke ministerie van Mijnbouw kreeg.

Het besluit om leger en politie van elkaar te scheiden was tijdens het presidentschap van Habibie al genomen, maar werd onder Wahid per 1 januari 2001 geëffectueerd. De strijdkrachten gingen weer TNI heten en de politiemacht groeide van 180.000 naar 280.000 man en kreeg een eigen territoriaal systeem, met hoofdvestigingen in elk van de provincies en in 22 grote steden, en commandoposten in elk district. Hierdoor werd een competentiestrijd met de militairen vrijwel onvermijdelijk.

Het Volkscongres had in augustus 2000 de scheiding tussen TNI en politie bekrachtigd door te bepalen dat de TNI de soevereiniteit en nationale eenheid diende te beschermen, terwijl de politie tot taak had de interne

orde en veiligheid te bewaren. Op het eerste gezicht leek deze taakverdeling bevredigend, maar bij nader inzien bleken er toch veel gaten in te zitten waardoor het leger zich met binnenlandse aangelegenheden kon blijven bemoeien. De bescherming van de nationale eenheid impliceerde immers dat het territoriale systeem gehandhaafd bleef, waardoor het leger zich als binnenlandse machtsfactor kon handhaven.

Lang achtergesteld bij het leger bleek de politie een tekort aan manschappen, middelen en expertise te hebben. De TNI had de politie bij de scheiding met een schuld van 9,5 miljoen dollar opgezadeld en terwijl er idealiter 1 agent per 400 Indonesiërs moest zijn, was deze verhouding in de praktijk 1 op 1810. Ter vergelijking: in het naburige Maleisië was deze verhouding 1 op 280.

Onderbemand en onervaren begon de politie aan haar nieuwe taak en moest daarbij ook aanvullende inkomsten zien te vinden, wat aanvankelijk met de nodige conflicten gepaard ging. Op 30 september 2002 vond er in het Noord-Sumatraanse plaatsje Binjai, 40 kilometer ten westen van Medan, een negen uur durend vuurgevecht plaats tussen de plaatselijke politie en het lokale militaire commando. De aanleiding was de arrestatie door de politie van een aantal jongens, waaronder een militair, die drugs in hun bezit hadden. Nadere huiszoeking openbaarde de betrokkenheid van het leger bij drugsmokkel uit Atjeh. De plaatselijke militairen trokken naar het politiebureau om hun kameraad te bevrijden, waarop een vuurgevecht losbarstte dat negen personen het leven zou kosten. Vergelijkbare botsingen deden zich tussen 2001 en 2003 voor in Bogor, Ambon, Maumere (Flores) en in Luwu op Sulawesi, en in 2006 in Zuid-Sumatra. Telkens ging het om een strijd over illegale inkomsten. Hoe belangrijk deze lucratieve inkomsten zijn, bleek toen de vertrekkende politiecommandant van Jakarta in oktober 2002 zijn korps 22 dure dienstauto's en 17 motoren met een waarde van ruim een half miljoen dollar ten geschenke deed. Dat was het vijfvoudige van het materiële jaarbudget van het Jakartaanse korps. Dit voorbeeld maakte duidelijk dat de politie moeilijk kan overleven zonder illegale inkomsten uit de entertainmentsector en de beveiliging van bedrijven. Daarnaast ondervinden talloze deelnemers aan het verkeer tijdens zogenaamde routinecontroles de kleine alledaagse corruptie van individuele agenten aan den lijve.

Mede om de positie van het leger ten opzichte van de politie veilig te stellen en gebruikmakend van de communale onlusten die Indonesië op

dat moment plaagden, stelde generaal Wiranto voor om het aantal regionale commando's van tien weer terug te brengen op het oude aantal van zeventien. Het werden er uiteindelijk twaalf.

Zoals in hoofdstuk 3 is uiteengezet, kwam er in februari 2000 een einde aan Wiranto's machtspositie, toen hij vanwege zijn vermeende betrokkenheid bij het geweld op Oost-Timor onder grote internationale druk door Wahid uit het kabinet werd verwijderd. Toen Wiranto nog slechts informele contacten met het leger kon onderhouden nam zijn vertrouwen Djaja Suparman, commandant van de Strategische Reserve, de leiding van het verzet tegen Wahid op zich. President Wahid probeerde hem de pas af te snijden door hem in maart 2000 te vervangen door de hervormingsgezinde generaal Agus Wirahadikusumah. Deze had al eerder laten blijken de dwifungsi te willen opheffen en bracht kort na zijn aanstelling als Kostrad-commandant een groot corruptieschandaal van zijn voorganger aan het licht. Hierop zocht het Wiranto-Suparman-kamp toenadering tot oude tegenstanders uit de groep islamitische officieren rond Prabowo, als gevolg waarvan de militaire oppositie tegen Wahid zich aanzienlijk verbreedde.

Als onstuimig hervormer kwam Agus Wirahadikusumah geïsoleerd te staan. Zijn aanhang beperkte zich tot officieren van lagere rang, waardoor hij weinig invloed had in de top van het leger. Op steun van de commandant van de Territoriale Staf – opvolger van de afdeling Sociaal-Politieke Zaken van de strijdkrachten – de gematigde generaal Agus Widjojo, hoefde hij niet te rekenen. Deze betoonde zich een compromisloze voorstander van het behoud van het territoriale systeem.

De pogingen van Wahid en Wirahadikusumah om hervormingen door te drukken en onderlinge concurrentie tussen generaals veroorzaakten grote onrust binnen de TNI. Daarnaast namen de interne spanningen in het leger toe doordat de 'omloopsnelheid' van benoemingen op topposities omhoogging. Zaten regionale commandanten tot dusver gemiddeld twintig maanden op hun post, door de snellere circulatie van personeel op topposities liep dit terug tot een gemiddelde van twaalf maanden. De versnelde overplaatsingen werden veroorzaakt door het feit dat aan het begin van de jaren zeventig veel grotere groepen waren afgestudeerd aan de militaire academie. Zij bereikten nu tegen het einde van hun carrière de top van de militaire hiërarchie, waar de schaarse plaatsen verdeeld moesten worden over een aanzienlijk grotere groep dan voorheen het geval was.

Doordat Agus Wirahadikusumah te hard van stapel was gelopen met zijn hervormingsplannen en te veel collega's tegen de schenen had geschopt werd zijn positie vrijwel onhoudbaar. Omdat op hetzelfde moment de parlementaire steun voor president Wahid zienderogen terugliep, hing zijn lot mede af van de militaire fractie in het Volkscongres. De prijs die hij voor de steun van de militairen moest betalen was het ontslag van Agus Wirahadikusumah als commandant van de Strategische Reserve, die werd opgevolgd door de conservatieve generaal Ryamizard Ryacudu.

President Wahid kwam ook in aanvaring met de opperbevelhebber van de landmacht, generaal Tyasno Sudarto. In een laatste poging hervormingen van bovenaf te forceren probeerde hij zijn beschermeling Agus Wirahadikusumah tot opvolger van Tyasno Sudarto te bevorderen. Dit voornemen stuitte in oktober 2000 op een opstand van TNI-officieren die een petitie opstelden waarin zij deze benoeming weigerden te accepteren. Dit verzet markeerde het definitieve einde van de hervormingspogingen van president Wahid en maakte ook een einde aan de carrière van Agus Wirahadikusumah. In zijn plaats werd generaal Endriartono Sutarto de nieuwe legercommandant. Endriartono Sutarto was in 1998 hoofd van de lijfwacht van Soeharto geweest en had primair de belangen van de TNI voor ogen. Inmiddels was ook de hervormingsgezinde minister van Defensie Juwono Sudharsono onder militaire druk afgetreden en vervangen door de kleurloze minister Machfud, die de hervormingsagenda op zijn beloop liet.

In de loop van 2001, toen president Wahid steeds meer met het parlement in conflict raakte, manifesteerden de nieuwe sterke mannen in de TNI zich. De commandant van de landmacht, generaal Endriartono Sutarto, distantieerde zich openlijk van het dreigement van Wahid om de noodtoestand uit te roepen als het parlement hem bleef dwarszitten. Daarbij passeerde Endriartono Sutarto zijn superieur, de opperbevelhebber van de TNI, admiraal Widodo, op ondubbelzinnige wijze. Op de valreep werd Susilo Bambang Yudhoyono, die Wiranto was opgevolgd als coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken, ontslagen omdat hij volgens Wahid de eigenzinnige generaal Endriartono Sutarto niet onder controle had en ook niet wilde meewerken aan het uitroepen van de noodtoestand.

De tweede man in de hiërarchie was de commandant van de Strategische Reserve, generaal Ryamizard Ryacudu. Hij plaatste in juli 2001 tij-

dens de laatste dagen van Wahids presidentschap zijn tanks tegenover het presidentiële paleis en verklaarde zich loyaal aan het parlement.

Wahid wist dat je alleen met steun van militairen president kon worden, nu maakte hij aan den lijve mee dat het leger ook presidenten ten val kon brengen. De TNI bleek, toen het erop aankwam, een te sterk bolwerk voor hervormingsgezinde politici. Daarbij had Wahid de fout gemaakt om het parlement van zich te vervreemden en bestond er bij de strijdkrachten diepe argwaan tegen Wahids neiging om regio's zoals Papoea en Atjeh te veel vrijheid te gunnen. Het resultaat van de machtsstrijd tussen Wahid en het leger was dat het leger het tempo en de grenzen van hervormingen in de eigen gelederen kon blijven bepalen. Een maand na het aftreden van Wahid kwam Agus Wirahadikusumah, naar verluid als gevolg van een hartaanval, op 49-jarige leeftijd om het leven. Weinig generaals zullen er lang om hebben getreurd.

Consolidatie

Nadat Wahid het veld had geruimd, braken er onder het presidentschap van Megawati betere tijden aan voor de strijdkrachten. President Megawati was het leger gunstig gezind. Zij onderschreef de nadruk die de strijdkrachten op het behoud van de nationale eenheid legden volledig en had er geen enkele moeite mee om het territoriale systeem te handhaven.

In haar kabinet maakte Susilo Bambang Yudhoyono zijn rentree als coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken. Megawati koos hem uit omdat hij zich aan het einde van diens presidentschap ook van Wahid had afgekeerd. Van de hervormingsgezinde militairen had Yudhoyono zich als enige op een hoge positie weten te handhaven. Hij had een groot talent om politiek te overleven. Van hem vielen er daarom geen ingrijpende en risicovolle hervormingsvoorstellen te verwachten. Dat was evenmin het geval bij twee andere ministers. Weliswaar werd er opnieuw een burger benoemd als minister van Defensie, maar de betrokken persoon, Matori Abdul Djalil, had weinig kennis van zaken en werd primair gerekruteerd omdat hij een tegenstander van voormalig president Wahid was.

In het kabinet werd Yudhoyono vervolgens vergezeld door generaal Hendropriyono, het hoofd van de geheime dienst (voorheen Bakin, nu BIN genoemd). De tweede man bij de BIN was generaal Muchdi Purwo Pranoto, die in 1998 als commandant van de Kopassus betrokken was

geweest bij de ontvoering en verdwijning van activisten en door toedoen van de mensenrechtenactivist Munir oneervol van die post was ontslagen.

De leiding van de strijdkrachten kwam in 2002 definitief in handen van conservatieve militairen. In juni van dat jaar werd admiraal Widodo als opperbevelhebber van de strijdkrachten vervangen door de opperbevelhebber van de landmacht, generaal Endriartono Sutarto, terwijl diens post werd opgevuld door de commandant van Kostrad, generaal Ryamizard Ryacudu. Hiermee was de controle over de strijdkrachten weer stevig in handen gekomen van de landmacht. Bovendien bestond er, zoals in het verleden wel vaak het geval was geweest, geen scherpe tegenstelling tussen beide generaals. Na hun benoeming voerden zij enkele grootschalige overplaatsingen door onder de lagere officieren, als gevolg waarvan de aanhang van oud-president Wahid en Agus Wirahadikusumah gemarginaliseerd werd.

Terwijl het leger de strijd tegen de hervormingen aan het winnen was, kreeg het ook een steun in de rug door de internationale strijd tegen het terrorisme. Na de aanslag op de Twin Towers in New York in september 2001 hervatte de Amerikaanse regering de samenwerking met het Indonesische leger, die in 1999 naar aanleiding van de gewelddaden in Oost-Timor was bevroren. De aanslag op Bali in oktober 2002 verschaftte het leger de gelegenheid om zich opnieuw op te werpen als hoeder van de natie. De aanslag toonde in de ogen van de legerleiding aan dat de politie niet bij machte was de binnenlandse veiligheid te garanderen. Dit onderstreepte bovendien het belang van het territoriale systeem. Het onderzoek naar de aanslag bleef echter in handen van de politie, die de daders te pakken kreeg.

Hoewel de politie krachtens de nieuwe antiterrorwet van 2003 formeel verantwoordelijk bleef voor terrorismebestrijding, won de BIN onder leiding van generaal Hendropriyono toch aan invloed. Zoals in het vorige hoofdstuk is aangegeven, verdienen met name enkele onopgehelderde contacten tussen islamitische terroristen en de veiligheidsdienst nadere aandacht.

Tekenend voor de voorzichtigheid waarmee politici met de strijdkrachten omgingen was het besluit van het Volkscongres in 2000 dat er pas in 2009 een einde zou komen aan de militaire aanwezigheid in het parlement. Opperbevelhebber Widodo reageerde hierop met de mededeling dat de militaire fractie al wel in 2004 opgeheven kon worden. In

2002 sloot het Volkscongres zich bij dit tijdsschema aan, als gevolg waarvan in 2004 de militaire fractie in het parlement werd opgeheven. Dit betekende echter allerm minst dat er geen militairen meer in het parlement zaten. Diverse politieke partijen hadden inmiddels (ex-)militairen gerekruteerd en op verkiesbare plaatsen gezet. Hiermee erkenden de partijen dat zij graag goede relaties met de strijdkrachten wilden onderhouden en behielden de militairen hun toegang tot vertegenwoordigende lichamen. Ook minister Susilo Bambang Yudhoyono was gaan nadenken over een toekomstige politieke carrière. Tamelijk onopvallend was hij in 2002 betrokken bij de oprichting van een nieuwe partij, de Partai Demokrat, waarvan zijn vrouw vicevoorzitter was en die hem bij zijn verdere plannen van dienst kon zijn.

Wettelijke kaders en warlords

In 2003 werd er een begin gemaakt met het ontwerpen van een nieuwe wet op de strijdkrachten om de positie van de TNI in de nieuwe democratische orde te formaliseren. Er ontstond begin 2003 grote opschudding toen uitlekte dat generaal Ryamizard Ryacudu een bijeenkomst had belegd op het militaire hoofdkwartier waar een bepaling ter sprake was gekomen die het de legerleiding mogelijk moest maken om op eigen gezag gedurende 24 uur de noodtoestand uit te roepen. Een dergelijke bepaling opende de deur naar een gelegitimeerde militaire staatsgreep en ontlokte dan ook een storm van protest. Het tekende de nieuwe verhoudingen in Indonesië dat de militairen moesten inbinden en deze bepaling in de uiteindelijke versie van de wet niet meer voorkwam. Maar dat betekende geenszins dat de militairen in de nieuwe wet geheel aan banden werden gelegd.

De wet op de strijdkrachten (34/2004) werd in september 2004 aan het einde van het presidentschap van Megawati door het parlement aangenomen. In fraaie bewoording stelde de wet dat het leger professioneel georganiseerd diende te zijn, zich niet zou inlaten met de politiek, civiele suprematie erkende, de democratie, de rechtsstaat, internationale verdragen en de mensenrechten zou eerbiedigen, en geen banden met het bedrijfsleven zou onderhouden. De wet bepaalde voorts dat de strijdkrachten ondergeschikt waren aan het ministerie van Defensie en dat zij binnen vijf jaar hun zakelijke belangen moesten opgeven.

Op papier maakte de wet een einde aan de macht van het leger, maar

de praktijk bleek weerbarstig. Het feit dat de strijdkrachten onder het ministerie van Defensie vielen betekende nog niet dat ze onder civiel toezicht stonden. Daarvoor is er een demilitarisering van het ministerie nodig en dat blijkt een uiterst moeizaam proces te zijn omdat militairen hun strategische posities in het departement niet wenselijk prijs te geven. Ook de ontmanteling van de zakelijke activiteiten van het leger wordt gesaboteerd. Er is door het ministerie een lijst opgesteld van 219 ondernemingen die eigendom waren van de strijdkrachten of waarin zij een belang hadden, en die na vijf jaar overgenomen zouden moeten worden door de staat. De TNI presenteerde echter ook een lijst waaruit bleek dat maar liefst 194 hiervan een dusdanig strategisch belang hadden dat zij onverkort in militaire handen moesten blijven. En daarmee had de TNI zijn zakelijke belangen voorlopig veiliggesteld.

De nieuwe wet liet het territoriale systeem onaangetast. Op basis van haar ideologische uitgangspunten was het voor de legerleiding ondenkbaar en dus onbespreekbaar dat de verantwoordelijkheid voor de toekomst van het land uitsluitend aan politici kon worden overgelaten. Alleen de strijdkrachten waren immers bij machte de nationale eenheid te bewaren. In dit verband stond de wet toe dat de TNI in geval van nood – bij rampen, rebellie of terrorisme – mocht interveniëren. De TNI ontwikkelde zelfs plannen om drie nieuwe regionale commando's en een serie lagere territoriale eenheden in het leven te roepen. Daarmee volgde de TNI de voortgaande opsplitsing van districten die elk een eigen militaire aanwezigheid vereisten. Zoals in hoofdstuk 4 is aangegeven, bevorderde de bestuurlijke pemekaran van provincies en districten de militaire penetratie in de samenleving.

Terwijl de wet van 2004 een nieuw juridisch kader leek te scheppen en de opperbevelhebbers Endriartono Sutarto en Ryamizard Ryacudu bezig waren de belangen van de TNI veilig te stellen en hun grip op de top van het leger te versterken, verloren zij echter de feitelijke controle over de regionale commando's.

Decentralisatie en democratisering hadden een nieuwe context geschapen waarin de regionale commandanten anders moeten opereren dan zij gewend waren. Tijdens de Nieuwe Orde werd de regionale macht gedeeld door de plaatselijke leiding van Golkar en de militaire commandant. Na de komst van rivaliserende politieke partijen en democratische verkiezingen begonnen partijleiders naar de gunsten van de plaatselijke militairen te dingen. Zolang de militairen nog zitting hadden in regiona-

le parlementen was de stem van hun fractie vaak doorslaggevend bij verkiezingen. In 2002 en 2003 speelden regionale militaire commandanten een sleutelrol bij de verkiezingen van de gouverneurs van Jakarta, West-, Midden- en Oost-Java.

In ruil voor steun verlangden de militairen een forse materiële bijdrage, politieke dekking voor hun commerciële activiteiten en bescherming tegen politieke aanvallen. Op hun beurt konden zij bevriende ondernemers te hulp komen als deze last kregen van stakingen of andere vormen van protest. Intimidatie en, indien nodig, geweldpleging werden doorgaans gedelegeerd aan groepen preman die aan de militairen gelieerd waren.

Hadden de militairen op nationaal niveau vooral zeggenschap over grote bedrijven en stichtingen, op provinciaal en regionaal niveau controleerden zij een breed veld van zakelijke en criminele belangen. Daar bevond zich een schimmige schaduweconomie waarin illegale inkomsten uit smokkel, goktenten, prostitutie, narcotica, protectie en afpersing gepaard gingen met aanzienlijke belangen in illegale houtkap, mijnbouw, toerisme en transport. Als gevolg van de bestuurlijke decentralisatie kwamen er meer gelden op het regionale niveau terecht, zij het dat de militairen nu ook concurrentie ondervonden van de politie. Terwijl het leger de boodschap uitdroeg dat het zijn historische missie was om het land bijeen te houden, manifesteerde het zich op regionaal vlak als georganiseerde misdaad in uniform.

Voorbij de Reformasi

Hoewel de TNI in formele zin enkele stappen terug heeft moeten doen, is het nog altijd een grote machtsfactor waar geen president omheen kan, en hetzelfde geldt op het regionale niveau. Van de hervormingsagenda zijn veel zaken nog niet gerealiseerd. De strijdkrachten zijn niet omgevormd tot een klein professioneel leger dat met behulp van moderne technologie snel en slagvaardig kan optreden en waarin marine en luchtmacht een belangrijke rol spelen. De TNI is weliswaar in naam onder civiele controle komen te staan, maar probeert zich daar in de praktijk zoveel mogelijk aan te onttrekken. In financieel opzicht is de TNI nog in hoge mate autonoom, omdat het minder dan 50 procent van zijn budget uit de reguliere begroting ontvangt. De macht van het leger en de dominantie van de landmacht berusten nog altijd op het territoriale systeem.

Dat systeem vormt tevens de bron van de eigen inkomsten, die voornamelijk bij de leidinggevendenden terechtkomen. Vanwege deze autonomie en omdat de landmacht niet afhankelijk is van dure technologie, is het leger minder kwetsbaar voor buitenlandse sancties. Dit heeft echter wel tot gevolg dat vooral de landmacht in technologisch opzicht achterop raakt. Het leger onderhoudt nog altijd banden met semicriminele milities en de meeste hoge officieren die zich schuldig hebben gemaakt aan de schending van mensenrechten zijn nooit ter verantwoording geroepen.

Ook de geschiedenis wordt door de militairen in gijzeling gehouden. Na 1998 kwam er meer politieke ruimte om over de moorden van 1965, en de rol die het leger daarbij heeft gespeeld, te praten. Families van slachtoffers en voormalige gevangenen traden in de openbaarheid en door ngo's werden pogingen gedaan om door middel van mondelinge geschiedenissen verhalen over deze massamoord te verzamelen. Tot een herziening van de nationale geschiedenisboeken is het echter niet gekomen. Vanuit de strijdkrachten en door sommige islamitische groepen wordt grote druk uitgeoefend om dit niet te doen, als gevolg waarvan ook professionele historici deze zwarte bladzijde uit de geschiedenis niet durven op te slaan. Zelfs een kleine wijziging in het geschiedeniscurriculum voor de middelbare school gaf in 2004 aanleiding tot grote commotie. In het herziene schoolboek werd de aanduiding voor de coup van 1965, G30S/PKI (de 30 September Beweging/Communistische Partij van Indonesië), veranderd in G30S, omdat de tekstschrijvers de betrokkenheid van de PKI niet langer bewezen achtten. Onder grote militaire en publieke druk werd daarop de oude benaming weer in ere hersteld. Ook pogingen om de slachtoffers van de massamoord een plek in de officiële geschiedenis te geven mislukten.

De generaals Wiranto en Susilo Bambang Yudhoyono loodsten de strijdkrachten door de woelige Reformasi-periode en zorgden ervoor dat het leger als institutie in grote lijnen zijn eigen hervormingsagenda kon bepalen toen het zonder Soeharto verder moest. Vervolgens consolideerden de generaals Endriartono Sutarto en Ryamizard Ryacudu de belangen van de TNI en maakten daarbij dankbaar gebruik van de verdeeldheid onder de politici. Na enkele zuiveringen hadden zij de interne oppositie gemarginaliseerd. De meeste lagere officieren waren niet alleen loyaal aan de legerleiding maar hoopten vooral op een hoge benoeming, waarmee zij in materiële zin hun toekomst en die van hun kinderen veilig konden stellen.

Intussen verbeterde geleidelijk aan het publieke imago van de militairen. Dit hing samen met het feit dat veel mensen begonnen te twijfelen aan het vermogen van drie opeenvolgende burgerpresidenten om werkelijk orde op zaken te stellen. In 2004 wees een peiling uit dat bijna 60 procent van de ondervraagden van mening was dat de volgende president maar weer een militair moest zijn.

Democratisering 2002-2007

Werden de idealen van Reformasi tijdens de presidentschappen van Habibie, Wahid en Megawati geleidelijk aan gesmoord door conservatieve krachten, vanaf 2002 was er ook sprake van een nieuwe democratiseringsgolf. In dit hoofdstuk zullen enkele belangrijke ontwikkelingen uit de periode 2002-2007 worden gevolgd, waarbij telkens sprake is van een ‘enerzijds’ en een ‘anderzijds’. Hoewel het erop leek dat er zich in 2002 een politieke restauratie had voltrokken, ondermijnden nieuwe democratische verkiezingen in 2004 en 2005 de macht van het regerende establishment; er voltrok zich in Atjeh een ramp, maar deze opende de weg naar vrede; er was sprake van economisch herstel maar de helft van de bevolking leeft op of onder de armoedegrens; een grondwetsherziening legde de basis voor een democratische rechtsstaat, maar er zijn nog tal van factoren die een goed functionerende democratie in de weg staan; hoewel de staat tijdens het Soeharto-regime de indruk wekte alom aanwezig te zijn, blijkt Indonesië bij nader inzien maar een heel kleine overheid te hebben, wat de vraag oproept of het land niet een veel krachtiger staat nodig heeft om de grote problemen waarmee het wordt geconfronteerd op te kunnen lossen.*

* Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van Ananta, Arifin en Suryadinata 2005; Aspinall 2005b, 2007; Barker en Van Klinken 2007; Butt 2006; Ellis and Yudhini 2002; *International Crisis Group* 2003d, 2005b, 2006a, 2006b, 2007a, 2007b, 2007c; *Jakarta Post*; Jurriens 2007; Liddle en Mujani 2006; Liem 2006; Lindsay 2006; McGregor 2005; McLeod 2005; Mietzner 2005, 2006a, 2006b, 2006c, 2007; Munir 2000; *NRC Handelsblad*; Rinakit 2005; Nico Schulte Nordholt 2006; Slater 2004; Smith 2006; Tan 2006; *Tempo*; *The Straits Times*; Tomsa 2006; USAID 2006; *de Volkskrant*; Ward 2007; World Bank 2005, 2006a, 2006b, 2007.

Het politieke kartel en constitutionele hervorming

Het presidentschap van Megawati Soekarnoputri (2001-2004) werd gekenmerkt door een politiek moratorium. Zij had er geen behoefte aan om hervormingen door te voeren en liet de strijdkrachten met rust. Zij liet haar ministers hun gang gaan en ging geen confrontaties aan met het parlement. Haar kabinet bestond uit een brede coalitie van de vijf grootste partijen (behalve de PKB van Abdurrahman Wahid), die samen 85 procent van de stemmen vertegenwoordigden. Door deze brede coalitie was er eigenlijk geen sprake van politieke oppositie. In plaats daarvan vormde zich een breed politiek kartel waarmee de politieke elite erin slaagde om de invloed van de kiezers op het politieke systeem te minimaliseren (Slater 2004). Nadat zij verkozen waren sloten de meeste politici een grote alliantie waarbij de belangrijkste ministersposten onderling werden verdeeld. In plaats van verantwoording af te leggen aan de kiezer zochten politici naarstig naar posities die hun toegang verschaften tot inkomstenbronnen van de staat. In een dergelijk systeem is het voeren van oppositie niet verstandig omdat men zich daarmee buiten de groep van machthebbers plaatst die fondsen en posities onderling verdeelt.

Het is daarom niet verwonderlijk dat de PDI-P van Megawati en Golkar, in 1999 nog gezworen vijanden, in 2001 coalitiepartners werden. Elk had vijf belangrijke ministersposten. Megawati zette de samenwerking kracht bij door bij enkele gouverneursverkiezingen, zoals in Jakarta, op Bali en in Midden-Java, de kandidaat van Golkar te steunen in plaats van iemand uit haar eigen partij. Hoewel dit beleid binnen de plaatselijke partijafdelingen veel weerstand opriep – de Golkar-kandidaat in Jakarta was oud-generaal Sutiyoso, die in 1996 verantwoordelijk was geweest voor de ontruiming van het PDI-hoofdkantoor – zette zij toch door omdat zij met het oog op de verkiezingen van 2004 een breder electoraal draagvlak hoopte te creëren.

De sleutelfiguren in het nieuwe kartel waren de echtgenoot van president Megawati, Taufik Kiemas, en de partijvoorzitter van Golkar, Akbar Tanjung. Taufik Kiemas gaf desgevraagd openlijk toe dat er eigenlijk weinig verschil was tussen Golkar en PDI-P. En zo leek het er in 2002 op dat de Indonesische politiek weer op oude voet kon worden voortgezet omdat de effecten van de electorale democratie door het politieke kartel vakkundig waren geneutraliseerd. Daarbij zagen Akbar Tanjung en Taufik Kiemas twee dingen over het hoofd: ten eerste de toenemende onvre-

de onder de bevolking over de stagnerende economie, de stijgende prijzen en de toenemende corruptie onder de nieuwe PDI-P-bestuurders, en ten tweede de grondwetsherziening, die in het Volkscongres haar voltooiing naderde.

Terwijl het politieke kartel zich sloot, hield het Volkscongres zich sinds 1999 bezig met een serie ingrijpende wijzigingen van de grondwet van 1945, die in 2002 werden afgerond. De belangrijkste verandering was dat de president en de vicepresident niet langer door het Volkscongres maar direct door de bevolking werden verkozen. Daarnaast werd bepaald dat een president maar twee termijnen van vijf jaar in functie mocht zijn.

De grondwetsherziening had ook ingrijpende gevolgen voor de aard en omvang van het Volkscongres (MPR) zelf. Het parlement (DPR), dat deel uitmaakte van het Volkscongres, werd met vijftig leden uitgebreid tot 550, terwijl met ingang van 2004 de militairen niet langer vertegenwoordigd waren. Wetten moeten door het parlement en de president worden goedgekeurd. Dit betekende een versterking van de parlementaire controle op de uitvoerende macht. Naast de DPR kwam er een nieuw vertegenwoordigend lichaam, de Raad van Regionale Vertegenwoordigers (Dewan Perwakilan Daerah, DPD). Deze bestaat uit vier niet-partijgebonden vertegenwoordigers per provincie en telt in totaal 128 leden. De DPD kreeg een adviserende stem over zaken die de regio's betreffen. Daarmee is deze raad dus geen Eerste Kamer of senaat, die over wetgeving kan beslissen.

Samen vormen DPR en DPD het nieuwe Volkscongres, dat 678 leden telt. De belangrijkste bevoegdheden van het nieuwe Volkscongres zijn het wijzigen van de grondwet en het naar huis sturen van de president. Dit laatste kan alleen als de president de grondwet overtreedt. Het is voortaan uitgesloten de president op politieke gronden heen te zenden, zoals Abdurrahman Wahid was overkomen. Bovendien moet deze beslissing van de MPR getoetst worden door het nieuwe Constitutionele Gerechtshof.

Het Constitutionele Gerechtshof, waarvan de taken en bevoegdheden in de grondwet werden verankerd, werd in het leven geroepen om de beslissingen van regering en parlement aan de grondwet te toetsen. Hiermee werd een wettelijke en institutionele basis gelegd voor het versterken van de rechtsstaat.

De grondwetswijziging legde ook de bestuurlijke decentralisatie en

het overdragen van bevoegdheden van de centrale regering naar de regio's vast. Tevens werd de onafhankelijke rol van de centrale bank grondwettelijk vastgelegd. Men had geleerd van de monetaire crisis van 1997-1998 en wilde de bank daarom meer autonomie ten opzichte van de regering geven. Daarnaast werden de rechten van de individuele burger in de grondwet opgenomen, waarbij de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens als uitgangspunt diende. Zoals in hoofdstuk 5 is aangegeven, werd het zogenaamde Jakarta Handvest niet in de grondwet opgenomen, waardoor moslims niet wettelijk verplicht worden zich aan de sharia te houden. Ten slotte werd grondwettelijk vastgelegd dat 20 procent van de begroting aan onderwijs moest worden besteed.

Door velen was de grondwet van 1945 als een heilige tekst beschouwd waar geen letter in veranderd mocht worden. Desondanks vond er tussen 1999 en 2002 een grondige herziening plaats. Door veel meer democratische checks-and-balances in te bouwen werd er afscheid genomen van het autoritaire en integralistische staatsmodel. De soevereiniteit ligt niet langer bij het Volkscongres maar bij de bevolking, terwijl een scherpere scheiding tussen wetgevende en uitvoerende macht de vestiging van een nieuwe dictatuur vrijwel onmogelijk maakt. Indonesië kent nu een presidentiële democratie waarin het parlement een belangrijke rol speelt.

Het is opmerkelijk dat het Volkscongres zichzelf met deze grondwetsherziening min of meer heeft ontmanteld en nog opmerkelijker is dat dit proces geleid werd door een van de kernfiguren uit de Nieuwe Orde, Giannjar Kartasasmita. Een van de redenen waarom de hervorming succesvol is doorgevoerd, ligt in het feit dat de meeste leden van het Volkscongres zich niet bewust waren van de volle omvang en de consequenties van de wijzigingen. Daarnaast hebben ngo's en academici via de media actief campagne gevoerd om de grondwet te herzien en zorgden zij voor een aanzienlijke maatschappelijke druk. In plaats van een grootschalige sociale beweging te mobiliseren, was een kleine groep hervormers erin geslaagd fundamentele veranderingen tot stand te brengen door strategisch gebruik te maken van media en hoofdstedelijke netwerken waarin academici, activisten, politici en bureaucraten elkaar regelmatig treffen. Via seminars, tijdschriften en talkshows werden nieuwe ideeën in beleid omgezet.

Bang dat zij als antidemocratisch bekend kwamen te staan durfden le-

den van het Volkscongres zich niet openlijk tegen de herzieningen uit te spreken. Zo was er vooral ten aanzien van de directe verkiezing van de president een proces in gang gezet dat moeilijk te stoppen was, terwijl de leiders van het kartel van mening waren dat zij ook deze ontwikkeling wel konden neutraliseren.

De parlementsverkiezingen van 2004

Op 4 april 2004 werden er maar liefst vier verkiezingen tegelijk gehouden: voor het nationale parlement (DPR), voor districts- en provinciale parlementen, en er werden provinciale afgevaardigden gekozen voor de nieuwe Raad van Regionale Vertegenwoordigers (DPD). In een land met bijna 150 miljoen stemgerechtigden was dit een enorme logistieke operatie. In 2025 kiesdistricten werden 600.000 stembureaus geopend, terwijl er in totaal 900 miljoen stembiljetten werden gedrukt, waarop 475.000 kandidaten voor 15.276 verkiesbare plaatsen stonden vermeld. Het geheel, dat door buitenlandse donoren werd gesponsord, stond onder leiding van een onafhankelijke verkiezingscommissie (KPU).

De zes grootste partijen die in 1999 de gestelde norm hadden gehaald (PDI-P, Golkar, PKB, PPP, PAN en PBB) werden direct tot de verkiezingen toegelaten. Alle andere partijen moesten worden gescreend. Zij moesten kunnen aantonen dat zij in twee derde van alle provincies, en vervolgens ook in twee derde van de districten binnen die provincies, vertegenwoordigd waren. In veel gevallen kwam het erop neer dat partijen mensen betaalden om een bord van hun partij voor hun huis neer te zetten om zo hun aanwezigheid zichtbaar te maken.

Van de 200 partijen die zich hadden aangemeld werden er in totaal uiteindelijk 24 tot de verkiezingen toegelaten. Dit was de helft van het aantal dat in 1999 meedeed. In tegenstelling tot de verkiezingen van 1999, kon men nu ook op specifieke kandidaten van een partij stemmen. Hierdoor nam de zichtbaarheid van de kandidaten toe en trad het persoonlijke element meer op de voorgrond.

Van de gevestigde partijen ging PDI-P vol zelfvertrouwen de verkiezingen in, maar er was wel reden tot ongerustheid. In eigen gelederen nam de onvrede toe over de toenemende corruptie binnen de partij en het ontbreken van een duidelijke koers die erop gericht was om de steun van de massa te behouden. De leider van de interne oppositie, Eros Djarot, werd hierop geroyeerd en ook twee zusters van Megawati verlieten de partij.

Omdat zij van mening waren dat het erfgoed van hun vader bij Megawati niet langer in goede handen was, steunde Sukmawati de PNI-Marhaen terwijl haar zus Rachmawati zich bij de Partai Pelopor aansloot. Daarnaast bestond er onder het partijkader in Jakarta, Midden-Java en op Bali grote onvrede over het feit dat Megawati kandidaten van Golkar voor het gouverneurschap had gesteund ten koste van mensen uit haar eigen partij.

Ook Golkar had te maken met afsplitsingen, zoals de partij Karya Peduli Bangsa, die geleid werd door oud-generaal Hartono en Tutut, de dochter van Soeharto. Zij droegen een nostalgie naar de goede oude tijd van de Nieuwe Orde uit en slaagden erin een paar parlamentszetels te winnen. Ook de oud-leider van Pemuda Pancasila, de vroegere knokploeg van Golkar en Soeharto, richtte een eigen splinterpartij op. Ondanks deze afsplitsingen begon Golkar met herwonnen zelfvertrouwen aan de verkiezingen. De partij had de ergste stormen van de Reformasi doorstaan en had bewezen zonder de bescherming van Soeharto en de steun van het leger te kunnen overleven. Voorzitter Akbar Tanjung rekende op 30 procent van de stemmen.

Net als PDI-P en Golkar hadden de andere gevestigde partijen ook te maken met interne strubbelingen en afsplitsingen. In de PKB was het leiderschap van Abdurrahman Wahid niet langer onomstreden en binnen PAN verzette een groep kritische leden zich tegen het feit dat de partij steeds islamitischer van signatuur werd.

Onder de nieuwe partijen waren er drie die de aandacht trokken. De Partai Damai Sejahtera (Partij voor Vrede en Welzijn) profileerde zich als een thuishaven voor christenen. Aan islamitische zijde manifesteerde zich de PKS. Zoals in hoofdstuk 5 is aangegeven kwam de PKS voort uit de studentenbeweging Kammi en de Partai Keadilan (PK), die in 1999 te weinig stemmen had behaald om direct aan de verkiezingen van 2004 mee te mogen doen. In tegenstelling tot de PK, die de invoering van de sharia had beklemtoond, legde de PKS de nadruk op de bestrijding van corruptie en het terugdringen van armoede. En dat waren thema's die het bij de kiezers goed deden. Door een krachtige kadervorming en een sterk sociaal profiel wist de partij ook buiten de kring van studenten en academici aanhang te verwerven.

Ten slotte was er de Partai Demokrat (PD). In tegenstelling tot de PKS, die heel programmatisch is qua ideologie en een sterke partijorganisatie heeft, werd de PD primair opgericht als politiek voertuig voor een speci-

fieke persoon: de oud-generaal en coördinerend minister voor Veiligheid en Politieke Zaken Susilo Bambang Yudhoyono, ook wel SBY genoemd. In juli 2001 had Yudhoyono gehoopt dat hij vicepresident zou worden onder Megawati. Toen dat niet doorging begon hij erover na te denken hoe hij zijn loopbaan in de politiek kon voortzetten. Hij werd omringd door een kleine groep intellectuelen die in september 2002 de Partai Demokrat oprichtten. Indien de PD bij de verkiezingen van april 2004 erin slaagde om 5 procent van de stemmen het behalen dan mocht de partij een kandidaat voor het presidentschap nomineren. En daar was het Yudhoyono om te doen.

Naarmate de politieke profilering van Yudhoyono gestalte kreeg, nam de irritatie bij Megawati hierover toe. In februari 2004 besloot zij hem niet uit te nodigen voor een topperleg met haar kernministers. Toen uitlekte dat Yudhoyono hier verontwaardigd over was, noemde Taufik Kiemas zijn gedrag kinderachtig. Een rel was geboren, Yudhoyono hield de eer aan zichzelf en verliet onder veel publiciteit de regering en kon daarbij rekenen op veel publieke sympathie.

De campagne van de Partai Demokrat was geheel op de persoon van Yudhoyono afgestemd. De PD presenteerde zich als een moderne en op vernieuwing gerichte partij die democratie, pluralisme en de professionalisering van het leger propageerde, maar het ging in de eerste plaats om het nieuwe leiderschap dat Yudhoyono uitstraalde.

Tijdens de aanloop naar de verkiezingen werden er oude en nieuwe campagne strategieën gebruikt. Golkar en PDI-P concentreerden zich vooral op de beproefde massabijeenkomsten waar populaire artiesten optraden en grote groepen jongeren in ruil voor een T-shirt, transport en eten stonden te juichen als de politieke leiders ten slotte hun toespraak hielden. Kleinere partijen zoals PKS en PD hadden minder geld om veel van dergelijke bijeenkomsten te houden en concentreerden zich daarom vooral op tv-spotjes, die een veel groter publiek bereikten.

Ondanks sombere voorspellingen dat de voorbereidingen bij lange na niet op tijd klaar zouden zijn, had de verkiezingscommissie (KPU) op 4 april vrijwel overal alles in gereedheid. De opkomst was groot: 84 procent van het electoraat, of 113,5 miljoen mensen, bracht zijn stem uit. Daarvan bleken er ruim 11 miljoen ongeldig te zijn terwijl ruim 25 miljoen kiezers niet waren komen opdagen.

In 1999 was het aantal parlamentszetels gelijk verdeeld tussen het dichtbevolkte Java en de dunner bevolkte gebieden buiten Java. Ditmaal

werd Java (met ruim 63 miljoen kiezers) 55 procent van de zetels (303) toebedeeld, terwijl de gebieden buiten Java (met ruim 43 miljoen kiezers) 45 procent van de zetels (247) kregen. Dat betekende dat er op Java 323.233 stemmen nodig waren om een zetel te winnen, terwijl dit buiten Java al met bijna de helft (173.273 stemmen) lukte. Partijen met veel aanhang buiten Java waren dus nog steeds beter af dan partijen waarvan de aanhang zich in hoofdzaak op Java bevond.

De uitslag van de verkiezingen was in menig opzicht verrassend. De PDI-P bleek de grote verliezer te zijn omdat zij op Java veel stemmen verloor. De partij viel terug van 34 procent naar 19 procent en verloor een derde van haar zetels in het parlement. Bij de provinciale en districtsverkiezingen werden vergelijkbare nederlagen geleden. Ook op Bali viel de PDI-P terug van 79,5 naar 51,7 procent vanwege de onvrede over het verloop van de gouverneursverkiezing. Megawati had niet aan de verwachtingen voldaan en veel PDI-P-bestuurders hadden zich sinds 1999 aan corruptie schuldig gemaakt. En daar werd de partij op afgerekend.

Golkar wist zich met 22 procent te handhaven. De partij bleef in de gebieden buiten Java sterk en eindigde in 26 van de 32 provincies als eerste.

UITSLAG PARLEMENTSVERKIEZINGEN 2004

Partij	% zetels in parlement/DPR			
	2004	1999	2004	1999
PDI-P	19	34	109	153
Golkar	22	22	128	120
PKB	11	13	52	51
PPP	8	11	58	58
PAN	6	7	53	34
PBB	3	2	11	3
PD	7	-	55	-
PKS	7	-	45	-
PDS	2	-	13	-
Strijdkrachten	-	-	-	38
Overigen	15	11	26	33
Totaal	100	100	550	500

Hoewel Golkar erin slaagde om op Java terrein te heroveren, viel het resultaat toch tegen omdat er op meer winst was gerekend.

Zoals hierboven is aangegeven waren de partijen met relatief veel ahang op Java in het nadeel. Dat gold in het bijzonder voor de PKB, die met 12 miljoen stemmen (waarvan ruim 87 procent op Java) 52 zetels kreeg, terwijl PAN met slechts 5 miljoen stemmen toch 53 zetels behaalde omdat deze vooral van buiten Java afkomstig waren.

Van de 24 deelnemende partijen veroverden er 17 zetels in het parlement. In vergelijking met de verkiezingen van 1999 werden de stemmen ditmaal over meer partijen verspreid. Haalden de vijf grootste partijen in 1999 nog 87 procent van de stemmen, ditmaal kregen zij slechts 66 procent. Samen hadden PDI-P en Golkar niet langer de absolute meerderheid en dat was een gevoelige aanslag op de almacht van het kartel.

Deze verschuiving was vooral het gevolg van opvallende winst van PKS en PD. Samen behaalden zij bijna 16 procent van de stemmen en daarmee waren zij de grote winnaars van de verkiezingen. In Jakarta wonnen PKS en PD samen zelfs 42,5 procent, terwijl de PDI-P er een zware nederlaag leed en terugviel van 39 naar 14 procent.

De PKS haalde landelijk ruim 7 procent en was in Jakarta met 22 procent zelfs de grootste partij. Door de winst van de PK behaalden partijen met een islamitische signatuur samen 42 procent van de stemmen (in 1999: 38 procent), terwijl partijen met een islamistisch karakter 18 procent van de stemmen haalden (in 1999: 14 procent).

De Partai Demokrat had met 8,5 procent van de stemmen 55 zetels behaald en was daarmee in één klap de vierde partij van het land geworden. De missie om Yudhoyono als presidentskandidaat te lanceren was meer dan geslaagd.

Omdat regionale partijen verboden waren, volgden de verkiezingen in de provincies en de districten in grote lijnen het nationale patroon. Aangezien de partijen de meeste fondsen in hun landelijke campagnes stopten, werden van de kandidaten op de provinciale en districtslijsten forse financiële bijdragen gevraagd. Zij konden voor een aanzienlijk bedrag een verkiesbare plaats kopen en dat had tot gevolg dat de regionale parlementen vooral werden bevolkt door vermogende ondernemers en bureaucraten met toegang tot overheids gelden. En zo vormden zich in provincies en districten nieuwe kartels die toegang probeerden te krijgen tot regionale overheids gelden, om deze vervolgens onderling te verdelen.

Presidentsverkiezingen

De verkiezingen van april gingen niet alleen over de invulling van nationale en regionale parlementen maar vormden ook een opmaat naar de presidentsverkiezingen. Ditmaal speelden districten en gewogen verdelingen van stemmen tussen Java en gebieden daarbuiten geen rol. Het Franse model werd gevolgd, waarbij de winnaar de absolute meerderheid moet halen. Als dat in de eerste ronde niet lukt, komen de nummers één en twee in een beslissende tweede tegen elkaar uit. De eerste ronde vond op 5 juli plaats, 20 september was gereserveerd voor de tweede.

Toegelaten werden kandidaten van partijen die bij de verkiezingen van april minstens 5 procent hadden behaald. In het ontwerp van de wet op de presidentsverkiezing (23/2003) was voorts bepaald dat kandidaten geen strafblad mochten hebben en een universitaire graad moesten hebben behaald. Omdat Akbar Tanjung in 2002 wegens corruptie was veroordeeld en Megawati haar studie nooit heeft afgemaakt, sneuvelde deze bepalingen in de definitieve tekst.

Omdat de kandidaten voor het presidentschap en het vicepresidentschap als koppel aan de verkiezingen deelnamen was de samenstelling van deze duo's van groot strategisch belang. Uiteraard stelde de PDI-P Megawati kandidaat voor het presidentschap. Als haar *running mate* werd Hasyim Muzadi uitgekozen. Dat was de voorzitter van de Nahdlatul Ulama, die deze functie neerlegde zodra hij kandidaat was gesteld. Hiermee probeerde de seculiere PDI-P een brug te slaan naar de gematigde islam en tegelijk het dichtbevolkte Oost-Java voor zich te winnen. Hoewel de christelijke PSD zich achter Megawati schaarde, waardoor zij op steun kon rekenen in Noord-Sumatra en Oost-Indonesië, gokte zij primair op het Javaanse electoraat.

Ex-generaal Wiranto was de verrassende Golkar-kandidaat voor het presidentschap. Hoewel Akbar Tanjung er alles aan had gedaan om de stemprocedure van de partijconventie in april zo te manipuleren dat hijzelf tot winnaar zou worden uitgeroepen, bleek Wiranto zo veel geld aan de afdelingen te hebben uitbetaald dat hij de race won. Minstens zo verrassend was de keuze die Wiranto maakte voor zijn *running mate*. Dat werd Sollahudin Wahid, de jongere broer van Abdurrahman Wahid. Abdurrahman Wahid was aanvankelijk van plan zich zelf weer kandidaat te stellen maar kwam tot zijn grote verontwaardiging niet door de medische test. Daarop gaf hij zijn zegen aan het duo Wiranto-Solahuddin Wa-

hid. Als president had Abdurrahman in 2000 een groot conflict met Wiranto gehad, maar kennelijk had hij een grotere hekel aan Megawati gekregen omdat zij hem in 2001 had laten vallen toen hij het presidentschap moest prijsgeven. Door Wiranto te steunen wilde Wahid wraak nemen op Megawati. Hierbij nam Abdurrahman Wahid een scheuring in de gelederen van de NU op de koop toe omdat velen de running mate van Megawati, Hasyim Muzadi, trouw bleven.

Het duo Wiranto-Solahuddin Wahid was ook van Java afkomstig en belichaamde een coalitie tussen militairen en gematigde islam, waarmee gehoor werd gegeven aan de roep om een sterk leiderschap. Het feit dat Sollahudin Wahid vicevoorzitter was van de Indonesische commissie voor de mensenrechten moest Wiranto's bedenkelijke staat van dienst in dezen met de mantel der liefde bedekken.

In de peilingen leek Wiranto een voorsprong te nemen op Megawati maar vervolgens werd hij geconfronteerd met het probleem dat hij niet op de volledige steun van Golkar kon rekenen. Akbar Tanjung kon zijn nederlaag niet verkroppen en begon de campagne van Wiranto te saboteren. Bovendien had Wiranto in april tijdens de partijconventie al zo veel geld moeten uitgeven dat de bodem van zijn kas in zicht begon te komen.

Twee minder kansrijke kandidaten waren Amien Rais en vicepresident en PPP-leider Hamzah Haz. Amien Rais, voormalig leider van het verzet tegen Soeharto, had getracht iemand met een militaire achtergrond als running mate te vinden om meer daadkracht uit te stralen, maar moest ten slotte genoegen nemen met de zakenman en oud-minister Siswono Yudho Husodo. Hamzah Haz slaagde er wel in om een koppel te vormen met een ex-militair. Dat was oud-generaal en ex-minister Agum Gumelar. Zowel Amien Rais als Hamzah Haz beschikte over een te kleine achterban om een serieuze kans te maken.

Ten slotte was er Yudhoyono. Zijn kandidatuur werd slechts gesteund door een paar kleine partijen en hij zou het dus als persoon tegen Megawati en haar PDI-P en Wiranto en diens Golkar moeten opnemen. Yudhoyono slaagde er echter in niemand minder dan minister Jusuf Kalla, tevens vooraanstaand lid van Golkar met een HMI-achtergrond, als zijn kandidaat voor het vicepresidentschap te presenteren. Bij de samenstelling van de duo's was het essentieel om zo gunstig mogelijke electorale combinaties te maken. En met de keuze van Kalla leek Yudhoyono daarin het best te zijn geslaagd. Het duo verenigde een Javaans ex-mili-

tair met een seculier dan wel gematigd moslimimago (Yudhoyono) en een Buginese ondernemer uit Oost-Indonesië met een modernistisch-islamitische inslag (Kalla). Bijkomend voordeel was dat Kalla een deel van zijn Golkar-aanhang meebracht en enkele belangrijke geldschieters wist te vinden die de campagne wilden financieren. Daarnaast maakte Yudhoyono gebruik van zijn afkomst uit Oost-Java om 'in te breken' in de verdeelde achterban van de NU.

Samen beantwoordden Yudhoyono en Kalla aan de behoefte aan een nieuw en krachtig leiderschap. Beiden waren succesvol opgetreden bij het beëindigen van de conflicten in Poso en op Ambon. Daarnaast had Kalla het imago snel en doortastend op te treden, terwijl Yudhoyono te boek stond als bedachtzaam en fatsoenlijk. Velen waren van mening dat het, na drie burgerpresidenten die er niet veel van terecht hadden gebracht, nu weer tijd werd voor iemand met een militaire achtergrond. Voor de keuze gesteld of dat Wiranto of Yudhoyono moest zijn, leken de meesten de voorkeur te geven aan de meest fatsoenlijke van de twee. Met name voor stedelijke middenklassen vertegenwoordigden Yudhoyono en Kalla een dynamisch duo dat het land, en vooral de economie, uit zijn impasse kon halen. Een goed doordachte campagne in de media, waarvoor buitenlandse adviseurs waren ingehuurd, ondersteunde dit beeld. In navolging van de Kennedy-campagne uit 1960 (JFK!), werden de namen van Susilo Bambang Yudhoyono en Jusuf Kalla samengevat tot de kreten SBY! en JK! Terwijl Megawati zich als moeder des vaderlands afficheerde maar moeite had om zich op een vlotte manier te presenteren, en Wiranto zich in batik hemden hulde om zich als Javaan te afficheren, verscheen Yudhoyono casual gekleed met een baseballpet op.

Hoewel de nadruk lag op de campagne in de media verscheen SBY ook regelmatig op bijeenkomsten her en der in het land. Terwijl Megawati tot groot ongenoegen van haar aanhang tot tweemaal toe op Bali verstek liet gaan, maakte SBY er in juni 2004 een heel goede indruk. Hoewel er geen grote massa op de been was, verliep de bijeenkomst bij Denpasar geheel volgens schema. Het publiek werd eerst opgewarmd door enkele zangeressen en vervolgens verscheen SBY stipt op tijd. Zijn toespraak was niet erg opzienbarend: Dit land had nieuw leiderschap nodig, en vernieuwing, en Bali was een prachtig eiland. Het klonk plichtmatig maar daar was het ook niet om te doen. De climax werd namelijk bereikt toen SBY onder groot gejuich aankondigde dat er nu gezongen ging worden. Omdat Wiranto een befaamd zanger is en daar tijdens zijn campagne telkens

blijk van gaf, moest SBY daar wel iets tegenover zetten. Zo werd de verkiezingscampagne ook een soort politieke *Idols* en bracht SBY met zijn vrouw op elke bijeenkomst tot groot enthousiasme van het publiek 'I see a rainbow in your eyes' ten gehore. Later schreef de *Bali Post* dat van alle kandidaten die op Bali campagne hadden gevoerd SBY de beste geluidsinstallatie had.

Eind 2003 werd Megawati nog het meest kansrijk geacht om de verkiezingen te winnen, maar in de peilingen van maart 2004 was zij al ingehaald door SBY, waarna in mei Wiranto haar ook passeerde. Doordat de campagne van Wiranto begon te haperen en de PDI-P er alles aan deed om het geschonden imago van Megawati te repareren, werd het een nek-aan-nekrace tussen deze twee om de tweede plaats. Dat het duo SBY-JK zou winnen stond toen bij voorbaat al wel vast.

Op 5 juli werden Yudhoyono en Kalla eerste met 33,5 procent van de stemmen, minder dan verwacht, maar genoeg om de tweede ronde met vertouwen tegemoet te zien. Met 26,5 procent wist Megawati toch nog tweede te worden. Een zwaar teleurgestelde Wiranto haalde het met 22 procent net niet, terwijl Amien Rais (14,5 procent) en Hamzah Haz (3 procent), zoals verwacht, geen rol van betekenis speelden.

Opvallend was dat de kiezers zich niet veel hadden aangetrokken van wat de partijbazen van hen verlangden. Als gevolg daarvan waren Yudhoyono en Kalla erin geslaagd het partijpolitieke kartel van Golkar en PDI-P te doorbreken. Dat zou Akbar Tanjung en Taufik Kiemas grote zorgen hebben moeten baren, maar zij waren er nog altijd van overtuigd dat zij het verloop van de verkiezing onder controle hadden.

In de aanloop naar de beslissende stemming op 20 september formeerden Golkar en PDI-P de Nationale Coalitie, die de kandidatuur van Megawati steunde en waar ook de PPP en de PDS en enkele kleinere partijen zich bij aansloten. Gemeten naar de verkiezingsuitslag van april, vertegenwoordigde deze coalitie 55 procent van de stemmen. Volgens Taufik Kiemas en Akbar Tanjung moest dat voldoende zijn om Yudhoyono te verslaan, temeer daar de tegencoalitie (de Volkscoalitie), die het duo SBY-JK had opgericht, slechts kon steunen op partijen die samen niet meer dan 38 procent van de stemmen hadden behaald. Het probleem was echter dat dit soort sommetjes niet langer relevant was omdat kiezers hun eigen keuzes maakten. Waar het werkelijk om ging was de vraag naar wie de meeste stemmen uit het dichtbevolkte Oost-Java gingen en welke keuze het Golkar-electoraat zou maken.

Duidelijk werd dat Golkar-kiezers zich weinig van Akbar Tanjung aantrokken en zich massaal achter de meest kansrijke kandidaat opstelden. Daarnaast slaagde Yudhoyono erin om een groot deel van de NU-aanhang in Oost-Java achter zich te krijgen, temeer daar hij ditmaal door Abdurrahman Wahid en Wiranto werd gesteund. Hoewel weinigen aan de uitkomst van de tweede ronde twijfelden, was de opkomst nog altijd hoog. 75 procent van het electoraal ging binnen een halfjaar voor de derde keer naar de stembus. SBY en JK wonnen met 60,5 procent van de stemmen. Interessant is dat oude religieuze en etnische scheidslijnen nog wel bestonden maar dat het doorbreken daarvan essentieel was om verkiezingen te winnen. In veruit de meeste provincies, onder verschillende groepen moslims, christenen, stedelijke middenklassen en jongeren had Yudhoyono het gewonnen. Daarentegen werd Megawati zelfs in Midden-Java, het thuisland van de PDI-P, verslagen.

Indonesië heeft zich met veel enthousiasme en met succes de electorale democratie eigen gemaakt. De verkiezingen van 2004 waren enorme operaties, die over het algemeen eerlijk zijn verlopen. Vergeleken met de Verenigde Staten gingen er meer mensen naar de stembus, waren er geen dubieuze uitslagen zoals in Florida of Ohio, en zijn Indonesiërs welbeschouwd verstandiger kiezers gebleken dan de Amerikanen. Terwijl de Amerikanen Bush kozen, wiens beperkte blikveld inmiddels genoegzaam bekend is, besloten de meeste Indonesiërs op de bedachtzame Yudhoyono te stemmen. Men had ook de 'Poetin-variant' kunnen kiezen door op Wiranto te stemmen. In plaats daarvan won SBY, weliswaar iemand met een militaire achtergrond maar volgens velen vormde dat juist de basis voor een krachtig leiderschap.

De herziening van de grondwet in 2002 en de verkiezingen van 2004 markeerden een onverwacht positieve afronding van de Reformasi. In 2001 vreesden velen immers dat het hervormingsproces was vastgelopen in de conservatieve krachten van het kartel. De afstraffing van Megawati en de onverwachte winst van Yudhoyono lieten zien dat de electorale democratie de spelregels van de politiek had veranderd. Daarmee is niet gezegd dat het partijpolitieke kartel van PDI-P en Golkar buitenspel was gezet. Bovendien behield in bredere zin de oude politieke elite, waar Yudhoyono immers ook toe behoort, de macht stevig in handen. Nu moest blijken of electorale democratie kon worden omgezet in een democratisch functionerende rechtsstaat.

De nieuwe regering en het naspel

Op 20 oktober 2004 vond de inauguratie plaats van de nieuwe president. Susilo Bambang Yudhoyono is op 9 september 1949 in Pacitan, Oost-Java, geboren. Zijn vader was een lage officier en zijn moeder kwam uit een pesantrenmilieu. Yudhoyono was een ijverige en slimme leerling en werd na de middelbare school in 1973 toegelaten tot de Militaire Academie. Ook daar was hij een modelleerling en hij werd er na de afronding van zijn opleiding assistent van de gouverneur van de academie, generaal Sarwo Edhie. Zo leerde hij diens dochter, Kristiani Herawati kennen en trouwde met haar in 1976. Als militair bracht Yudhoyono een groot deel van zijn loopbaan bij de Strategische Reserve (Kostrad) door en diende in dat verband ook in Oost-Timor. Internationale ervaring deed hij op tijdens trainingen in de Verenigde Staten en Europa en als VN-waarnemer in Bosnië. In 1996 was hij de tweede commandant van het militaire garnizoen van Jakarta toen het hoofdkwartier van de PDI werd ontruimd. Niet lang daarna raakte hij als hoofd van de afdeling Sociaal-Politieke Zaken van de legerleiding betrokken bij discussies over de aanpassing van de dwifungsi en ontwikkelde hij zich als een behoedzame strateeg, die de strijdkrachten door de Reformasi loodste. In 1999 regelde hij als hoofd Territoriale Zaken van de strijdkrachten de logistiek van de troepen en milities die op Oost-Timor actief waren. Tevens verklaarde hij toen dat de internationale ophef over het schenden van mensenrechten overdreven was. In hetzelfde jaar werd hij minister van Mijnbouw onder president Wahid. Omdat er een nieuwe regel van kracht was geworden die het militairen verbood om publieke functies te bekleden, verliet hij toen de actieve dienst.

Nog voor hij als president aan de slag ging, promoveerde Yudhoyono aan de universiteit van Bogor op een proefschrift over agrarische ontwikkeling. Hoogstwaarschijnlijk had hij hierbij de hulp gekregen van ghostwriters, maar hij bleek goed in staat om zijn proefschrift zelf te verdedigen.

Zijn vicepresident, Jusuf Kalla, is een zakenman uit Zuid-Sulawesi die als student lid werd van de islamitische studentenorganisatie HMI en vervolgens een breed netwerk in Golkar opbouwde, waar hij in het kader van zijn zakelijke activiteiten dankbaar gebruik van maakte. Net als Yudhoyono was hij minister onder president Wahid. Als coördinerend minister van Welzijn onder Megawati speelde hij een belangrijke

rol in het vredesproces in Poso en op Ambon.

Tijdens de verkiezingscampagne had Yudhoyono beloofd een regering samen te stellen met veel professionals en weinig partijpolitici. Die belofte kwam hij redelijk na. Het nieuwe kabinet telde 36 leden, waarvan ruim de helft uit niet-partijgebonden professionals bestond. De econoom Yusuf Anwar, die bij de Asian Development Bank werkte, werd minister van Financiën, en Abdul Rachman Saleh, ooit betrokken bij de oprichting van de rechtshulp in Indonesië en lid van het Hooggerechts-hof, werd tot openbare aanklager benoemd. De briljante econome Sri Mulyani Indrawati werd hoofd van de Nationale Planning Raad. Als het aan Yudhoyono had gelegen was Sri Mulyani tot coördinerend minister van Economische Zaken benoemd, maar daar had Jusuf Kalla onoverkomelijke bezwaren tegen. Kalla eiste dat zijn vriend Aburizal Bakrie op deze post werd benoemd omdat deze een flink deel van de verkiezingscampagne had gefinancierd. Bakrie was een ondernemer met een zeer omstreden verleden. Hij gaf leiding aan een van de grootste conglomeraten van het land en had tijdens de monetaire crisis een flink deel van zijn schulden op de overheid afgewenteld. Yudhoyono gaf toe en Kalla kreeg zijn zin.

Naast de professionals werden er vier (ex-)militairen benoemd. Het ministerie van Binnenlandse Zaken was en bleef in militaire handen evenals het coördinerend ministerschap voor Veiligheid en Politieke Zaken, dat naar de oud-opperbevelhebber van de strijdkrachten, admiraal Widodo, ging. Op het ministerie van Defensie keerde de burger Juwono Sudharsono terug. Daarnaast kregen de zeven partijen die de regering steunden (Partai Demokrat, PBB, PKS, PAN, PKB, de PPP en de kleine PKPI) elk een of twee ministersposten toebedeeld, terwijl enkele dissidente Golkar-leden die Jusuf Kalla's kandidatuur hadden gesteund, ook werden beloond met een ministerie.

De regeringscoalitie had nog geen meerderheid in het parlement, waar Golkar en PDI-P met enkele kleinere partijen een meerderheidsoppositie vormden. Er was president Yudhoyono veel aan geleden om een wig te drijven in de oppositie. Eerst had hij geprobeerd om de broer van Megawati een ministerspost aan te bieden, maar dat mislukte. Toen was het de beurt aan Jusuf Kalla om Golkar uit de oppositie los te weken en hij speelde een beslissende rol in de laatste acte van de lange val van Akbar Tanjung (Tomsa 2006).

Zoals hiervoor is aangegeven had Akbar Tanjung gehoopt om na-

mens Golkar presidentskandidaat te worden, maar moest hij het afleggen tegen Wiranto. Een corruptiezaak waarvoor hij in 2002 was veroordeeld maar in 2004 in hoger beroep was vrijgesproken, had hem beschadigd, terwijl ook bleek dat de partijafdelingen niet langer blindelings de leiding van Golkar gehoorzaamden. Akbar Tanjung had wraak genomen door de kandidatuur van Wiranto te saboteren en nu had hij zijn zinnen gezet op zijn herverkiezing als partijvoorzitter. Vanuit die positie wilde hij de coalitie met PDI-P voortzetten om in 2009 als kansrijk presidentskandidaat gelanceerd te worden.

Opnieuw probeerde Akbar Tanjung de stemprocedure ten gunste van zichzelf te manipuleren maar de interne oppositie in Golkar nam toe. Akbar Tanjung stond niet langer garant voor winst en Golkar-leden wilden liever dicht bij de regering zitten dan zich opsluiten in de oppositie. Toen Jusuf Kalla zich enkele dagen voor de partijconventie op Bali plotseling als tegenkandidaat presenteerde, voelde Akbar Tanjung zich overvallen. Radeloos zocht hij steun bij zijn vijand Wiranto maar het mocht niet meer baten. Kalla bood de afgevaardigden niet alleen veel geld maar ook het vooruitzicht dat Golkar weer toegang kreeg tot macht. Daarop koos de conventie Jusuf Kalla met overgrote meerderheid tot nieuwe voorzitter.

Nu Jusuf Kalla de functies van vicepresident en partijvoorzitter van Golkar combineerde had hij zijn positie in de regering aanzienlijk versterkt. Hij stond nu garant voor een parlementaire meerderheid en in ruil daarvoor eiste hij meer armslag. In plaats van een vicepresident met louter ceremoniële taken, ontropete hij zich tot een soort van premier. Tegelijk had hij ervoor gezorgd dat Golkar politiek gesproken weer geheel *back in town* was en voerde hij tevens in belangrijke mate de regie over de hergroepering van het kartel.

In hoeverre een land democratisch is laat zich ook aflezen aan de mate waarin de politiek bestand is tegen satire. In 2005 verscheen er op de commerciële zender Indosiar voor het eerst een satirisch programma à la *Kopspijkers* op de televisie, waarin politieke leiders op de hak werden genomen. De autoriteiten hadden er aanvankelijk grote moeite meer, waarop sigarettenfabrikant Sampoerna zich terugtrok als sponsor. Hierop nam de tv-zender Metro TV de uitzending over en inmiddels zijn de acteurs die de presidenten Soeharto, Habibie, Megawati, Wahid en het duo Yudhoyono-Kalla met milde ironie nadoen vertrouwd gezichten geworden.

Regionale verkiezingen

Nadat de wet op de bestuurlijke decentralisatie (22/1999) enkele jaren had gefunctioneerd, bleek dat parlementen van provincies, districten en steden een onevenredige macht hadden gekregen, waardoor het broedplaatsen van corruptie waren geworden. Omdat deze parlementen de bestuurders kozen, konden kandidaten alleen winnen door parlementsleden met forse bedragen om te kopen. Vervolgens werden de gekozen bestuurders min of meer door de parlementen gegijzeld omdat zij door deze lichamen ook konden worden ontslagen. De nieuwe decentralisatiewet (no. 32) van 2004 beperkte de macht van de regionale parlementen aanzienlijk. In navolging van de directe verkiezing van de president werden met ingang van 2005 ook de regionale bestuurders direct verkozen. Bovendien konden de gekozen bestuurders niet meer door de regionale parlementen worden ontslagen. In plaats daarvan konden de parlementen slechts een voordracht tot ontslag bij de minister van Binnenlandse Zaken indienen. De bestuurders hadden nu een steviger electoraal mandaat waarmee zij hun parlementen tegemoet konden treden en zij hoefden niet bang te zijn direct te worden ontslagen. De regionale parlementen behielden wel hun macht bij de behandeling van de jaarlijkse begroting. Om die aangenomen te krijgen moeten de bestuurders nog steeds diep in de buidel tasten.

De nieuwe wet geeft provinciale gouverneurs meer coördinerende bevoegdheden en wat meer grip op het ambtenarenapparaat in de districten. Opvallend is dat de dorpsdemocratie, die in de wet van 1999 was vastgelegd, vrijwel geheel werd teruggedraaid doordat de dorpsraden alleen nog maar een adviserende stem hebben.

De invoering van directe verkiezingen had een drietal opvallende veranderingen tot gevolg. Ten eerste nam de macht van politieke partijen op het regionale niveau af, terwijl relatief veel onafhankelijke kandidaten tot bestuurder werden verkozen. In de tweede plaats werden opvallend veel corrupte bestuurders niet herkozen en ten slotte gingen de regionale verkiezingen niet gepaard met etnische of religieuze conflicten.

Formeel gesproken mochten er alleen kandidaten van landelijke politieke partijen aan de regionale verkiezingen meedoen. Maar omdat zij al hun fondsen hadden opgemaakt tijdens de verkiezingen van 2004 zaten deze partijen in 2005 zonder geld. Daardoor moesten regionale kandidaten hun eigen campagne betalen. De nationale politieke partijen wa-

ren niet alleen gebaat bij kapitaalkrachtige kandidaten die hun eigen campagne konden financieren, maar waren bovendien op zoek naar populaire figuren die voor hen regionale verkiezingen konden winnen. Als gevolg hiervan kwam de nadruk in hoofdzaak te liggen op de kracht van individuele kandidaten en raakte het belang van hun politieke partijen daarbij op de achtergrond.

Tussen juni 2005 en mei 2006 werden er 232 regionale verkiezingen gehouden (negen gouverneurs, 33 burgemeesters en 190 districtsbestuurders). Een campagne voor het districtsbestuur kostte de kandidaten tussen de 400.000 en 1,6 miljoen euro en die voor het gouverneurschap van een provincie een veelvoud daarvan, terwijl zij vaak ook nog een flink bedrag aan de partij moesten betalen om hun kandidatuur te formaliseren. Dit gegeven beperkte de kring van kandidaten tot een kleine groep draagkrachtige bureaucraten en zakenlieden: 28 procent van de nieuw gekozen bestuurders was zakenman, terwijl 36 procent bureaukraat was (Mietzner 2006). Net als bij de presidentsverkiezingen stelden kandidaten zich samen met een running mate verkiesbaar. Een veelvoorkomende combinatie was die tussen zakenman en bureaukraat waarbij het geld van de een en de connecties van de ander een winstgevend perspectief boden. Slechts 6 procent van de nieuw gekozen bestuurders kwam uit kringen van activisten, academici en religieuze leiders.

Deze uitslag bevestigt het beeld van een nieuwe regionale bestuurselite waar de landelijke politieke partijen in hoge mate afhankelijk van zijn geworden. Het is echter interessant om te zien dat er zich geen gesloten kartel heeft gevormd omdat maar liefst 40 procent van de bestuurders die zich herkiesbaar hadden gesteld (namelijk 86 van de 210), werden verslagen (USAID 2006). In de meeste gevallen ging het om bestuurders die zich te buiten waren gegaan aan corruptie en daar nu door het electoraat op werden afgerekend. Bestuurders die werden herkozen hadden ook geen schone handen maar hadden wel werk gemaakt van infrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg.

Directe verkiezingen stimuleerden dus aan de ene kant de opkomst van een nieuwe alliantie van zakenlieden en bureaucraten, maar straffen anderzijds de uitwassen van dergelijke kongsi's af.

Anders dan was gevreesd laaiden dit keer religieuze en etnische tegenstellingen niet op tijdens de verkiezingen. Deels kwam dit doordat er als gevolg van bestuurlijke opsplitsingen (pemekaran) religieus en etnisch homogene districten waren ontstaan. Maar los daarvan werden pleitbe-

zorgers van dergelijke tegenstellingen weggestemd en wonnen juist de kandidaten die tegenstellingen probeerden te overbruggen. In Midden-Kalimantan maakte professor Usop, die in 2001 aan de wieg had gestaan van de etnische zuiveringen, geen schijn van kans bij de verkiezingen om het gouverneurschap. In Poso wonnen islamitisch-christelijke duo's, en op Bali probeerden hindoekandidaten in de stad Denpasar uitdrukkelijk in de gunst te komen bij het aanzienlijke islamitische electoraat.

Op Ternate leed sultan Mudaffar Syah opnieuw een nederlaag. Hij koesterde na zijn nederlaag in 1999 nog altijd politieke ambities. Niet langer gesteund door Golkar had hij zich bij een splinterpartij aangesloten, waarvoor hij in 2004 in het nationale parlement werd gekozen. Zijn jonge (vijfde) vrouw, die uit een aristocratisch Midden-Javaans milieu afkomstig was, was in de nationale Raad van Regionale Verteegenwoordigers (DPD) gekozen. In 2005 stelde zij zich kandidaat voor het burgemeesterschap van Ternate-stad, maar leed een smadelijke nederlaag. Men wilde de sultan en zijn vrouw nog wel afvaardigen naar het verre Jakarta, maar stelde hun politieke ambities op Ternate zelf niet langer op prijs. In plaats daarvan werd een lokale Golkar-bureaucraat gekozen die garant stond voor stabiliteit.

Toch gaf de sultan de moed nog niet op. Om de gunst van de kiezer te winnen voor de verkiezingen voor het gouverneurschap in 2007, maakte hij van zijn verjaardag een jaarlijks terugkerend volksfeest met als boodschap dat het sultanaat de hoeksteen vormt van de provinciale cultuur. Opnieuw mislukte zijn greep naar de macht omdat er in 2007 onregelmatigheden werden geconstateerd bij zijn kandidaatstelling.

In Papoea versterkten de lokale verkiezingen de onderlinge verdeeldheid. Toen Yudhoyono in 2004 in Papoea-campagne voerde voor het presidentschap beloofde hij de reeds lang toegezegde Papoea Volksraad (MRP) in te zullen voeren. En hij hield woord want in oktober 2005 werd de 42 leden tellende raad geïnstalleerd, wat weer enig vertrouwen in de regering wekte.

Net als elders in Indonesië waren de lokale verkiezingen ook hier zeer op de persoon gericht. Opvallend was de verkiezing van de nieuwe gouverneur van Papoea. Deze moest Jaap Solossa opvolgen, die in december 2005 aan een hartaanval was overleden. Winnaar van de verkiezing werd de ervaren bureaucraat Barnabas Suebe, die van 1988-1993 gouverneur van Irian was geweest. Hij stond bekend als een onkreukbaar

man, waarvan men zich nog herinnerde dat hij als gouverneur regelmatig bezoeken aan verafgelegen dorpen bracht.

Electorale democratie bracht echter ook meer en meer breuklijnen aan de oppervlakte, die tot verdere bestuurlijke opsplitsingen leidden. In het zuiden van Papoea werden 14 nieuwe districten gevormd terwijl er actie gevoerd werd om een aparte provincie Zuid-Papoea te vormen. Hierbij spelen politieke en economische motieven een rol, die tot nieuwe verdeeldheid zullen leiden. Als gevolg van de wereldwijde vraag naar bio-brandstof zijn er plannen om in Zuid-Papoea over een oppervlakte van 5 miljoen hectare palmolieplantages aan te leggen. Dit veroorzaakt onderlinge tribale conflicten over grond, spanningen tussen de lokale bevolking en arbeidsmigranten, en tegenstellingen tussen de lokale bevolking en de overheid. Terwijl elders in Indonesië de communale conflicten uit de jaren 1999-2002 gedoofd lijken, smeult er in Papoea een vuur dat gevaarlijk kan opblazen.

Atjeh: van tsunami naar vrede

Op 26 december 2004 veroorzaakte een zeebeving met een kracht van 9 op de schaal van Richter 160 kilometer ten noordwesten van Banda Atjeh een verwoestende tsunami. De vloedgolf werd veroorzaakt door een kleine verschuiving in de breuklijn van twee aardplaten, die vanaf Papoea onder de rij eilanden van Timor tot Java en vervolgens ten westen van Sumatra door de archipel loopt.

De tsunami zaaide dood en verderf langs de kusten van Thailand, Sri Lanka, en India en bereikte zelfs de oostkust van Afrika. Noord-Sumatra en het eiland Nias lagen het dichtst bij het epicentrum. Omdat de eerste beelden van de ramp uit Thailand kwamen drong pas langzaam door hoe hard Atjeh door de tsunami getroffen was. Omdat 26 december op een zondag viel, waren er in Banda Atjeh om 8 uur 's morgens veel mensen langs het strand aan het joggen terwijl de meeste families thuis waren. Toen kwam de schok die vele gebouwen deed instorten, vervolgens trok de zee zich terug, waarna twee enorme golven acht kilometer landinwaarts spoelden. De vloedgolven waren vijf meter hoog en hadden zo'n kracht dat de loodzware drukpers van een plaatselijke krant een kilometer verder werd teruggevonden. In luttele momenten was de helft van de stad van 240.000 inwoners verwoest, waarbij 90.000 mensen om het leven kwamen en nooit meer door hun familie zijn teruggevonden.

Zuidelijker werden de stad Meulaboh en talloze dorpen met de grond gelijk gemaakt door 15 meter hoge golven die met een snelheid van 100 tot 200 kilometer per uur het land binnenraasden. In totaal zijn er in Atjeh naar schatting als gevolg van de tsunami 169.000 mensen om het leven gekomen.

Niet alleen wegen en andere verbindingen, maar ook overheidsinstellingen en het militaire apparaat waren zwaar beschadigd, waardoor hulp uiterst moeizaam op gang kwam. Atjeh was tot dusver nauwelijks toegankelijk voor de buitenwereld, maar de tsunami veranderde alles. Een Amerikaans vliegdekschip dat voor de kust lag, bood eerste hulp. Spoedig volgde militaire hulp uit Singapore en Australië. Tevens bood de situatie journalisten en uitgeweken activisten de kans om Atjeh binnen te komen.

Het Indonesische tv-station METRO TV, eigendom van de Atjehse zakenman Surya Paloh, zond een onafgebroken reeks beelden van de ramp uit, wat een ongekende solidariteit onder de bevolking losmaakte. Overal kwamen hulpacties op gang en Atjeh was niet langer synoniem met fanatieke separatisten, maar werd door Indonesië in de armen gesloten. De PKS mobiliseerde 17.000 vrijwilligers die langer dan tal van andere organisaties ter plekke hulp hebben geboden.

Doordat het kerst was en er aangrijpende tv-beelden voorhanden waren, kwam er een wereldwijde hulpactie op gang, die miljoenen opbracht en, oneerbiedig gezegd, een ware tsunami aan fondsen, hulporganisaties en projecten over Atjeh uitstortte. Vicepresident Jusuf Kalla moedigde dit aan door Atjeh per decreet geopend te verklaren voor internationale hulp. De geschatte schade in Atjeh bedroeg 4,5 miljard dollar. Vanaf januari 2005 ontstond een moeizaam proces van wederopbouw waarbij hulporganisaties elkaar vaker voor de voeten liepen dan dat zij hun projecten op elkaar afstemden, en de overheid een logge bureaucratie in het leven riep die tot doel had de hulpstromen te coördineren maar deze in feite vertraagde.

Het decreet van Kalla was een staatsrechtelijk novum want nog nooit eerder had een Indonesische vicepresident zich zo duidelijk in de politieke arena gemanifesteerd. Dit was overigens niet het eerste initiatief dat Kalla ten aanzien van Atjeh had genomen. In oktober 2004 was hij al nauw betrokken geraakt bij een nieuwe poging om het gesprek tussen de regering en GAM weer op gang te krijgen. Na het mislukte vredesoverleg in 2003 waren de militaire acties hervat en werden er, naar Oost-Timo-

rees model, burgermilities in het leven geroepen. De leiders van GAM realiseerden zich dat Indonesië niet uiteenviel, waardoor de onafhankelijkheid van Atjeh niet binnen handbereik kwam. Intussen raakten de GAM-strijders door de militaire acties en het uitblijven van tastbare resultaten gedemoraliseerd. Hierdoor kwam de leiding van GAM tot het inzicht dat de strategie moest worden aangepast en werd Kalla's initiatief positief ontvangen.

De inzet van Kalla was om Atjeh in ruil voor vrede economische vooruitzichten te bieden. Via diplomatieke kanalen werd de oud-premier van Finland Martti Ahtisaari bereid gevonden tussen de Indonesische regering en de GAM-leiding in Zweden te bemiddelen, terwijl de oud-gouverneur van Atjeh Abdullah Puteh, die in Jakarta een gevangenisstraf wegens corruptie uitzat, op pad werd gestuurd om contact te leggen met de militaire leiding van GAM in Atjeh. De militaire commandant van GAM, Muzakkir Manaf, wilde wel over vrede praten als zijn mensen op amnestie en economische hulp konden rekenen.

Het voorlopige vredesplan werd in Jakarta met grote reserves bekeken terwijl er in GAM-kring ook veel wantrouwen heerste. Zo dreigde het vredesinitiatief opnieuw stuk te lopen op aarzeling en onwil, maar zorgde de tsunami letterlijk voor een doorbraak. GAM kondigde direct een staakt-het-vuren af en president Yudhoyono stuurde een gezant naar Zweden om het overleg te hervatten. Van januari tot juli 2005 werd er onder leiding van Ahtisaari in Helsinki onderhandeld en op 15 augustus lag er een overeenkomst die door beide partijen werd getekend.

GAM gaf het streven naar onafhankelijkheid op en zegde toe zijn wapens in te leveren. In ruil daarvoor bood de regering vergaande autonomie, 70 procent van de inkomsten van de eigen natuurlijke rijkdommen, en directe verkiezingen van de gouverneur en districtshoofden waarbij ook onafhankelijke kandidaten (lees: vertegenwoordigers van GAM) werden toegelaten. Anders dan in de rest van Indonesië mogen er bij de verkiezingen van 2009 lokale partijen aan de verkiezingen meedoen en kreeg de gouverneur zeggenschap over de politie in zijn provincie.

Aan GAM-strijders werd amnestie verleend, terwijl krijgsgevangenen werden vrijgelaten. Bovendien hadden GAM-strijders recht op een startsubsidie om een nieuw bestaan op te bouwen. Van symbolisch belang was dat Atjeh er een eigen vlag en een volkslied op na mocht houden.

Er was nog een partij bij dit alles betrokken: het leger. Naar verluidt werd het leger 50 miljoen dollar in het vooruitzicht gesteld ter compen-

satie van gedeelde inkomsten (uit illegale houtkap, smokkel van drugs) indien het mee wilde werken aan het terugtrekken van troepen. De troepensterkte werd teruggebracht van 30.000 naar 14.000 man. Onduidelijk bleef echter hoe ruim de regering in Jakarta haar verantwoordelijkheid ten aanzien van het bewaren van orde en veiligheid in Atjeh wilde interpreteren.

Om het vredesproces te begeleiden werd overeengekomen een internationale groep waarnemers uit de ASEAN-landen en de EU, de Aceh Monitoring Mission (AMM), uit te nodigen, die onder leiding kwam te staan van de Nederlandse diplomaat Pieter Feith.

In augustus 2006 nam het Indonesische parlement met veel moeite de wet op het bestuur van Atjeh aan, waarin de speciale autonomie werd vastgelegd. Vooral de bepaling dat onafhankelijke kandidaten en lokale partijen aan de verkiezingen mochten meedoen was een punt waar het parlement grote moeite mee had.

Later dan gepland werden op 11 december 2006 de verkiezingen van een nieuwe gouverneur van Atjeh en een groot aantal districtshoofden gehouden. In de aanloop naar de verkiezingen openbaarde zich een scheuring in de GAM-gelederen tussen de oude garde, die geleid werd door ballingen in Zweden, en jongeren die strijd hadden geleverd in Atjeh. Oudere ballingen en jonge strijders waren gaandeweg van elkaar vervreemd geraakt. Als gevolg daarvan was er binnen GAM geen overeenstemming over een gezamenlijke kandidaat voor het gouverneurschap. Daarom werden twee personen kandidaat gesteld. De oude garde steunde Hasbi Abdullah, een man die zich sinds de hervatting van de strijd in 2003 nauwelijks had laten zien. Hij ging een alliantie aan met een politicus van de PPP. Waarnemers achtten dit duo het meest kansrijk, hoewel anderen Hasbi Abdullah van verraad beschuldigden omdat hij een verbond was aangegaan met een partij die met het vijandige Jakarta werd geassocieerd.

De tweede kandidaat was de jonge Irwandi Yusuf. Hij had zich in 1990 bij GAM aangesloten en had vervolgens in de Verenigde Staten gestudeerd. Na zijn terugkeer in Atjeh was hij betrokken geweest bij de reorganisatie van de verzetsbeweging. In 2003 werd hij gearresteerd en in Banda Atjeh gevangengezet, maar tijdens de tsunami wist hij te ontsnappen. Door zijn internationale ervaring werd hij de verbindingspersoon tussen de Aceh Monitoring Mission en GAM. Zo werd hij het gezicht van GAM en de personificatie van het vredesproces. Zijn running mate was

Muhamad Nazar, de jonge activist die in 1999 de grote pro-referendumdemonstratie had georganiseerd. Irwandi wist de steun te verwerven van de lokale GAM-commandanten op het platteland, terwijl Muhamad Nazar in de stad Banda Atjeh populair was. Beiden legden grote nadruk op de Atjehse identiteit en predikten een simpele boodschap: vrede en ontwikkeling. Door in adatkleding te verschijnen onderscheidden zij zich van de andere kandidaten en benadrukten zij een afkeer van alles wat met Jakarta te maken had. Deze strategie werkte want Irwandi en Nazar werden met 38 procent van de stemmen gekozen, terwijl Hasbi Abdullah slechts 16,5 procent haalde. Bij de verkiezing van districtshoofden wisten GAM-kandidaten in bijna de helft van de 23 districten te winnen.

Op 8 februari 2007 vond de inauguratie van de nieuwe gouverneur plaats. Bij de ceremonie werd het Indonesische volkslied gespeeld, maar toen hij niet lang daarna in Banda Atjeh een internationale conferentie over Atjeh opende sprak hij de aanwezigen in het Engels en het Atjehs toe en niet in het Indonesisch.

De nieuwe bestuurders die uit GAM voortkwamen hebben geen bestuurlijke ervaring en moeten aan hooggestemde verwachtingen voldoen. Zij moeten niet alleen economische ontwikkeling in gang zetten maar mogen de belangen van hun oude kameraden ook niet veronachtzamen. Aan de inzet en integriteit van gouverneur Irwandi wordt niet getwijfeld. Hij kondigde een tijdelijke stop af op alle houtkap, eist discipline van zijn ambtenaren en houdt er zelf een eenvoudige levensstijl op na.

Maar andere bestuurders konden de verleidingen van de macht niet weerstaan en kopieerden al snel het gedrag van de mensen die zij kort tevoren nog bestreden hadden door zich schuldig te maken aan illegale houtkap, corruptie en afpersing. En dat vormt een cynisch slotakkoord van het vredesproces, dat door een tragedie tot een goed einde was gebracht.

Nog meer rampen

Terwijl de wederopbouw in Atjeh traag op gang kwam en moeizaam vorderde, werd Indonesië door een serie rampen van kleinere omvang geplaagd. Als gevolg daarvan kwam Yudhoyono bekend te staan als de 'rampenpresident' en vroegen sommigen zich, in lijn met het op Java levende volksgeloof, af of hij het onheil niet over het land afriep. De serie

rampen riep ook de vraag op in hoeverre de overheid in staat was om adequaat te reageren.

Op 27 mei 2006 werd het gebied ten zuiden van Yogyakarta getroffen door een aardbeving waarbij 6000 doden vielen, 30.000 mensen gewond raakten en een half miljoen dakloos werd. Hoewel vicepresident Jusuf Kalla onmiddellijk hulp in het vooruitzicht stelde en daarbij elk getroffen gezin een bepaald bedrag beloofde, kwam daar in de praktijk heel weinig van terecht. Opnieuw waren het internationale hulporganisaties die snel te hulp schoten, terwijl overheids gelden in bureaucratische procedures bleven steken en het vermoeden rees dat de president en de vicepresident elkaar via verschillende overheidsinstanties tegenwerkten.

Twee dagen na de aardbeving ontstond er bij de plaats Sidoarjo bij Surabaya tijdens het boren naar gas op een diepte van 2700 meter een eruptie van hete modder die niet te stoppen lijkt. Dagelijks komt er 70.000 tot 100.000 kubieke meter stinkende modder naar boven die in de wijde omgeving huizen, landbouwgrond en bedrijfsterreinen bedekt. Onderzoek wees uit dat het bedrijf dat de boringen uitvoerde, Lapindo, om geld te besparen nagelaten had voorzorgsmaatregelen te nemen. Lapindo is eigendom van Aburizal Bakrie, vooraanstaand minister en vriend van Jusuf Kalla. Lapindo probeerde, met steun van Kalla, de meeste kosten van het ongeluk op de overheid af te schuiven door het als een 'nationale ramp' aan te merken. President Yudhoyono verzette zich hiertegen omdat hij vond dat Lapindo voor de kosten moest opdraaien. Als gevolg hiervan ontstond er een impasse, waar de lokale bevolking het slachtoffer van is, terwijl er dagelijks nieuwe hoeveelheden modder naar boven komen.

Terwijl een aantal vulkanen op Java en Sumatra verontrustend actief werd en te hopen valt dat Indonesië niet overvallen zal worden door nog een grote natuurramp, werd Jakarta in februari 2007 getroffen door periodiek terugkerende overstromingen. Ditmaal kwam 70 procent van de stad onder water te staan en moest een half miljoen mensen geëvacueerd worden. Omdat 13 rivieren in en rond Jakarta samenkomen, de stad nog altijd afhankelijk is van een afwateringssysteem uit de koloniale tijd, en er als gevolg van erosie in het bovenstroomse gebied weinig water wordt vastgehouden bij hevige regenval, is de stad zeer kwetsbaar. Dankzij internationale hulp kregen veel daklozen voedsel en dekens. Op steun van de overheid rekenden bewoners van de getroffen Kampung Melayu al niet meer. Op de vraag hoe hij onder deze omstandigheden de toe-

komst van zijn kinderen zag, antwoordde een man nuchter: ‘Ze zullen moeten leren zwemmen.’

Een nieuwe bedreiging is de vogelgriep, waaraan inmiddels meer dan honderd mensen zijn overleden. Als het virus muteert kan er een pandemie ontstaan van ongekende omvang. De overheid is echter niet bij machte infectiehaarden te elimineren.

Ten slotte is er een aantal ongelukken met veerboten en vliegtuigen gebeurd. In december 2006 zank een volle veerboot in de Javazee waarbij 400 mensen om het leven kwamen. Sinds het vervoer door de lucht is geprivatiseerd, concurreert een flink aantal maatschappijen met elkaar terwijl zij sterk verouderde toestellen inhuren. Ongelukken bleven niet uit. Begin januari 2007 verdween er een vliegtuig van Adam Air van de radar, dat op weg was van Jakarta naar Makassar, en bleef wekenlang spoorloos. Dankzij Amerikaanse hulp werden wrakstukken uiteindelijk in zee gevonden. Ook de zwarte doos werd gelokaliseerd. Hierop stelde Adam Air dat de overheid deze maar moest opvissen, terwijl de regering stelde daar geen geld voor te hebben. In februari brak een toestel van dezelfde maatschappij in Surabaya in tweeën. Maar ook toestellen van de staatsmaatschappij Garuda maken brokken. Op 7 maart 2007 stortte door een fout van de piloot een Garuda-toestel neer op het vliegveld van Yogyakarta, dat bekendstaat om zijn bijzonder korte landingsbaan.

Deze summierelijst van rampen en ongelukken roept de vraag op in hoeverre de overheid bij machte is om voldoende sturend en regulerend op te treden. Dit probleem zal nader worden belicht aan de hand van de economie, de werking van de rechtsstaat, de positie van de militairen en de rol van politieke partijen.

Economisch herstel en armoede

Tien jaar na het uitbreken van de monetaire crisis in Azië verklaarde de Wereldbank in 2007 dat de Indonesische economie er weer bovenop was. De koers van de roepia was stabiel, inflatie en schuldenlast daalden, terwijl export en buitenlandse reserves toenamen. In 2002-2003 waren er nog weinig tekenen van herstel. Prijzen stegen en de groei kwam niet verder dan 3 procent. Sinds het aantreden van de regering Yudhoyono ging het met de economie in macro-economisch opzicht een stuk beter. Vanaf 2004 bewoog de economische groei zich van 5 naar 7 procent in 2007 en dat was net genoeg om de jaarlijkse bevolkingsaanwas op de

arbeidsmarkt enigszins te kunnen opvangen.

Met de recente groeicijfers streeft Indonesië buurlanden als Maleisië en Thailand, maar ook Zuid-Korea, voorbij. Alleen de economieën van Vietnam en China groeien harder. De regering-Yudhoyono was er in korte tijd in geslaagd internationaal vertrouwen te wekken en nam enkele belangrijke maatregelen. De economische groei is echter kwetsbaar omdat deze in hoge mate afhangt van de export van natuurlijke rijkdommen, terwijl industriële ontwikkeling achterblijft. Daarbij komt nog dat de Chinese export van textiel, elektronica en keukengerei een serieuze bedreiging vormt voor de productie van deze goederen in Indonesië.

In 2004 stegen de olieprijsen op de wereldmarkt van 50 naar 70 dollar per vat. Omdat Indonesië inmiddels olie moest importeren en de binnenlandse brandstofprijzen kunstmatig laag hield, dreigden de subsidies op brandstof 25 procent van de totale begroting op te souperen. Daarom werden deze subsidies na veel aarzelingen in 2005 drastisch verminderd. In maart van dat jaar werden de brandstofprijzen met bijna 30 procent verhoogd, waarna er in oktober een nieuwe stijging van 130 procent plaatsvond, zonder dat er sprake was van massaal protest. De regering voerde aan dat de middenklassen onevenredig van de subsidies profiteerden omdat zij meer benzine verbruikten. Hier valt echter wel het een en ander op af te dingen, omdat de armsten vaak op kerosine koken, waarvan de prijs met 120 procent omhoogging, terwijl de stijging van brandstofprijzen werd doorberekend in de kosten van transport en voedsel. In 2006 steeg de prijs van rijst met 30 procent. De ergste klappen konden worden opgevangen doordat de allerarmsten tijdelijk werden ondersteund. In structurele zin werden de vrijkomende brandstofsubsidies (15 miljard dollar) herbested aan regionale ontwikkeling en onderwijs. In totaal vloeide er daardoor 25 miljard dollar naar de regio's. Circuleerde in 1997 nog 70 procent van het geld in en rond Jakarta, in 2007 was dit gedaald naar 55 procent. De spreiding van de nationale begroting schept nieuwe ruimte voor regionale ontwikkeling. Of dit ook gerealiseerd wordt, zal in hoge mate afhangen van de slagvaardigheid van regionale overheden.

Vervolgens vond er in december 2005 een herschikking van het kabinet plaats die ten koste ging van de coördinerend minister van Economische Zaken Aburizal Bakrie. Deze bondgenoot van vicepresident Kalla moest zijn plaats afstaan aan de bekwame en betrouwbare econoom Boediono en schoof door naar de post van coördinerend minister van

Welzijn. Daar werd hij geconfronteerd met de gevolgen van de modderstroom in Sidoarjo, die door zijn eigen bedrijf was veroorzaakt. Boediono werd terzijde gestaan door de briljante econome Sri Mulyani, die doorschoof naar de post van minister van Financiën. Samen vormen zij een sterk duo dat internationaal veel vertrouwen wekte en de invloed van Jusuf Kalla inperkt.

Ten slotte slaagde de Indonesische regering erin om vooruitlopend op het schema al in 2006 de schulden aan het IMF af te lossen. De schuldenlast was teruggebracht van 80 procent tot 40 procent (of 60 miljard dollar) van het bruto nationaal product. Ook dit versterkte het internationale vertrouwen.

Achter deze macro-economische cijfers bevindt zich echter een andere economie. In plaats van in miljarden rekent men hier in bedragen van anderhalve euro per dag als gemiddeld inkomen. Dezelfde Wereldbank die constateerde dat de crisis voorbij was, stelde namelijk ook vast dat in 2006 18 procent van de bevolking, of 40 miljoen mensen, onder de armoedegrens leefde, terwijl de helft van de bevolking moest rondkomen van anderhalve euro per dag (Worldbank 2007). Achter de florissante macro-economische cijfers gaan armoede schuil en groot achterstallig onderhoud van de openbare infrastructuur. Bovendien zal de grote vraag naar biobrandstoffen op de wereldmarkt, en vooral vanuit China, de aanleg van nog meer oliepalmlantages tot gevolg hebben. Een onbeheerste expansie zal het kwetsbare milieu in Indonesië nog verder aantasten.

Rule of law?

In 2003 werd het Constitutionele Gerechtshof ingesteld, dat moet toezien op de naleving van de grondwet. Het hof deed enkele opzienbarende uitspraken door te stellen dat de overheid de plicht heeft burgers tegen corruptie en de schending van mensenrechten te beschermen. Voorts bepaalde het dat oud-leden van de communistische partij het recht hebben om aan de verkiezingen mee te doen. Het hof deed ook uitspraken die een voorbeeld zijn voor lagere rechtbanken. Inzake een polygamiekwestie verwierp het hof de eis van een man die tegen de wil van zijn eerste vrouw toch een tweede vrouw wilde huwen. Met dergelijke uitspraken heeft het Constitutionele Hof zich geprofileerd als hoeder van de grondwet.

Ook op het vlak van corruptiebestrijding werd er enige vooruitgang

geboekt. Er werd een onafhankelijke rekenkamer ingesteld (Badan Pemeriksa Keuangan, BPK), die enkele opzienbarende zaken aan het licht bracht. Een lid van de nationale verkiezingscommissie werd gearresteerd, een oud-minister van Handel werd veroordeeld, en het ministerie van Godsdienst werd op verdenking van corruptie doorgelicht. Het aantal te onderzoeken zaken was echter groot en de juridische procedures taai, terwijl de rekenkamer onderbezet is en met te weinig middelen moet opereren. Ook rechtbanken zijn onderbezet – het Hooggerechts-hof beschikt slechts over een kwart van het benodigde budget – en rechters worden onderbetaald – salarissen variëren van 200 tot 650 dollar per maand, terwijl verdachten hun zaak bij hogere rechtbanken weten af te kopen met bedragen tussen de 5000 en 500.000 dollar. Als gevolg hiervan blijven de grote jongens buiten schot.

Een geruchtmakende zaak die duidelijk maakte dat de verstrengeling tussen corruptie en geweld nog altijd actueel is, was de aanval van de zakenman Tommy Winata op het weekblad *Tempo* in maart 2003. Tommy Winata, een suspecte ondernemer met nauwe banden met politie en leger, zou betrokken zijn geweest bij een grote brand in de wijk Tanah Abang in Jakarta omdat hij daar een bouwproject wilde starten. Toen *Tempo* hierover had geschreven werden de burelen van het tijdschrift overvallen door een bende van Winata. Enkele redacteuren werden meegenomen naar het nabijgelegen politiebureau waar zij onder het toezien oog van een aantal politiemensen een pak slaag kregen, terwijl de leider van de bende verklaarde: ‘Wij financieren de politie hier.’ Een schrale troost voor *Tempo* was dat een schadeclaim die Winata tegen het tijdschrift had ingediend door de rechter in hoger beroep werd afgewezen.

Ook de familie Soeharto bleef gevrijwaard van verdere strafvervolging. Tommy Soeharto, die tot 15 jaar was veroordeeld, kwam na 5 jaar alweer op vrije voeten. In 2007 plaatsden de VN en de Wereldbank de oud-president op de lijst van meest corrupte personen.

Ondanks de goede bedoelingen blijkt corruptie heel moeilijk uitroeibaar omdat het justitiële apparaat structureel onderbezet is en veel van de wettelijke hervormingen simpelweg de werkvloer van de lagere overheden niet bereikt. En zo blijft de uitspraak van Akbar Tanjung, ‘corruptie is net een scheet, je ruikt hem wel maar kunt hem niet zien’ (Tomsa 2006: 21), onverminderd van kracht.

Een belangrijke testcase voor de mate waarin de rule of law wordt gehandhaafd is de zaak-Munir. Munir Said bin Thalib (1965-2004) was

een bekende mensenrechtenactivist. In 1998 richtte hij Kontras op, dat onder andere onderzoek deed naar de verdwijning van activisten. In 2002 was hij betrokken bij de oprichting van de mensenrechtenorganisatie Imparsial. Munir was een man met groot gezag die als geen ander in staat was problemen scherp te formuleren en op de politieke agenda te krijgen. Daarbij schrok hij er niet voor terug om de militairen in het openbaar ter verantwoording te roepen, ook niet toen zijn kantoor in 2003 door een militaire knokploeg werd aangevallen. Bezorgd constateerde Munir dat activisten die betrokken waren geweest bij de demonstraties van 1998 dreigden te bezwijken voor de verleidingen die het nieuwe politieke bestel hun bood en dat mensenrechten van de agenda dreigden te verdwijnen. In 2004 besloot hij naar Nederland te gaan om afstand te nemen en te studeren. Zo ver is het niet gekomen. Op 7 september kwam hij, tijdens zijn vlucht met een Garuda-toestel naar Amsterdam, door vergiftiging om het leven. Naar later bleek was er tijdens een korte tussenstop in Singapore een fatale hoeveelheid arsenicum in zijn koffie gedaan.

President Yudhoyono stelde een onderzoekscommissie in die aan het licht bracht dat de inlichtingendienst BIN hoogstwaarschijnlijk bij de moord betrokken was. Gegevens werden achterhaald waaruit bleek dat een Garuda-employee met de naam Pollycarpus regelmatig telefonisch contact had gehad met de tweede man van BIN, generaal Muchdi, die in 1998 als commandant van de Kopassus betrokken was geweest bij de ontvoering van activisten. Pollycarpus had voor Munirs vertrek naar Nederland contact met hem gezocht en vloog in de nacht van 6 op 7 september met Munir naar Singapore waar beiden in een koffieshop werden gezien.

Naar de motieven om Munir te vermoorden kan slechts worden gestic. Was het wraak of was men bij de BIN bang dat hij compromitterende zaken in de openbaarheid zou brengen? Pogingen om verantwoordelijke BIN-officieren te ondervragen mislukten. Wel werd de directeur van Garuda gearresteerd op verdenking van medeplichtigheid. Pollycarpus werd in 2005 tot veertien jaar veroordeeld maar een jaar later werd hij in hoger beroep wegens gebrek aan bewijs alweer vrijgesproken. Hiermee leek de zaak in de doofpot te zijn verdwenen, maar in 2007 werd het onderzoek onder grote internationale druk heropend en kwam er nieuw bewijsmateriaal naar boven. Tevens openbaarde zich een conflict tussen de politie en BIN, toen BIN-agenten een getuige trachtten te ontvoeren en

de politie dit nog net wist te voorkomen. In januari 2008 kwam de zaak plotseling weer in een stroomversnelling, toen Pollycarpus alsnog schuldig werd bevonden aan moord en tot twintig jaar werd veroordeeld. Tegelijk werd officieel bekendgemaakt dat BIN-agenten wel degelijk betrokken waren bij de moord. Aangenomen wordt dat president Yudhoyono de daders voor de rechter wil hebben, maar als oud-militair is hij zich er maar al te goed van bewust dat hij heel omzichtig moet opereren omdat de inlichtingendienst nog altijd boven de wet staat.

Een sterk leger en zwakke partijen

Indonesië is qua omvang de derde democratie ter wereld, na India en de Verenigde Staten. Een goed functionerende electorale democratie garandeert echter niet dat er democratische controle is op het hele overheidsapparaat. De strijdkrachten onttrekken zich nog altijd in hoge mate aan iedere vorm van controle. Daarnaast dienen in een democratisch bestel politieke partijen de belangen van hun electoraat zo goed mogelijk te vertegenwoordigen bij het nemen van besluiten en het uitoefenen van controle. Het is de vraag of de meeste politieke partijen aan die norm voldoen.

Zodra president Yudhoyono in functie was probeerde hij via een aantal strategische benoemingen de top van het leger onder controle te krijgen. Vlak voor haar aftreden had Megawati generaal Ryamizard Ryacudu in het parlement voorgedragen als de nieuwe commandant van de landmacht. Yudhoyono was niet van deze diehard gediend en draaide de voordracht terug. In zijn plaats droeg hij in februari 2005 zijn vertrouweling generaal Djoko Santoso voor als commandant van de landmacht. Nu Ryamizard Ryacudu was verwijderd, kon Yudhoyono in de legertop makkelijker steun verwerven voor het vredesproces in Atjeh. Een jaar later droeg hij luchtmachtmaarschalk Djoko Suyanto voor als de nieuwe opperbevelhebber van de strijdkrachten. Suyanto was een klasgenoot van Yudhoyono van de militaire academie uit de lichte die in 1973 examen had gedaan en was de eerste vertegenwoordiger van de luchtmacht die opperbevelhebber werd. Ook het nieuwe hoofd van de politie, de commandant van de marine en vijf van de twaalf regionale commandanten waren uit dezelfde klas afkomstig. Daarnaast verstevigde de president zijn greep op het leger via de familie van zijn vrouw. Twee zussen van zijn vrouw waren ook met militairen getrouwd. Een ervan werd voorzit-

ter van de Partai Demokrat en de ander werd commandant van de Strategische Reserve (Kostrad), terwijl zijn zwager op de nominatie kwam te staan om commandant van de Kopassus te worden. Deze nauwe relaties met oud-klasgenoten en aangetrouwde familie garanderen weliswaar de trouw van de legertop maar brengen het leger als instituut geenszins onder democratische controle. Behalve een som van 50 miljoen dollar moest de president het leger, in ruil voor terugtrekking uit Atjeh, ook beloven het territoriale systeem te handhaven en de zakelijke belangen van het leger niet verder aan te tasten. Voorts moest hij een krachtiger militaire aanwezigheid in Papoea toestaan en de strijdkrachten vrijwaren voor vervolgingen wegens het schenden van mensenrechten.

Een parlementaire democratie is gebaat bij krachtige politieke partijen die op hun beurt weer democratisch functioneren, maar dat is in Indonesië nauwelijks het geval. De partijen zijn er primair om aanhang te mobiliseren en niet om verantwoording af te leggen aan de achterban. Op een enkele partij na, zoals de PKS, worden de meeste partijen gebruikt als voertuigen waarmee de partijelites zich toegang verschaffen tot de geldbronnen van de overheid. Daarnaast moeten personen die zich verkiesbaar willen stellen aanzienlijke bedragen betalen voordat zij door een partij formeel kandidaat worden gesteld. Omdat er veel regionale verkiezingen worden gehouden en in juni 2005 de overheidssubsidies aan partijen sterk werd gereduceerd, nam dit soort heffingen sterk toe. Zoals bij de regionale verkiezingen bleek, kunnen als gevolg hiervan alleen kapitaalkrachtige ondernemers of bureaucraten, die toegang hebben tot overheidsfondsen zich kandidaat stellen. De macht van partijen is echter ook beperkt omdat zij steeds afhankelijker worden van kapitaalkrachtige figuren. Terwijl verkiezingen het electoraat de gelegenheid geven om zich van corrupte bestuurders te ontdoen, produceert het partijsysteem een onstuitbare toevloed aan nieuwe corrupte politici.

Burgerschap en staat

Het is met de presidentsverkiezingen van 2009 in zicht slecht gesteld met het imago van president Yudhoyono, dat gaandeweg veranderde van 'bedachtzaam', naar 'aarzeland' en eindigde bij 'besluiteloos'. Zijn populariteit daalde in de loop van 2007 naar 34 procent. Berichten over spanningen tussen Yudhoyono en vicepresident Jusuf Kalla hielden aan, terwijl binnen het kabinet de oude tegenstelling tussen neoliberale tech-

nocraten en protectionistische nationalisten herleefde. Tegelijkertijd werden er met het oog op de verkiezingen pogingen gedaan om het gehavende kartel te herstellen. De PDI-P probeert voor de verkiezingen van 2009 samen met een deel van Golkar opnieuw Megawati in stelling te brengen, terwijl de beide grote partijen er een warm voorstander van zijn om de kiesdrempel dusdanig te verhogen dat zij onderling de kandidaatstelling voor het presidentschap kunnen regelen. Omdat de verkiezingen in hoge mate worden bepaald door de persoon van de kandidaten is er Yudhoyono veel aan gelegen om zijn populariteit op te krikken. Daarom presenteerde hij in oktober 2007 de cd *Mijn verlangen naar jou*, waarop hij samen met enkele bekende artiesten eigen songs ten gehore brengt.

Terwijl de politieke discussie in Indonesië zich voornamelijk concentreert op personen en strategische allianties tussen verschillende partijen en facties, blijven twee zaken onderbelicht die van fundamenteel belang zijn voor de toekomst van het land: een serieuze discussie over de betekenis van burgerschap, en de omvang en het functioneren van de overheid.

Zoals hiervoor is aangegeven, werkt de electorale democratie goed, maar dit betekent nog niet dat de rechtsstaat naar behoren functioneert. Het is opvallend dat er in Indonesië wel veel gepraat wordt over civil society, maar nauwelijks over het belang van burgerschap (of *citizenship*), dat gestoeld is op democratie en beschermd wordt door de rule of law. In plaats daarvan wordt de nadruk over het algemeen gelegd op religieuze, regionale en etnische identiteiten en de populariteit van specifieke personen. Wat het betekent om *Indonesiër* te zijn, lijkt voor de meeste mensen nauwelijks relevant, terwijl die vraag toch aan de basis ligt van een discussie over burgerschap, democratie en de rechtsstaat.

Er wordt in dit kader ook weinig gedebatteerd over de rol van de overheid. Terwijl internationale instanties van mening waren dat minder staat tot meer markt, beter bestuur en meer democratie leidt, zou wel eens kunnen blijken dat Indonesië een veel krachtiger overheid nodig heeft.

Tijdens de Nieuwe Orde waren geld en macht geconcentreerd in het centrum van de staat, van waaruit een patrimoniaal systeem over het land uitwaaierte waarin geld en posities werden verdeeld in ruil voor loyaliteit en de extractie van natuurlijke rijkdommen. Sinds 1998 is er veel veranderd. Er is meer democratie en als gevolg van decentralisatie heeft het oude centralistische regime plaatsgemaakt voor een polycentrisch bestel. Tegelijkertijd nam de effectiviteit van het bestuur af. Welis-

waar is de bureaucratie nu vijftig keer groter dan aan het einde van de koloniale periode, toch is het besturend vermogen van de overheid beperkt. Met ruim 230 miljoen inwoners heeft Indonesië een begroting van iets meer dan 70 miljard euro, terwijl het betrekkelijk kleine Nederland, met een bevolking van 16 miljoen mensen, een begroting heeft van 210 miljard euro. Met een derde van de Nederlandse begroting moet de Indonesische overheid een land ontwikkelen met bijna vijftienmaal zoveel inwoners.

Indonesië heeft een heel zwak belastingregime dat in hoofdzaak berust op heffingen op het bedrijfsleven. In 2004 betaalden slechts 3,7 miljoen mensen inkomstenbelasting. Dit is nog een erfenis van het Soehartobewind, dat niet afhankelijk wilde zijn van belasting betalende burgers die politieke eisen zouden gaan stellen. Door de geringe belastinginkomsten kan er maar in heel beperkte mate geïnvesteerd worden in infrastructuur, gezondheidszorg en onderwijs. Ook kan het land zijn strijdkrachten niet volledig financieren en controleren, terwijl de politie en het justitiële apparaat onvoldoende veiligheid en rechtszekerheid kunnen bieden. De kwaliteit van de bureaucratie is ook in het geding omdat ambtenaren doorgaans niet op basis van capaciteit maar senioriteit worden bevorderd. Als gevolg hiervan heeft Indonesië de kenmerken van een *soft state*, waarin wetten worden gemaakt die nauwelijks worden nageleefd. Dit heeft tot gevolg dat het staatsapparaat zwak functioneert, waardoor er ruimte ontstaat voor een politieke klasse – bestaande uit bureaucraten, politici, zakenlieden en militairen – om zijn eigen agenda op te stellen en zich aan democratische controle te onttrekken. Het is deze politieke klasse die het functioneren van de rechtsstaat het meest bedreigt. Het neoliberale idee dat minder staat tot beter bestuur en meer democratie zou leiden is daarom een fictie. Alleen een krachtige staat is bij machte om de rule of law te garanderen en burgerschap betekenis te geven. Na de ervaring met een autoritaire staat, gevolgd door jaren van betrekkelijke verwarring, is het ontwikkelen van een sterke rechtsstaat de grootste uitdaging waar Indonesië zich voor geplaatst ziet.

Op 28 januari 2008 overleed oud-president Soeharto op 86-jarige leeftijd in het Pertamina-hospitaal in Jakarta. De volgende dag werd zijn lichaam bijgezet in het familiemausoleum niet ver van de stad Surakarta. Het werd een staatsbegrafenis onder leiding van president Yudhoyono waarbij Soeharto alle eer werd bewezen als ‘vader van de opbouw’.

Gedurende de drie weken dat hij in het ziekenhuis had gelegen hadden er nog intensieve onderhandelingen plaatsgevonden tussen de openbare aanklager en de kinderen van Soeharto om rechtsvervolging wegens corruptie voorgoed af te kopen. De openbare aanklager eiste 440 miljoen dollar, maar de familie wees dat bod af. Dit betekent dat moeizame juridische procedures om geld van de familie Soeharto terug te vorderen zich zullen blijven voortlepen.

In de overlijdensberichten in de buitenlandse pers werd Soeharto vooral in verband gebracht met corruptie en schending van mensenrechten. Deze zaken kwamen in de Indonesische pers ook aan bod, maar daarin overheerste toch het beeld van de man die Indonesië gedurende drie decennia stabiliteit en economische groei heeft geschonken. Dat ging echter wel gepaard met ongeremde ontbossing en het feit dat het openbare debat en het onafhankelijk en kritisch denken al die jaren in de kiem werden gesmoord.

Er hebben zich tussen 1996 en 2008 in Indonesië belangrijke veranderingen voltrokken. Voor zover bekend voorspelde in 1996 niemand dat er nu vrije verkiezingen zouden worden gehouden, dat er persvrijheid is, dat mensen niet meer bang zijn om te protesteren tegen onrecht, en dat er een grondwet is die de terugkeer naar een dictatuur heel lastig maakt. Daarom is enige bescheidenheid geboden bij het doen van nieuwe voorstellen en is het laatste woord aan twee Indonesiërs die hun visie op de toekomst geven. De eerste is de oud-gouverneur van Nusa Tenggara Timur, Ben Mboi. Tijdens een lezing in Den Haag in 2002 zei hij: 'Indonesië lijkt op de Titanic. Het enige verschil is dat Indonesië blijft zinken zonder ten onder te gaan.' Mboi verpakte zijn pessimisme in een ironisch optimisme omdat hij op het grote improvisatietalent vertrouwde waarmee Indonesiërs er telkens in slagen op inventieve wijze te overleven. Het andere standpunt werd in 2000 verwoord door Munir en getuigt van een voorzichtig optimisme. Hij zei: 'Ik heb een kind van anderhalf jaar en ik hoop dat hij in een beter Indonesië zal opgroeien, een democratischer land dat beter in staat is zijn bevolking te voeden en dat er beschaafde normen op na houdt. Ik geloof dat dat in de komende twintig jaar kan worden bereikt.'

Persoonlijk herken ik veel in de eerste uitspraak, maar ben maar al te graag bereid de tweede te geloven.

Nawoord

Indonesië en Nederland: gesloten boek of nieuw hoofdstuk?

Nederland heeft zestig jaar nodig gehad om 17 augustus 1945 te erkennen als datum van de Indonesische onafhankelijkheid.* Heel lang werd vastgehouden aan 27 december 1949, de datum van de formele soevereiniteitsoverdracht. Deze datum suggereerde dat Nederland de Indonesiërs hun vrijheid uiteindelijk schonk, terwijl 17 augustus 1945 benadrukte dat Indonesië zijn vrijheid zelf had bevochten.

Tot na de overdracht van Nieuw-Guinea in 1962 was er in het Nederlandse denken nauwelijks plaats voor Indonesië als een gelijkwaardige partner. De jaren 1945-1962 vormen de eerste fase in de geschiedenis van de Nederlands-Indonesische betrekkingen. De uitgangspunten van het Nederlandse beleid werden al in maart 1947 vastgelegd in het akkoord van Linggardjati. Afgesproken werd dat Nederland de Republiek Indonesië de facto – maar niet de jure – erkende, dat Indonesië als federale staat onafhankelijk zou worden, dat beide landen een unie zouden aangaan en dat Nieuw-Guinea buiten deze afspraken werd gehouden. Hoewel aan beide zijden zeer omstreden, vormden deze uitgangspunten de basis voor de afspraken die uiteindelijk in 1949 werden gemaakt.

De soevereiniteitsoverdracht behelsde geen economische breuk. Het Nederlandse bedrijfsleven behield tot 1957 een dominante positie in het onafhankelijke Indonesië. De Nederlandse Bank bepaalde bijvoorbeeld tot dat jaar de koers van de roepia. Bovendien verplichtte Indonesië zich om de oude staatsschuld van Nederlands-Indië aan Nederland terug te betalen.

* Zie voor recente overzichten van de relatie tussen Nederland en Indonesië De Jong 2007 en Oostindie en Schulte Nordholt 2006, waarop dit nawoord grotendeels is gebaseerd.

Al in 1950 bleek hoe breekbaar het bereikte akkoord was. Nieuw overleg over Nieuw-Guinea verliep zeer moeizaam en Jakarta maakte een einde aan de federale staatsvorm. Indonesië verdacht Nederland ervan steun te verlenen aan het uitroepen van de Molukse Republiek Maluku Selatan (RMS), terwijl een coup poging van Raymond Westerling de wederzijdse relaties nog verder vertroebelde. Den Haag hield op starre wijze vast aan de in 1949 gemaakte afspraken, terwijl Indonesië deze beschouwde als voorlopige bepalingen in een langer proces van dekolonisatie. In 1956 mislukte hernieuwd overleg over Nieuw-Guinea en in datzelfde jaar maakte Indonesië eenzijdig een einde aan de unie en zegde het zijn financiële verplichtingen tegenover Nederland op. Kort hierop voltrok zich de economische dekolonisatie toen in 1957-1958 Nederlandse bedrijven werden genationaliseerd. In 1960 leidde de Nieuw-Guinea-crisis tot het verbreken van de diplomatieke betrekkingen.

Het Nederlandse beleid ten aanzien van Indonesië tussen 1950 en 1962 wordt gekenmerkt door onbegrip over de kracht van het Indonesische nationalisme, onvermogen het verlies van Indië op een volwassen manier te verwerken en onwil om Indonesië als een gelijkwaardige partner te zien. Door een rigide opstelling vervreemde Den Haag de gematigde krachten in Indonesië van zich, terwijl de radicale groepen daar toch al niets van hun voormalige kolonisator wilden weten. Van een nieuwe, gelijkwaardige relatie kwam niets terecht.

Het verlies van Indië is wel als een collectief trauma omschreven, maar dat moet worden genuanceerd. Het verlies van Indië zat vooral een kleine groep ambtenaren en politici dwars en trof Nederlandse, Molukse en Indische 'remigranten' die in de jaren vijftig niet bijster gastvrij in Nederland werden ontvangen. De bredere betrokkenheid van de bevolking bij Indonesië nam heel snel aan betekenis af. Economisch gezien was het verlies van Indië minder groot dan gevreesd omdat er een snelle heroriëntatie plaatsvond op een nieuw Europees industriebeleid. Bovendien werd de nijpende woningnood van de jaren vijftig als een veel groter probleem ervaren dan het verlies van een verre kolonie.

In 1963, toen de Nieuw-Guinea-crisis voorbij was, werden de diplomatieke betrekkingen hersteld. Hiermee begon de tweede fase in de bilaterale betrekkingen, die tot 1992 zou duren. Aan het werkelijke herstel werd pas na de val van Soekarno en de machtsovername van Soeharto gestalte gegeven. Een centrale rol werd in deze periode gespeeld door Theo Bot. Als staatssecretaris van Binnenlandse Zaken (1959-1963) had

hij zich beijverd om een internationale oplossing voor de Nieuw-Guinea-kwestie te vinden, en als eerste minister voor Ontwikkelingssamenwerking stond hij aan de wieg van de Intergouvernementele Groep voor Indonesië (IGGI), die van 1967 tot 1992 de internationale hulpstromen kanaliseerde. Als voorzitter van de IGGI bevond Nederland zich in een precare positie. Als klein land had het weinig te vertellen en als voormalig kolonisator had het weinig gezag om een onderwerp als mensenrechten aan de orde te stellen. De nieuwe relatie tussen Nederland en Indonesië werd in 1970 en 1971 bezegeld door wederzijdse staatsbezoeken. In 1971 was het de eerste keer dat een Nederlands staatshoofd de Indonesische archipel bezocht.

Nadat Nieuw-Guinea in de jaren vijftig pijlsnel tot een proefstation van ontwikkelingswerk was omgebouwd, werd in de jaren zeventig heel Indonesië tot een zwaartepunt van Nederlands ontwikkelingsbeleid gemaakt. Interessant is dat zowel in de jaren vijftig als vanaf de jaren zeventig dit beleid niet primair onder de minister van Buitenlandse Zaken viel, maar tot de competentie van respectievelijk de bewindspersonen van Overzeese Gebiedsdelen en Ontwikkelingssamenwerking werd gerekend. Indonesië hield dus in het Nederlandse beleid een status aparte, die de ontwikkeling van een gelijkwaardige relatie niet bevorderde.

Onder het bewind van minister Jan Pronk (1973-1977 en 1989-1998) kwam het beleid er heel anders uit te zien dan Theo Bot voor ogen had gestaan. Bot zag hulp als een verlengstuk van het buitenlandse beleid, waarin weinig plaats was voor politieke interventie. Onder Pronk werd het ontwikkelingsbeleid juist in hoge mate gepolitiseerd. Pronks benadering is wel in verband gebracht met een schuldgevoel over ons koloniale verleden, maar past ook in een traditie van bevoogdende 'ethische politiek' uit het begin van de vorige eeuw.

Tussen 1967 en 1992 stelde Nederland ruim 5 miljard dollar ontwikkelingshulp beschikbaar aan Indonesië. Versterking van de economie en armoedebestrijding waren de prioriteiten, maar er werd ook geïnvesteerd in wetenschappelijke en culturele samenwerking. Daarnaast kwam er een grote stroom toeristen op gang die een bezoek aan Indonesië brachten.

Rond 1990 waren de bilaterale verhoudingen ingrijpend veranderd zonder dat men zich dat in Den Haag voldoende realiseerde. Was Indonesië in de jaren zeventig nog de vragende partner, twintig jaar later was het enorme land minder hulpbehoevend en veel assertiever geworden.

Geïrriteerd door de bezwaren die Pronk met grote regelmaat inbracht tegen de schending van mensenrechten, koerste president Soeharto welbewust op een breuk aan. De manier waarop hij dat deed laat zich interpreteren als een nieuwe fase in het dekolonisatieproces. Als reactie op het doodschieten door Indonesische militairen van demonstranten in het bezette Dili (Oost-Timor), in november 1991, schortte Nederland de hulp aan Indonesië tijdelijk op. Enkele maanden later zegde Soeharto de samenwerking met Nederland op en werd de IGGI ontbonden. De president was de Haagse bemoeienis beu en verwees daarbij naar het Nederlandse koloniale verleden. Het besluit vond brede steun in de Indonesische samenleving en opnieuw had Nederland de betekenis van het Indonesische nationalisme onderschat.

Hierna volgde de derde fase in de betrekkingen, waarin het Haagse beleid gekenmerkt werd door een angstvallig gebrek aan visie. Typerend was het staatsbezoek van koningin Beatrix in 1995. In eigen land roerden vertegenwoordigers van de Indische gemeenschap en veteranen zich en besloot het kabinet-Kok om de koningin niet op 17 augustus bij de vijftigste viering van de onafhankelijkheid aanwezig te laten zijn. Het bezoek begon enkele dagen later en verliep uiterst stroef, temeer omdat Nederland niet in royale bewoording afstand nam van de gewelddadige kanten van het koloniale verleden.

In 1998 mocht minister Pronk, na het aftreden van Soeharto, het verzoek van president Habibie in ontvangst nemen om de hulprelatie te herstellen. Onder zijn opvolger Evelien Herfkens (1998-2002) voltrok zich echter een snelle ‘ontpronking’ van het beleid en werd hulp bij voorkeur via multilaterale instanties verstrekt. Daarmee werd de relatie met Indonesië in veiliger vaarwater geloodst. In politiek opzicht vond de normalisering van de wederzijdse betrekkingen op 17 augustus 2005 zijn bekroning toen minister van Buitenlandse Zaken Ben Bot, de zoon van Theo Bot, als eerste Nederlandse bewindspersoon aanwezig was bij de zestigste viering van de Indonesische onafhankelijkheid. Dat gebaar, en zijn verklaring dat Nederland bij de dekolonisatie ‘aan de verkeerde kant van de geschiedenis had gestaan’, werd aan Indonesische zijde zeer op prijs gesteld en vormde een flinke stap naar de voltooiing van de dekolonisatie.

Zo lijken het koloniale verleden en de scherpe kanten van de dekolonisatie zachtjes achter de horizon te verdwijnen. Het veelgenoemde trauma is nu wel met pensioen en de duizenden migranten en hun nakomelin-

gen hebben inmiddels hun weg in de Nederlandse samenleving gevonden. Maar komt er een nieuwe belangstelling voor het huidige Indonesië voor in de plaats? Desinteresse leidt tot onwetendheid en dat nodigt uit tot een eng provincialisme. Momenteel wordt de Indonesië-deskundigheid, die in de jaren zeventig en tachtig aan Nederlandse universiteiten is opgebouwd, in snel tempo afgebroken. Een schrijnend voorbeeld van het nieuwe provincialisme is het eindexamen geschiedenis, dat in 2007 en 2008 de koloniale relaties met Indonesië tot onderwerp heeft. Uit de eindtermen van dit onderwerp doemt een volstrekt achterhaald beeld op van een koloniale geschiedenis die wordt gedomineerd door een vrijwel exclusief Nederlands perspectief en waarin er geen ruimte is voor Indonesiërs als betekenisvolle actoren in hun eigen geschiedenis. Zo blijkt de dekolonisatie van het geschiedenisonderwijs nog lang niet voltooid.

Indonesië en Nederland delen, of ze dat nu leuk vonden of niet, een lange geschiedenis met vele postkoloniale vertakkingen. Nederland heeft nog altijd veel deskundigheid in huis, niet alleen over het koloniale verleden maar ook met betrekking tot het moderne Indonesië. Na 1998 is Indonesië met vallen en opstaan een democratisch land aan het worden waar tal van nieuwe interessante ontwikkelingen plaatsvinden waaraan vanuit Nederland op een zinvolle manier kan worden bijgedragen. De vraag is gerechtvaardigd of er in Indonesië nog een speciale belangstelling voor Nederland bestaat. Het antwoord op die vraag zal in hoge mate afhangen van de wijze waarop Nederland Indonesië kan helpen om beter toegang te krijgen tot Europa. Met het aan de dag leggen van desinteresse zal Nederland in dat opzicht weinig tot stand kunnen brengen. Er is nog veel te doen.

Geraadpleegde literatuur en andere bronnen

- Ananta, Aris, Evi Nurvidya Arifin and Leo Suryadinata (2005), *Emerging Democracy in Indonesia*. Singapore: ISEAS.
- Andaya, Barbara (2006), *The Flaming Womb. Repositioning women in early Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Aragon, Lorraine (2001), 'Communal violence in Poso, Central Sulawesi. Where people eat fish and fish eat people'. *Indonesia* 72: 45-79.
- (2007), 'Elite competition in Central Sulawesi', H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 39-66. Leiden: KITLV Press.
- Aspinall, Edward (2005a), *Opposing Suharto. Compromise, resistance, and regime change in Indonesia*. Stanford: Stanford University Press.
- (2005b), 'Elections and the normalization of politics in Indonesia'. *South East Asia Research* 13: 117-156.
- (2007), 'Aceh: Two years of peace'. *Inside Indonesia* 90.
- Aspinall, Edward and Harold Crouch (2003), *The Aceh Peace Process: Why it failed*. Washington: East-West Center.
- Barendregt, Bart (2006), 'Hoe klinkt de islamitische toekomst?' *ZemZem* 2, 1: 89-93.
- Barker, Joshua and Gerry van Klinken (2007), 'State in society in Indonesia'. Unpubl. ms.
- Barton, Greg (2000), 'View from the top. Interview with Gus Dur'. *Inside Indonesia* 64.
- (2002), *Abdurrahman Wahid: Muslim Democrat, Indonesian President*. Singapore: UNSW Press.
- Beatty, Andrew (1999), *Varieties of Javanese religion. An anthropological account*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bello, Walden (1998), 'The end of the Asian Miracle'. *Inside Indonesia* 53.
- Bird, Kelly (2001), 'The economy in 2000: still flat on its back'. G. Lloyd and G. Smith (eds), *Indonesia Today. The challenge of history*, 45-61. Singapore: ISEAS.
- Booth, Ann (2000), 'The impact of the Indonesian crisis on welfare. What do we

- know two years on?' C. Manning and P. van Diermen (eds), *Indonesia in Transition. Social aspects of reformasi and crisis*, 145-162. Singapore: ISEAS.
- Bourcher, David (2000), 'Habibie's interregnum: Reformasi, elections, regionalism and the struggle for power'. C. Manning and P. van Diermen (eds), *Indonesia in Transition. Social aspects of reformasi and crisis*, 15-38. Singapore: ISEAS.
- Bruinessen, Martin van (2002), 'Genealogies of Islamic radicalism in post-Soeharto Indonesia'. *Southeast Asia Research* 10:117-154.
- (2004), 'Post-Soeharto Muslim engagements with civil society and democratization'. H. Samuel and H. Schulte Nordholt (eds), *Indonesia in Transition. Rethinking 'civil society', 'region', 'crisis'*, 37-66. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Bruinessen, Martin van and Farid Wajidi (2006), '*Syu'un itjima*'iyah and the *kiai rakyat*: Traditionalist Islam, civil society and social concerns'. H. Schulte Nordholt (ed.), *Indonesian Transitions*, 205-248. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Burgers, Paul (2003), 'Household livelihood strategies in response to the economic crisis (1997-2001) in Kerinci, West Sumatra'. Henk Schulte Nordholt and Gusti Asnan (eds), *Indonesia in Transition. Work in Progress*, 161-180. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Butt, Simon (2006), 'Zealous reformers'. *Inside Indonesia* 87.
- Chauvel, Richard (2005), *Constructing Papuan Nationalism: History, ethnicity and adaptation*. Washington: East-West Center.
- Collins, Elisabeth Fuller (2004), "'Islam is the solution'". Dakwah and democracy in Indonesia'. Unpubl. paper.
- Colombijn, Freek (2003), 'When there is nothing to imagine. Nationalism in Riau'. P. Nas, G. Persoon and R. Jaffe (eds), *Framing Indonesian Realities. Essays in symbolic anthropology in honour of Reimar Schefold*, 333-370. Leiden: KITLV Press.
- Conboy, Ken (2003), *Kopassus. Inside Indonesia's special forces*. Jakarta/Singapore: Equinox.
- (2003), 'Current data on the Indonesian military elite'. *Indonesia* 75: 9-38.
- Davidson, Jamie (2003), 'The politics of violence on an Indonesian periphery'. *Southeast Asia Research* 11: 59-90.
- Davidson, Jamie and David Henley (eds) (2007), *The Revival of Tradition in Indonesian Politics. The development of adat from colonialism to indigenism*. London/New York: Routledge.
- Dick, Howard (2004), 'The Indonesian economy in the 1950s: Multiple exchange rates and business networks and centre-region relations'. H. Samuel and H. Schulte Nordholt (eds), *Indonesia in Transition. Rethinking 'civil society', 'region', 'crisis'*, 175-197. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Dieleman, Marleen (2007), *How Chinese are Entrepreneurial Strategies of Ethnic Chinese Business Groups in Southeast Asia?* Academisch Proefschrift, Universiteit Leiden.

- (2008), 'Transforming Indonesia's family business groups'. *Jakarta Post* 19-1-2008.
- Dijk, Kees van (2001), *A Country in Despair. Indonesia between 1997 and 2000*. Leiden: KITLV Press.
- (2004), 'Partai Keadilan Sejahtera. Radical, moderate, practical'. *Cleveringa Lecture*. Jakarta: KITLV.
- (2007), 'Labelling Indonesian and Malay Islam'. E. Steifeneder and A. Missbach (eds), *The Presence in the Past. A Festschrift in honour of Ingrid Wessel*, 231-250. Berlin: Regiospectra.
- Duncan, Christopher (2005), 'The other Maluku. Chronologies of conflict in North Maluku'. *Indonesia* 60: 53-80.
- Eindhoven, Myrna (2007), 'New colonizers? Identity, representation and government in the post-New Order Mentawai archipelago'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 67-89. Leiden: KITLV Press.
- Eklöf, Stefan (1999), *Indonesian Politics in Crisis. The long fall of Soeharto 1996-1998*. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies.
- Ellis, Andrew and Etsi Yudhini (2002), *Indonesia's New State Institution. The constitution completed*. Jakarta: National Democratic Institute.
- Erwiza Erman (2007), 'Deregulation of the tin trade and the creation of a local shadow state. A Bangka case study'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 177-202. Leiden: KITLV Press.
- Faucher, Carole (2007), 'Contesting boundaries in the Riau archipelago'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 443-458. Leiden: KITLV Press.
- Fealy, Greg (2001), 'Inside the Laskar Jihad'. *Inside Indonesia* 65.
- (2003), 'The lessons of Bali'. *Australian Financial Review* 10 October.
- (2004), 'Islamic radicalism in Indonesia: The faltering revival?' *Southeast Asian Affairs*: 104-121.
- Fealy, Greg and Virginia Hooker (eds) (2006), *Voice of Islam in Southeast Asia. A contemporary source book*. Singapore: ISEAS.
- Fitzpatrick, Daniel (2006), 'Private law and public law: Tangled threads in Indonesian land regulations'. H. Schulte Nordholt (ed.), *Indonesian Transition*, 75-113. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Fox, James (2004), 'Currents in contemporary Islam in Indonesia'. Paper presented at Harvard Asia Vision 21.
- Geertz, Clifford (1960), *Religion of Java*. Glencoe: The Free Press.
- Hadiz, Vedi (2003), 'Decentralization and democracy in Indonesia. A critique of neo-institutionalist perspectives'. *Working Paper* 47. City University of Hong Kong.

- Hefner, Robert (2000), *Civil Islam. Muslims and democratization in Indonesia*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- (2002), 'Civil Islam, democratization and violence in Indonesia: A comment'. *RIMA* 36: 67-75.
- (2003), 'Civic pluralism denied. The new media and *jihadi* violence in Indonesia'. D. Eickelman and J.W. Anderson (eds), *New Media in the Muslim World: The emerging public sphere*, 158-179. Bloomington: Indiana University Press.
- (ed.) (2004), *Remaking Muslim Politics. Pluralism, contestation, democratization*. Princeton: Princeton University Press.
- Henley, David, Maria Schouten and Alex Ulaen (2007), 'Preserving the peace in post-New Order Minahasa'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Subarto Indonesia*, 307-326. Leiden: KITLV Press.
- Hensbergen, Sam van (1998), 'Het einde van een tijdperk. De politieke, economische en sociale achtergronden van de crisis in Indonesië 1997-1998'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Hidayat, Syarif (2007), 'Shadow state, business and politics in the province of Banten'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Subarto Indonesia*, 203-224. Leiden: KITLV Press.
- Hill, Hal (ed.) (1994), *Indonesia's New Order. The dynamics of socio-economic transformation*. St. Leonards: Allen and Unwin.
- (2000), 'Indonesia. The strange and sudden death of a tiger economy'. *Oxford Development Studies* 28, 2: 117-139.
- Honna, Jun (2003), *Military Politics and Democratization in Indonesia*. London/New York: RoutledgeCurzon.
- (2006), 'Local civil-military relations during the first phase of democratic transition, 1999-2004: A comparison of West, Central and East Java'. *Indonesia* 82: 75-96.
- Huntington, Samuel (1993), 'Clash of civilizations?' *Foreign Affairs* 73: 22-49.
- Ichwan, Moch. Nur (2006), *Official Reform of Islam, State Islam and the Ministry of Religious Affairs in Contemporary Indonesia*. PhD thesis, Universiteit Tilburg.
- Indiyanto, Agus and Edwin de Jong, Gerben Nooteboom and Ben White (2006), 'Close encounters and distant violence. Local experiences of Indonesia's "total crisis"'. Henk Schulte Nordholt (ed.), *Indonesian Transitions*, 23-74. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- International Crisis Group (ICG)* (2001a), 'Bad Debt. The politics of financial reform in Indonesia'. Brussel/Jakarta: Asia Report 15.
- (2001b), 'Indonesian Presidential Crisis'. Brussel/Jakarta: Indonesia Briefing.
- (2001c), 'Indonesia: Impunity versus accountability for gross human rights violations'. Brussel/Jakarta: Asia Report 12.
- (2001d), 'Indonesia: National police reform'. Brussel/Jakarta: Asia Report 13.

- (2001e), 'Violence and radical Muslims'. Brussel/Jakarta: Indonesia Briefing.
- (2002a), 'Indonesia: Resources and conflict in Papua'. Brussel/Jakarta: Asia Report 39.
- (2002b), 'Al-Qaeda in Southeast Asia. The case of the "Ngruki network" in Indonesia'. Brussel/Jakarta: Indonesia Briefing.
- (2002c), 'How the Jemaah Islamiyah terrorist network operates'. Brussel/Jakarta: Asia Report 43.
- (2003a), 'Dividing Papua: How not to do it'. Brussel/Jakarta: Indonesia Briefing.
- (2003b), 'Aceh. A fragile peace'. Brussel/Jakarta: Asia Report 47.
- (2003c), 'Jemaah Islamiyah in Southeast Asia: Damaged but still dangerous'. Brussel/Jakarta: Asia Report 63.
- (2003d), 'Indonesia Background: A guide to the 2004 elections'. Brussel/Jakarta: Asia Report 71.
- (2004a), 'Indonesia Background: Why salafism and terrorism mostly don't mix'. Brussel/Jakarta: Asia Report 83.
- (2004b), 'Indonesia: Rethinking internal security strategy'. Brussel/Jakarta: Asia Report 90.
- (2005a), 'Understanding Islamism'. Brussel: Middle East/North Africa Report 37.
- (2005b), 'Aceh. A new chance for peace'. Brussel/Jakarta: Asia Briefing 40.
- (2006a), 'Acehs Local Elections: The role of the Free Aceh Movement (GAM)'. Brussel/Jakarta: Asia Briefing 57.
- (2006b), 'Islamic Law and Criminal Justice in Aceh'. Brussel/Jakarta: Asia Report 117.
- (2007a), 'Indonesian Papua: A local perspective on the conflict'. Brussel/Jakarta: Asia Briefing 66.
- (2007b), 'Indonesia: How GAM won in Aceh'. Brussel/Jakarta: Asia Briefing 61.
- (2007c), 'Aceh: Post-conflict complications'. Brussel/Jakarta: Asia Report 139.
- Jong, J.J.P. de (2006), 'Postkoloniale depressies en speciale banden'. *ZemZem* 2, 1: 46-51.
- Jurriens, Edwin (2007), 'Battle royal'. *Inside Indonesia* 90.
- Klinken, Gerry van (2001), 'The new conservatives'. *Inside Indonesia* 66.
- (2007a), *Communal Violence and Democratization in Indonesia. Small town wars*. Londen/New York: Routledge.
- (2007b), 'The return of the sultans. The communitarian turn in local politics'. J. Davidson and D. Henley (eds), *The Revival of Tradition in Indonesian Politics. The development of adat from colonialism to indigenism*, 149-169. Londen/New York: Routledge.
- Kraince, Richard (2000), 'The role of Islamic students in the *Reformasi* struggle: KAMMI (*Kesatuan Aksi Mahasiswa Muslim Indonesia*), the Indonesian Muslim Student Action Union'. *Studia Islamika* 7, 1: 3-50.

- Laffan, Michael (2003), *Islamic Nationhood and Colonial Indonesia. The umma below the winds*. Londen/New York: RoutledgeCurzon.
- Leeuwen, Lizzy van (2005), *Lost in Mall. An ethnography of middle class Jakarta in the 1990s*. Academisch Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Liddle, R.W. and Saiful Mujani (2006), 'Indonesia in 2005'. *Asian Survey* 46: 132-139.
- (n.d.), 'The Islamic challenge to democratic consolidation in Indonesia'. Unpubl. paper.
- (n.d.), 'Islamism in democratic Indonesia. Findings of a new survey'. Unpubl. paper.
- Liem, S.L. (2006), 'Civil supremacy and reform of the military'. *Tapol Bulletin* 182.
- Lim, Merlyna (2005a), @*rchipelago Online. The internet and political activism in Indonesia*. Academisch Proefschrift, Universiteit Twente.
- (2005b), *Islamic Radicalism and anti-Americanism in Indonesia: The role of the Internet*. Washington: East-West Center.
- Lindsey, Tim (2000), 'Black letter, black market, and bad faith: Corruption and the failure of law reform'. C. Manning and P. van Diermen (eds), *Indonesia in Transition. Social aspects of reformasi and crisis*, 278-292. Singapore: ISEAS.
- (2001), 'The criminal state: premanisme and the new Indonesia'. G. Lloyd and G. Smith (eds), *Indonesia Today. The challenge of history*, 283-297. Singapore: ISEAS.
- (2006), 'Muddling through'. *Inside Indonesia* 87.
- Lont, Hotze and Benjamin White (2003), 'Critical review of crisis studies, 1998-2002. Debates on poverty, employment, and solidarity in Indonesia'. H. Schulte Nordholt and Gusti Asnan (eds), *Indonesia in Transition. Work in Progress*, 125-160. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Lowry, R. (1996), *The Armed Forces of Indonesia*. St. Leonards: Allen and Unwin.
- MacDougall, John (2007), 'Criminality and the political economy of security in Lombok'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 281-306. Leiden: KITLV Press.
- McCarthy, John (2007), 'Sold down the river. Renegotiating public power over nature in Central Kalimantan'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 151-176. Leiden: KITLV Press.
- McGibbon, Rodd (2006), 'Local leadership and the Aceh conflict'. A. Reid (ed.), *Verandah of Violence. The background of the Aceh problem*, 315-359. Singapore: Singapore University Press.
- McGregor, Katharine (2005), 'Forty years on'. *Inside Indonesia* 84.
- (2007), *History in Uniform. Military ideology and the construction of Indonesia's past*. Singapore: NUS Press.
- McIntyre, Angus (1997), 'In search of Megawati Soekarnoputri'. Working pa-

- per 103 Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, Clayton Vic.
- McLeod, Ross (2005), 'The struggle to regain effective government under democracy in Indonesia'. *Bulletin of Indonesian Economic Studies* 41: 367-386.
- Meuleman, Johan (n.d.), 'Development of dakwah, dakwah of development, and competition for authority in Indonesia'. Unpubl. paper.
- Mietzner, Marcus (1999), 'From Soeharto to Habibie: the Indonesian armed forces and political Islam during the transition'. G. Forrester (ed.), *Post-Soeharto Indonesia: Renewal or chaos?*, 65-102. Singapore: ISEAS.
- (2000), 'The 1999 general session: Wahid, Megawati and the fight for the presidency'. C. Manning and P. van Diermen (eds), *Indonesia in Transition. Social aspects of reformasi and crisis*, 39-59. Singapore: ISEAS.
- (2001), 'Abdurrahman's Indonesia: political conflict and institutional crisis'. G. Lloyd and G. Smith (eds), *Indonesia Today. The challenge of history*, 29-44. Singapore: ISEAS.
- (2002), 'Politics of engagement. The Indonesian armed forces, Islamic extremism, and the 'war on terror''. *The Brown Journal of World Affairs* 9, 1: 71-84.
- (2005), 'Local democracy'. *Inside Indonesia* 85.
- (2006a), *The Politics of Military Reform in Post-Subarto Indonesia. Elite conflict, nationalism, and institutional resistance*. Washington: East-West Center.
- (2006b), 'The 2005 local elections. Empowerment of the electorate or entrenchment of the New Order oligarchy?' Unpubl. paper.
- (2007), 'Party financing in post-Soeharto Indonesia. Between state subsidy and political corruption'. *Contemporary Southeast Asia* 29: 238-263.
- Munir (2000), 'The slow birth of democracy'. *Inside Indonesia* 63.
- Nadirsyah Hasan (2005), 'Religion and the Indonesian constitution: A recent debate'. *Journal of Southeast Asian Studies* 36: 419-440.
- Najib Azca, Mohamed (2006), 'In between military and militia. The dynamics of the security forces in the communal conflict in Ambon'. *Asian Journal of Social Sciences* 34: 431-455.
- Noorhaidi Hassan (2006), *Laskar Jihad. Islam, militancy, and the quest for identity in post-New Order Indonesia*. Ithaca: Cornell Southeast Asia Program.
- (2007), 'The making of public Islam. Piety, agency and the commodification of the landscape of the Indonesian public sphere'. Unpubl. paper.
- Oostindie, Gert en Henk Schulte Nordholt (2006), 'Nederland en zijn koloniale verleden. Moeizame overgang van kolonisatie naar buitenlands beleid'. *Internationale Spectator* 60: 573-577.
- O'Rourke, Kevin (2002), *Reformasi. The struggle for power in post-Soeharto Indonesia*. Crows Nest: Allen and Unwin.
- Parry, Richard Lloyd (2006), 'What young men do'. *In the Time of Madness*, 17-84. Londen: Vintage Books.

- Peperkamp, Marijn (2002), 'Mahasiswa mau apa? De Indonesische studentengeweging na de val van Soeharto'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Pettifor, Ann (2002), 'Dirty debt'. *Inside Indonesia* 67.
- Poeze, Eelco (2006), 'Pedaalridders in Yogyakarta. De becakrijders van Jalan Prawirotaman'. Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.
- Randall, Jesse (1998), 'Political gangsters'. *Inside Indonesia* 53.
- Rathomy, Arief Ihsan (2006), *PKS dan HTI: Genealogi dan pemikiran demokrasi*. Yogyakarta: Laboratorium Jurusan Ilmu Pemerintahan Fisipol UGM.
- Ricklefs, Merl (2001), *A History of Modern Indonesia since c.1200*. 3rd ed. Stanford: Stanford University Press.
- (2006), 'The birth of the abangan'. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 162: 35-55.
- Rinakit, Sukardi (2005), *The Indonesian Military After the New Order*. Copenhagen: NIAS Press/Singapore: ISEAS.
- Robinson, Geoffrey (2003), *East Timor 1999. Crimes against humanity. A report commissioned by the UN office of the High Commissioner for human rights* (unpubl.).
- Robison, Richard and Vedi Hadiz (2004), *Reorganising Power in Indonesia. The politics of oligarchy in an age of markets*. Londen/New York: RoutledgeCurzon.
- Roest, Yvonne (1999), 'Hoop en onzekerheid. Indonesië opzoek naar hernieuwde democratie'. Doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam.
- Roosa, John (2006), *Pretext for Mass Murder. The September 30th movement and Soeharto's coup d'etat in Indonesia*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Said, Salim (2006a), *Legitimizing Military Rule. Indonesian armed forces ideology 1958-2000*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan/Hongkong: SEA Research Centre.
- (2006b), *Soeharto's Armed Forces. Problems of civil military relations in Indonesia*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan.
- Schulte Nordholt, Henk (2003), 'Renegotiating boundaries. Access, agency and identity in post-Soeharto Indonesia'. *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 159: 550-589.
- (2007), *Bali: An Open Fortress. Regional autonomy, electoral democracy, and entrenched identities*. Singapore: Singapore University Press.
- Schulte Nordholt, Henk (ed.) (2006), *Indonesian Transitions*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Schulte Nordholt, Henk and Gerry van Klinken (eds) (2007), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Soeharto Indonesia*. Leiden: KITLV Press.
- Schulte Nordholt, Nico (1995), *Indonesië. Mensen, politiek, economie, cultuur*. Amsterdam: KIT/Den Haag: Novib.
- (1998), 'Soeharto's laatste pokerspel: verandering van klimaat in Indonesië'.

- Internationale Spectator* 52: 267-272.
- (1999), 'His dream came true. Now the spiritual leader needs divine guidance to help him rule'. *Time Asia* 1-11-1999.
- (2000), 'De eerste honderd dagen van Abdurrahman Wahid'. *Internationale Spectator* 54: 59-64.
- (2006), 'Enkele reis Nederland'. *ZemZem* 2, 1: 52-57.
- Schwartz, Adam (1999), *A Nation in Waiting. Indonesia's search for stability*. St. Leonards: Allen and Unwin.
- Shiraishi, Takashi (1999), 'The Indonesian military in politics'. A. Schwartz and J. Paris (eds), *The Politics of post-Soeharto Indonesia*, 73-86. New York: The Council on Foreign Relations Press.
- Sidel, John (1998), 'Macet total. Logistics of circulation and accumulation in the demise of Indonesia's New Order'. *Indonesia* 66: 159-194.
- (2006), *Riots, Pogroms, Jihad. Religious violence in Indonesia*. Ithaca/Londen: Cornell University Press.
- Slater, Dan (2004), 'Indonesia's accountability trap: Party cartels and presidential power after democratic transition'. *Indonesia* 78: 61-92.
- Smith, Claire (2006), 'Power, patronage and political machines in post-conflict Indonesia'. Unpubl. paper.
- Smith-Kipp, Rita (1996), *Dissociated Identities. Ethnicity, religion and class in an Indonesian society*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Soemardjan, Selo (ed.) (1999), *Kisah Perjuangan Reformasi*. Jakarta: Pustaka Sinar Harapan.
- Spyer, Patricia (2002), 'Fire without smoke and other phantoms of Ambon's violence: Media effect, agency and the work of imagination'. *Indonesia* 74: 21-36.
- Steele, Janet (2005), *Wars Witin. The story of Tempo, an Indonesian magazine in Soeharto's Indonesia*. Jakarta/Singapore: Equinox Publishing/Singapore: ISEAS.
- Syukur, Abdul (2003), *Gerakan Usroh di Indonesai. Peristiwa Lampung 1989*. Jakarta: Ombak.
- Tan, Paige Johnson (2006), 'Indonesia seven years after Soeharto: Party system institutionalization in a new democracy'. *Contemporary Southeast Asia* 28: 88-114.
- Tanasaldy, Taufik (2007), 'Ethnic identity politics in West Kalimantan'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 349-372. Leiden: KITLV Press.
- Tesoro, Jose Manuel (2004), *The Invisible Palace. The true story of a journalist's murder in Java*. Jakarta/Singapore: Equinox Publishing.
- Timmer, Jaap (2007), 'Erring decentralization and elite politics in Papua'. H. Schulte Nordholt and G. van Klinken (eds), *Renegotiating Boundaries. Local politics in post-Suharto Indonesia*, 459-482. Leiden: KITLV Press.
- Tomsa, Dirk (2006), 'The defeat of centralized paternalism: Factionalism, assertive regional cadres, and the long fall of Golkar chairman Akbar Tandjung'. *Indonesia* 81: 1-22.

- Tsing, Anna (2005), *Friction. An ethnography of global connection*. Princeton/Oxford: Princeton University Press.
- USAID (2006), *Decentralization 2006. Stocktaking on Indonesia's recent decentralization reforms*. Jakarta: USAID.
- Vlasblom, Dirk (2004), *Papoea. Een geschiedenis*. Amsterdam: Mets en Schilt.
- (2005), *Indonesië. Mensen, politiek, economie, cultuur, milieu*. Amsterdam: KIT Publishers.
- (2006), 'Abu Bakar Ba'ashir. Goeroe van de haat'. *ZemZem* 2, 1: 58-63.
- Wander, Jürgen (2007), *Islam als lifestyle. Een inblik in de dromen en motivaties van radicaal islamitische studenten in Yogyakarta*. MA thesis. Universiteit van Amsterdam.
- Ward, Ken (2007), 'Dealing with Democratic Indonesia: The Yudhoyono years'. Sydney: Lowy Institute.
- Watson, C.W. (2005), 'A popular Indonesian preacher: The significance of A.A. Gymnastiar'. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 11: 773-792.
- White, Benjamin (2004), 'Towards a social history of economic crises: Yogyakarta in the 1930s, 1960s and 1990s'. Hanneman Samuel and Henk Schulte Nordholt (eds), *Indonesia in Transition. Rethinking 'Civil Society', 'Region' and 'Crisis'*, 197-222. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- World Bank (2005), 'Indonesia: Economic and Social Update'. Jakarta: World Bank.
- (2006a), 'Indonesia: Economic and Social Update'. Jakarta: World Bank.
- (2006b), 'Making the New Indonesia Work for the Poor'. Jakarta: World Bank.
- (2007), 'Indonesia. Public expenditure review'. Washington/Jakarta: World Bank.

Kranten en tijdschriften

Afkar Tashwirul
Asia Times
Asia View
The Bulletin
Editor
Far Eastern Economic Review (FEER)
Inside Indonesia
Jakarta Post
Kompas
Laksamana.net
NRC Handelsblad
The Straits Times
De Telegraaf
Tempo

Time Magazine
de Volkskrant

Films

Retel Helmrich, Leonard (2001), *De stand van de zon*, Amsterdam: Scarabee
Films.
(2004), *De stand van de maan*, Amsterdam: Scarabee Films.

Register

- aanslag, *zie* terrorisme
Aartsen, Jozias van 93
abangan 161
Abduh, Muhammad 162-164
Abdullah, Hasbi 240-241
Abdurrachim, Imanuddin 168
ABRI (Angkatan Bersenjata Republik Indonesia) 198
adat 149-153, 159
Afghani, Jamal al-din al- 162
Ahmadiyah-sekte 192
Ahtisaari, Martti 239
Aidit, Dipa 16
Ajeg Bali 158-159
Al Qaida 138, 160, 167, 171, 176, 179, 181
al-Irsyad 164, 172, 177
Ali 162
Allah 164, 167, 173, 187
AMAN (Aliansi Masyarakat Adat Nusantara) 150-151
Ambon 78, 84, 99, 129, 139-143, 146, 175, 207, 228, 232
AMM (Aceh Monitoring Mission) 240
Amrozi 180
Andili, Bahar 144-146
Annan, Kofi 99
Anwar, Yusuf 232
APKINDO 134
Aquino, Cory 43, 68
Ari 34
Asyari, Kiai Haji Hasyim 96, 164
Atatürk, Kemal 163
Atjeh 9, 38, 84, 87-89, 92, 97-98, 100-101, 105-106, 113, 121-129, 135, 159, 165, 175, 178, 187, 200, 207, 210, 217, 237-241, 248-249
Atmonegoro, Soedjono 76
Atururi, Abraham 129
Aung Sang Suu Kyi 43
Ba'ashir, Abu Bakar 177-181, 184, 188
Bais 201
Bakin 201-210
Bakrie, Aburizal 232, 242, 244
Bali 7, 16, 55, 81-82, 84-85, 92, 96, 116-117, 153, 155-159, 165, 175-181, 184, 186, 211, 218, 222, 224, 228-229, 233, 236
Bambang Sudibiyo 104
Bambang Trihatmodjo 33, 46, 53, 76
Bangka 117, 120
Bank Central Asia 30, 58
Banna, Hasan al- 167
Beatrix, koningin 256
Belitung 117, 120
BIN 210-211, 247-248
Boediono 244-245
Bot, Ben 256
Bot, Theo 254-256

- Brimob (Mobiele Brigade) 141, 201
 Brown, Dan 191
 Bruchori, Jeffrey al- 191
 Brunei 105, 154
 Brunei, sultan van 105
 Budi Utomo 66
 burgerschap 22, 70, 111, 159, 249-251
 Buru 21
 Bush, George W. 171, 180, 191, 230

 Camdessus, Michel 56
 Chassan S. 119
 Chinezen 12, 31, 34, 48, 58, 62-63, 84, 100, 133, 150, 155
 christenen 40-41, 48, 62, 78, 99-100, 136-142, 144-147, 160, 169-171, 173, 175, 179, 192, 222, 230
 CIA 180, 184, 191
 civil society, masyarakat madani 27, 71, 113, 118, 159, 192, 250
 Clinton, Bill 56
 Constitutionele Gerechtshof 219, 245
 Consultative Group on Indonesia 36
 corruptie 23, 26, 38, 41, 50, 61, 70, 75-76, 79, 82-83, 97, 99, 104-106, 108, 110, 119, 123, 125, 129, 152, 169, 184, 190, 207, 219, 221-222, 224, 226, 234-235, 239, 241, 245-246, 252

 Dahlan, Achmad 163
 dakwah 165-170, 182, 184
 Darusman, Marzuki 97, 101
 Davidson, Jamie 133
 DDII (Dewan Dakwah Islamiyah Indonesia) 166-169, 177
 decentralisatie 8, 55, 112-115, 117-121, 129-130, 136, 149, 157, 159, 186, 213-214, 219, 234, 250

 democratie, democratisering 7, 9, 14, 18-19, 22, 27-28, 42, 70, 74, 84, 112-114, 118, 130, 136, 147, 152, 159, 167, 173, 184, 196, 212-213, 217-218, 220, 223, 230, 237, 248-251
 Dick, Howard 196
 Dili, Belo van 47
 Djalil, Matori Abdul 210
 Djarot, Eros 221
 Domeinverklaring 150
 Dorodjatun Kuntoro Jakti 109
 DPD (Raad van Regionale Vertegenwoordigers) 219, 221, 236
 dwifungsi 24, 74, 197, 204-205, 208, 231

 economische crisis, monetaire crisis, krismon 7-8, 11, 45, 51, 53, 55-56, 58-59, 62, 68, 86, 90, 113, 131, 136, 140, 148, 170, 220, 232, 243
 Eluay, Theys 127-128
 etniciteit 131

 Falantil 88-90
 Feith, Pieter 240
 Filippijnen 43, 68-69, 124, 177-179
 Flores 138, 207
 FORKOT 60
 Forum Komunikasi Kraton-Kraton Indonesia 153
 FPI (Front voor de Verdediging van de Islam) 77, 173
 Fretilin 25

 GAM (Gerakan Acheh Merdeka) 38, 87, 121-126, 175, 238-241
 Geertz, Clifford 161
 Geleide Democratie 14, 18, 114, 196
 Ghalib, Andi 76
 Ghufron, Ali, *zie* Muklas

- Golkar 19, 23, 26-27, 39, 41, 43, 49-50, 57-58, 63, 65, 72-74, 80-87, 90, 93-95, 102, 104, 106-107, 114, 123, 127-129, 137, 141, 143-145, 148, 157, 166, 203, 205, 213, 218, 221-233, 236, 250
- Gorbatsjov, Michail 35
- Groene Revolutie 20
- grondwet 43, 59, 114, 165-166, 183, 186, 198, 219-220, 230, 245, 252
- Gumelar, Agum 227
- Gunawan Muhammad 47
- Gusmão, Xanana 39, 87-90, 92
- Guterres, Eurico 90, 110
- Gymnastiar, A.A. 190-191, 193
- Habibie, Yusuf 8, 29, 31, 35, 39-42, 49-50, 56, 58-59, 62, 66-68, 71-76, 78-79, 81-82, 87-89, 91-95, 97, 109-110, 122, 126, 143, 185, 205-206, 233, 256
- hadith 162, 191
- Hadiz, Vedi 33, 111
- Halmaheira 143-146
- Hambali 179, 181
- Hamengkobuwono x, *zie* sultan van Yogyakarta
- Hamid, Syarwan 65, 79
- Hanke, Steve 57
- Harmoko 58, 63, 65, 72
- Hartono, oud-generaal 222
- Hasan, Bob 34, 59, 104
- Hasan di Tiro, Teungku 121
- Hashim Djojohadikumo 57
- Hassan, Noorhaidi 174
- Hasyim, Wahid 96
- Hatta, Mohammed 166
- Haz, Hamzah 82, 104, 107, 181, 227, 229
- Hefner, Robert 49
- Hendropriyono, kolonel 178, 204, 210-211
- Henri Dunant-centrum 122-124
- Herawati, Kristiani 231
- Herfkens, Evelien 256
- Hidayat Nur Wahid, dr. 183-184
- hindoeïsme 155, 158, 161
- Hizbut Tahrir 184
- HMI (Himpunan Mahasiswa Islam) 41, 60-61, 68, 72, 145, 188, 227, 231
- houtkap 34, 39, 116, 124, 126-127, 129, 132-134, 139, 150-151, 159, 202, 214, 240-241, 252
- Huntington, Samuel 170
- Husodo, Siswono Yudho 227
- Hutomo Mandala Putra, *zie* Tommy Soeharto
- Ibno Sutowo, generaal 23
- IBRA (Indonesian Bank Restructuring Agency) 78, 92, 102-104
- Ibu Tien 45-46
- ICMI (Ikatan Cendekiawan Muslim se-Indonesia) 41-42, 46-47, 49-50, 59-62, 68, 72, 136, 141, 155, 169-171, 184, 192, 204
- IGGI (Inter Governementale Groep voor Indonesie) 20, 29, 36, 255-256
- IMF (Internationaal Monetair Fonds) 31, 52-53, 56-59, 62, 72, 109, 170, 245
- Imparsial 247
- Indosiar 233
- International Crisis Group 175, 177-178
- Irwandi Yusuf 240-241
- islam 7, 9, 12, 22, 28, 40-42, 62, 71, 73, 77, 82-83, 86, 97, 144, 149, 160-173, 176-181, 183-185, 187-193, 226-227
- islamisering 9, 41, 160, 166, 169, 189-190, 192-193
- islamisme 160-161, 164, 175, 189, 192-193

- Jakarta 10, 12, 14, 21, 25, 33, 38,
46-48, 53, 57, 60, 62-64, 66-67,
71, 74-78, 84, 86-89, 91-92, 96,
98-100, 103, 107-108, 110, 112-
119, 121, 123-131, 140, 142,
152, 154-155, 166, 168-169,
171-173, 176, 186, 200, 204,
207, 214, 218, 220, 222, 225,
231, 236, 239-244, 246, 251,
254
- Java 12-14, 16-17, 20-21, 30, 34,
38, 40-41, 43, 48-49, 55, 61, 64,
71, 74, 76-77, 80-81, 84-86, 90,
94, 107, 112, 114, 118-119, 131,
137, 139, 150, 152, 155, 161,
163-165, 174, 176, 181, 186,
188, 193, 202, 204, 214, 218,
222-231, 237, 241-242
- Java-oorlog 174
- Jema'ah Islamyah 176-182, 188,
192
- Jezus Christus 127
- jilbab 160, 168, 186, 189
- Joedodo, minister 46
- jubah 168
- Jusuf, generaal 203
- Kalimantan 9, 20, 31, 46, 52, 78,
99, 113-114, 117, 120-121, 129,
132-136, 147, 152-153, 165,
200, 236
- Kalla, Jusuf 104-105, 109, 138,
142, 227-229, 231-233, 238-
239, 242, 244-245, 249
- KAMMI (Kesatuan Aksi Mahasiswa
Muslim Indonesia) 60, 68, 182,
191, 222
- Kartasmita, Ginanjar 66, 72,
220
- Kartasmita, Syafruddin 108
- Kartosowirjo, S.M. 165
- Kennedy, John F. 228
- Khomeiny, ayatollah 28, 168
- Kiemas, Taufik 104, 108, 110,
218, 223, 229
- Klinken, Gerry van 130, 132-133,
135
- KNIL (Koninklijk Nederlands Indisch
Leger) 194-195, 199
- Kohl, Helmut 56
- Kok, Wim 256
- Kontras 247
- Kopkamtib 197
- koran 40, 162, 183, 187, 191
- Korps Speciale Troepen 200
- Koude Oorlog 15, 17, 45, 48, 113,
167, 199
- Kousbroek, Rudy 189
- KPM (Koninklijke Paketvaart
Maatschappij) 12
- KPU (verkiezingscommissie) 221-
223
- Krugman, Paul 51
- Kupang 77
- Kutai Kertanegara, sultan van 152
- Kwik Gian Gie 81, 97
- Laden, Osama bin 171-172, 174,
176, 179
- Ladjalani, Damsyik 136-137
- Lapindo 242
- Laskar Jihad 100, 138, 142, 160,
165, 172-175, 177, 179, 182,
192
- Latuconsina, Akib 139-140
- Latuconsina, Saleh 139
- LBH (Lembaga Bantuan Hukum)
37
- liberale islam 188
- Liem Sioe Liong 30, 34, 58, 63,
104, 202
- Lingga 153
- LIPIA (Islamitisch Arabisch
Wetenschappelijk Instituut)
168, 172-173
- Lombok 99, 148-149, 155, 186
- Lopa, Baharudin 104
- Machfud 209
- Madjid, Nurcholish 64-65, 180, 188

- Mahathir 68
 Mahendra, Yusril 82, 99, 109
 Mahmud, Syamsuddin 123
 Maleise elite 154
 Maleisië 15, 20, 68-69, 148, 154,
 177-179, 207, 244
 Manaf, Muzakkir 239
 Marcos, Ferdinand 38, 61, 68
 Mardan Adijaya Kesuma Ibrahim,
 dr. 152
 Marimutu Sinivasan 57, 103-104
 Marsinah 43
 massamoorden 15, 17, 197, 204
 Masyumi 14, 18, 82, 86, 166, 177
 Mboi, Ben 252
 Medan 38, 47, 62, 119, 207
 Megawati Soekarnoputri 9, 25, 42-
 43, 46-48, 50, 58, 65, 74, 79, 81-
 83, 86, 89, 93-96, 101, 104, 106-
 111, 123, 125, 128, 175, 178,
 181, 204, 210, 217-218, 221-
 224, 226-233, 248, 250
 mensenrechten 20, 25, 37, 39, 87,
 97-101, 110, 183, 204-205, 212,
 215, 227, 231, 245, 247, 249,
 252, 255-256
 middenklasse 20, 22, 27-28, 38,
 40-42, 51, 54-55, 60, 170, 188-
 192, 195
 Mirza Ghulam Ahmat 193
 MMI (Majelis Mujahidin Indonesia)
 179, 184
 Mochamad Idjon Djanbi, *zie* Rokus
 Bernardus Visser
 Mohammed, profet 162
 Mook, luitenant-gouverneur-
 generaal Van 13, 114
 Moslim Broederschap 166, 169,
 179
 MPR (Majelis Permusyawaratan
 Rakyat), Volkscongres 27, 74,
 85-86, 219
 Muchdi Purwo Pranoto, generaal
 60, 247
 Muhammadiyah 40, 50, 83, 144,
 163-164, 166, 171, 186-188
 MUI (Majelis Ulama Indonesia)
 192
 Muklas 179-181
 Munir Said bin Thalib 211, 246-
 247, 252
 Murdani, Benny 25, 39-40, 42,
 108, 200, 203
 Mursjid, Saadilah 66
 Murtopo, Ali 19, 177, 201, 203
 Muzadi, Hasyim 226-227
 Muzakkar, Kahar 177
 Najib, Emha Aimun 188
 Narada, Satria 158
 Nasser, Gamal Abdel 167
 Nasution, A.H. 195-196
 nationalisme 81-82, 132, 149, 175,
 254, 256
 Natsir, Mohammed 165-167, 169
 Nazar, Muhammad 100, 122, 241
 neosalafisme, *zie* salafisme
 Nias 237
 Nieuw-Guinea, Papoea, Irian 15,
 20, 25, 34, 38-39, 87-88, 92, 97,
 100-101, 106, 108, 113, 117,
 121-122, 125-129, 159, 199-
 200, 210, 236-237, 249, 253-255
 Nieuwe Orde 7-8, 11, 15, 17-24,
 26-29, 32-33, 36, 39-41, 43-44,
 62, 74, 76, 79, 81-82, 84, 105,
 112-115, 127, 131, 136, 150,
 152, 158, 167, 170, 182-183,
 194, 197, 199-202, 213, 220,
 222, 250
 Nistelrooy, Ruud van 192
 Nitisastro, Widjojo 72
 NU (Nahdlatul Ulama) 16, 40-42,
 49, 83, 86, 96-97, 105, 107, 164,
 166, 186-188, 226-228
 ontbossing, *zie* houtkap
 Oost-Timor, Timor Leste 7, 20, 25,
 39, 42, 77, 87-92, 94, 97-99,
 101, 110, 122, 170, 178, 200,

- 204, 206, 208, 211, 231, 256
 OPM (Organisasi Papua Merdeka) 126
 Opsus 201
- Kapkahan, Mohtar 47-48, 73
 Paloh, Surya 238
 Pamungkas, Sri Bintang 47-48, 50
 PAN (Partai Amanat Nasional) 83-86, 102, 104, 182, 221-222, 224-225, 232
 Pancasila 27-28, 44, 77, 137, 198, 222
 Partai Indonesia Baru 83
 Partai Keadilan 85, 182-183, 222
 Patanga, Arief 136
 Patiro, Yahya 136-138
 PBB (Partai Bulan Bintang) 82, 85-86, 181-182, 221, 224, 232
 PD (Partai Demokrat) 222-225
 PDI (Partai Demokrasi Indonesia) 19, 27, 42, 46-48, 50, 79, 81, 83-87, 93-94, 96-97, 102, 104, 106-108, 110, 128, 137, 141, 157, 218-219, 221-227, 229-233, 250
 PDI-P (Partai Demokrasi Indonesia-Perjuangan) 81, 83-87, 93-94, 96-97, 102, 104, 106-107, 110, 128, 137, 141, 157, 218-219, 221-227, 229-230, 232-233, 250
 PDS (Partai Damai Sejahtera) 224, 229
 Pemekaran 117-118, 128, 138, 213, 235
 Pemuda Pancasila 44, 77, 137, 222
 Persatuan Islam (Persis) 164-166, 177
 Pertamina 23, 76, 102, 251
 pesantren 41, 164, 172, 177-179, 188, 190
 PKB (Partai Kebangkitan Bangsa) 82-87, 93, 107, 218, 221-222, 224-225, 232
 PKI, communisten, communistische partij 13-18, 40, 77, 86, 173-174, 196, 198, 200, 215, 245
 PKPB (Partai Karya Peduli Bangsa) 222
 PKS (Partai Keadilan Sejahtera) 182-184, 186, 189, 191-192, 222-225, 232, 238-249
 Poetin, Vladimir 230
 politie 24, 90, 103, 105, 107, 119, 120-121, 128, 135, 140-141, 156-157, 173, 177, 197-198, 201, 205-207, 211, 214, 239, 246-248, 251
 Polycarpus 247-248
 Pot, Pol 17
 PPP (Partai Persatuan Pembangunan) 19, 27, 40-41, 50, 82-87, 104, 107, 137, 141, 177, 181, 221, 224, 227-229, 232, 240
 Prabowo Subianto 42, 57-60, 64, 66-67, 72, 87, 200, 203-205, 208
 Prawowo 57
 PRD (Partai Rakyat Demokratik) 48, 60, 79
 Preman 44, 48, 63, 78, 110, 119-121, 140, 142, 157, 173, 214
 Pronk, Jan 35, 255-256
 PSI 18
 Puteh, Abdullah 123, 125, 128, 239
- Qutb, Sayyid 167, 171
- Rab, Tabrani 154
 Rabobank 176
 Rachmawati 109, 222
 Rahardja, Hendra 57
 Rais, Amien 42, 49-50, 58, 60-61, 64, 66, 68, 74, 83, 86, 89, 93-94, 96, 99, 171, 182, 204, 227, 229
 Ramadan (vastenmaand) 136, 140-141, 161, 169, 184, 186, 189-190
 Ramos Horta, Jose 47
 Rashid, Ryaas 79, 114, 116

- Raweyai, Yorries 77
- rechtsstaat 30, 70, 212, 217, 219, 230, 243, 250-251
- Reformasi 49, 66, 68, 70, 75, 83, 108, 111, 143, 153, 158, 203, 214-215, 217, 222, 230-231
- regionaal geweld 87, 129
- regionale autonomie 14, 22, 73, 112-117, 125, 129, 131, 133-134, 147, 149, 152-154, 157, 159
- Retel Helmrich, Leonard 160
- Riau 153-155
- Ricklefs, Merle 161, 193
- Rinakit, Sukardi 61, 93
- Rizieq, al-Habieb Muhammad 173
- RMS (Republik Maluku Selatan) 142-143, 175, 254
- Robison, Richard 33, 111
- Roosa, John 16
- Rusdihardjo, generaal 103
- Ryacudu, Ryamizard 101, 209, 211-213, 215, 248
- salafi's, salafisme 162-165, 169, 171-173, 175, 191
- Saleh, Abdul Rachman 232
- Salim, Anthony 104
- Salim, familie 103
- Sambah, sultan van 152
- Samudra, imam 180
- Santoso, Djoko 248
- santri 161, 164
- Sarwo Edhie, kolonel 16, 200, 231
- Sasono, Adi 72, 78, 80, 85
- Saud, Abd al-Aziz ibn 163
- shadow state 117, 119, 121, 131, 149
- sharia 123, 160, 183-188, 220, 222
- Shiraishi 202
- Sidel, John 48, 62-63, 181-182
- Sigit 46
- Singapore 32, 58, 79, 120, 154-155, 196, 238, 247
- Siskamling 201
- Siti Hardiyanti Rukmana, *zie* Tutut
- Siti Hartina, R.A., *zie* Ibu Tien
- sjiïeten 163, 168
- Soedradjat Djiwandono 57
- Soeharto 7-9, 11, 15-19, 21-36, 39-53, 56-62, 64-76, 79, 82, 93-94, 96, 103-105, 107-111, 113, 115, 122, 131, 133, 137, 150, 152-153, 158, 167, 169, 173, 176-178, 181-182, 185, 189, 192, 197-200, 202-204, 206, 209, 215, 217, 222, 227, 233, 251-252, 254, 256
- Soeharto, familie 76-77, 81, 103-104, 106, 130, 170, 246, 252
- Soekarno 13-21, 23, 25, 28, 36, 42-43, 81-83, 108, 114, 166, 196, 198-199
- soennieten 162
- Solossa, Jaap 128-129, 236
- Soros, George 170
- Speciale Commando's 24
- Sri Mulyani Indrawati 232, 245
- Strategische Reserve (Kostrad) 15, 24, 59, 64, 67, 99, 101, 106-107, 200, 202, 204, 208-209, 211, 231, 249
- strijdkrachten, leger, militairen 9, 11, 13-17, 19, 21-25, 29-30, 33, 38-43, 46-47, 49-50, 57, 59-65, 67-68, 71-75, 77, 79, 81-83, 85, 87-92, 94, 97-102, 105-107, 109-110, 119-130, 135-138, 140-143, 146, 148, 157, 165, 173-176, 178, 194-199, 201-216, 218-219, 222-224, 227, 231-232, 239, 243, 246-249, 251, 256
- studenten 18, 28, 38, 60-63, 65, 67-69, 74-75, 92, 122, 143-145, 167-168, 170, 173, 182-183, 191, 204, 222
- Subroto, Gatot 34
- Sudharmono 39, 203

- Sudharsono, Juwono 206, 209, 232
- Sudirman, generaal 195
- Sudrajat, Edi 73
- Suebe, Barnabas 236
- Sukardi, Laksamana 81, 97, 104-105, 109
- Sukmawati 109, 222
- Sulawesi 14, 20, 29, 55, 71-72, 86, 100, 113-114, 117-118, 129, 135, 137-138, 141, 145, 148, 165, 177, 187, 192, 203, 207, 231
- Sumatra 13-14, 16, 20, 31, 52, 55, 72, 85, 108, 114, 135, 151-153, 176, 178, 192, 207, 226, 237, 242
- Sumitro, generaal 21, 203
- Sungkar, Abdullah 177-178
- Suparman, Djaja 74, 99, 208
- Surabaya 38, 43, 100, 174, 242-243
- Surjadi 42, 47-48, 50
- Sutarto, Endriartono 107, 209, 211, 213, 215
- Sutarto, Tyasno 206, 209
- Sutiyoso, oud-generaal 218
- Sutrisno, Try 40, 42, 73, 203
- Suyanto, Djoko 248
- Syafei, Theo 141
- Syah, Mudaffar, *zie* sultan van Ternate
- Syamsoeddin, Syafrie 64
- Tanaka, Kakuei 21
- Tanjung, Akbar 72-73, 81, 93-96, 218, 222, 226-227, 229-330, 232-233, 246
- Tanjung, Feisal 49, 203-204
- tarbiyah 168, 182
- Tempo* 43, 47, 246
- Ternate 143-146, 236
- Ternate, sultan van 143-146, 152, 236
- terrorisme 7, 103, 138, 156, 165, 171, 175-182, 184, 210-211, 213, 225
- Thailand 52, 124, 179, 181, 237, 244
- Thalib, Ja'far Umar 172-175, 179
- Thoenes, Sander 91
- Tibo, Fabianus 137-138
- TNI (Tentara Nasional Indonesia) 195, 206-210, 212-215
- toerisme 31, 54, 155, 157, 214
- Tommy Soeharto 33, 46, 56, 76, 103-104, 108, 110, 178, 246
- tsunami 9, 237-240
- Tutut 33, 46, 49, 53, 59, 189, 222
- Udin 43
- UNAMET (United Nations Mission in East Timor) 89-91
- UNTAET 91
- Untung, luitenant-kolonel 15
- urbanisatie 21, 131, 151, 169
- Usop, K.M.A. 134-135, 236
- Usroh 168
- Vaticaan 170
- verkiezingen 8-9, 13-14, 19, 27, 48-49, 52, 64, 68, 72-75, 79-80, 83-84, 86-87, 90, 93-94, 102, 104, 109-110, 114, 122, 128, 132, 137, 141, 145, 153, 157, 166, 177, 182-184, 196, 205, 213-214, 217-218, 221-226, 229-230, 234-236, 239-240, 245, 249-250, 252
- Vietnam 244
- Visser, Rokus Bernardus 200
- Vlasblom, Dirk 7, 127
- VN 90-91, 98-99, 231, 246
- VOC 144
- vrijmetselaars 191
- Wahhab, Muhammad ibn Abd al-162
- wahhabisme 162-163
- Wahid, Abdurrahman 8, 41-42,

- 47, 49-50, 58, 65-66, 74, 77, 82-83, 86, 89, 93-110, 122, 124, 126, 142, 164, 173-176, 181, 188, 204-206, 208-211, 217-218, 222, 226-227, 230-231, 233
- Wahid, Sollahudin 226-227
- Walhi 37
- Wardana, Ali 72
- Wereldbank 20, 29, 31, 36, 41, 51, 72, 90, 120, 243, 245-246
- Wertheim, Wim 16, 41
- Westerling, Raymond 254
- White, Ben 55
- Widjojo, Agus 208
- Widodo, admiraal 98, 206, 209, 211, 232
- Wilhelmina, koningin 200
- Winanta, Tommy 246
- Winatakusuma, Raden, *zie* sultan van Sambah
- Wirahadikusumah, Agus 99, 101, 106, 205, 208-211
- Wiranto, generaal 59, 61, 64-67, 72-74, 76-77, 87, 89, 91-92, 94-99, 101, 122, 203-206, 208-209, 215, 226-230, 233
- Yogyakarta, sultan van 66, 74, 153
- Yudhoyono, Susilo Bambang 16, 107, 109, 124-125, 138, 142, 204-206, 209-210, 212, 215, 223, 225, 227-233, 236, 239, 241-244, 247-251
- Yudohusodo, Siswono 71
- Zacky Anwar Makarim 89, 101